॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यद्यत्कापुरुषादनुव्रजनतस्तच्चित्तसंरक्षणात्
तत्तद्रागनुवादतश्च विबुधाः क्लिश्यन्ति लब्धुं प्रियम् ॥
तत्सर्वं पुरुषोत्तमाद्वयमनायासेन लिप्सामहे
भक्तिस्तच्चरणद्वये ऽप्रतिहता यद्यस्ति किं दुर्लभम् ॥ १ ॥

धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दु-
श्रीरामपण्डितसुतेन त्रिनायकेन ।
शास्त्रे पराशरकृते क्रियते व्यवस्था
ऽध्यायेऽष्टमेऽत्र नवमे विहितव्रतानाम् ॥

एवमष्टमाध्याये ऽभिहितानां व्रतविधानां निमित्तविशेषे व्यवस्थापनाय नवमाध्यायमारभते । तत्रादौ निमित्तविशेषे प्रायश्चित्तनिमित्ततामपवदति ।

गवां संरक्षणार्थाय न दुष्येद्रोधबन्धयोः ।
तद्वधं तु न तं विद्यात्कामाकामकृतं तथा ॥ १ ॥

गवां सम्यग्रक्षायै श्वशृगालादिभयनिवृत्त्यै रात्रौ यो रोधः शालादौ प्रतिबन्धो यश्च बन्धो रज्ज्वादिना नियन्त्रणं तयोः क्रियमाणयोः सतोः यदि गवां मरणं स्यात्तदा तत्कर्ता न दुष्येत्दोषभाक् भवति तत्र हेतुमाह यतस्तं रोधादिव्यापारं तासां गवां वधं निषिद्धं न विद्यात् । तस्य फलमाह । कामाकामाभ्यामुत्पन्ने निमित्ते कृतं प्रायश्चित्तं तथा न विद्यात् । एवं भयशङ्काभावेऽपि स्वेच्छया लोभादिना बद्धानां गवां बन्धनयोक्त्रादिना मरणे पूर्वोक्तप्रायश्चित्तस्य विषये नेत्येतदाहाङ्गिराः ।

सायं सङ्गोपनार्थं तु न दुष्येद्रोधबन्धयोरिति ।

अकामतो रोधादावुक्तप्रायश्चित्तस्य कामतो द्वैगुण्यमाह ।

दण्डादूर्ध्वं यदन्येन प्रहाराद्यदि पातयेत् ।
प्रायश्चित्तं तदा प्रोक्तं द्विगुणं गोवधं चरेत् ॥ २ ॥

दण्डाद् अङ्गुष्ठमात्रस्थूल इत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणात् ऊर्ध्वमधिकप्रमाणेनान्येन लगुडादिना प्रहारात् प्रहृत्य यदि गामपातयेत् घातयेत्तदा अकामतो घाते यत्प्रायश्चित्तं प्रोक्तं पूर्वाध्याये प्रतिपादितं तत्कामतो घाते द्विगुणं चरेत् घात इति रोधादीनामप्युपलक्षणम् । तथा चैव फलति । अकामतो रोधे एकः पादः कामतो द्वौ अकामतो बन्धने द्वौ पादौ कामतश्चत्वारः अकामतो योक्त्रे त्रयः पादाः कामतः षट्, अकामतो घाते प्राजापत्यम् कामतो द्वाविति । यद्यप्यत्र कामत इति न श्रूयते तथाप्यकामकारप्रायश्चित्तस्य द्वैगुण्यविधानं कामकारविषयमिति गम्यते ।

विहितं यदकामानां कामात्तद्द्विगुणं भवेदितिस्मरणात् ।
यथाकामानुबन्धेन व्रतद्वैगुण्यं तथा गोगुणानुबन्धेनापि ज्ञेयम् ।

तदाह बृहस्पतिः ।

गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुं च सुव्रताम् ।
खड्गादिना घातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेदिति ॥

इदानीमुक्तप्राजापत्यविधानं निमित्तविशेषे व्यवस्थापनाय तद्भेदमुपन्यस्यति ।

रोधबन्धनयोक्त्राणि घातश्चेति चतुर्विधम् ।

वक्ष्यमाणलक्षणानि रोधादीनि घातश्चेति चतुर्विधम् वधनिमित्तमिति शेषः । तत्र प्रायश्चित्तव्यवस्थामाह ।

एकपादं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ॥ ३ ॥
योक्त्रेषु हीनपादं स्याच्चरेत्सर्वं निपातने ।

पूर्वाध्याये षोडशरात्रः कृच्छ्रो विहितः तस्य तत्रोक्तपादकल्पनयैवात्र रोधादिनिमित्तेषु वधेषु प्रायश्चित्तान्यवगन्तव्यानि ।

तानि चेत्थम् । एकभक्तनक्तायाचितोपवासैः क्रमानुष्ठितैरेकः पादो रोधे कार्यः । तैरेव स्वस्थानविवृद्धैर्द्विगुणैर्द्वौ पादौ बन्धने कार्यौ ।

त्रिगुणैस्त्रयः पादा योजने कार्याः । चतुर्गुणैः सर्वं प्राजापत्यं निपातने कार्यमिति ।

तदाहापस्तम्बः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र उदाहृतः ॥
एकपादं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।
योजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्वं निपातने इति ।

इदं चाऽकामतो रोधादौ ज्ञेयम् । पूर्वाध्यायादावकामत इत्युपक्रम्यास्याभिधानात् । कामतस्त्वेतदेव द्विगुणमित्युक्तमेवं दण्डादूर्ध्वमित्यनेन घाते त्वकामकृतेऽपि वयोविशेषेणैतद्व्यवस्थामाह बृहत्प्रचेताः ।

एकवर्षे हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते ।
अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्याद्द्विपादस्तु द्विहायने ।
त्रिहायने त्रिपादः स्यात्प्राजापत्यमतः परमिति ।
कामतो घाते त्वनयैव दिशा द्वैगुण्यं कल्प्यम् ।

यद्यपि रोधादौ गोवयोविशेषो न श्रूयते तथापि चतुर्हायनघाते प्राजापत्यदर्शनात् तादृशस्यैव रोधादौ पादकृच्छ्रादीति ज्ञेयम् । तथा चैकवर्षादीनां घाते पादकृच्छ्रादिविधानात् रोधादौ पादकृच्छ्राणां तुरीयांश एकोपवासादिः कल्प्यः । तथा एकवर्षस्य रोधे द्वावुपवासौ बन्धे चत्वारः योजने षट् घाते द्वौ पादौ । त्रिवर्षस्य रोधे त्रय उपवासा बन्धे षट् योजने नव घाते त्रयः पादाः चतुर्वर्षस्य रोधे एकः पादो बन्धे द्वौ योजने त्रयः घाते प्राजापत्यमिति कामतस्तु तत्तदेव द्विगुणमिति समुदायार्थः । इदमित्थमेव व्याख्येयम् । अन्यथा चतुर्हायनरोधादौ ये पादकृच्छ्रादयस्त एवैकहायनादिरोधादिष्वपीति विरोधापातात् ।

इदानीमुद्दिष्टस्य रोधस्य स्वरूपमाह ।

गोवाटे वा गृहे वापि दुर्गेष्वप्यसमस्थले ॥ ४ ॥
नदीष्वथ समुद्रेषु त्वन्येषु च नदीमुखे ।
दग्धदेशे मृता गावस्तम्भनाद्रोध उच्यते ॥ ५ ॥

गोवाटे गोष्ठे गृहे शालायां दुर्गेषु पर्वतादिसङ्कीर्णमार्गेषु असमस्थले निम्नोच्चतप्रदेशस्थले नदीसमुद्रयोर्मध्ये नदीसमुद्रशब्दो तत्तीरमुपलक्षयतः । तेन यत्र बद्धानां गवामाकस्मिकनदीवृध्या समुद्रवृद्धा च गवामुपघातो भवति तादृशस्थलमुच्यते । अन्येषु वाप्यादिषु नदीसमुद्रसङ्गमे दग्धदेशे चाग्न्यादिसन्तप्ते देशे च स्तम्भनाद्गावो मृता भवन्ति इति तत्स्तम्भनं रोध इत्युच्यते ।

बन्धनस्वरूपमाह ।

योत्क्रदामकदोरैश्च कण्ठाभरणभूषणैः ।
गृहे वापि वने वापि बद्धः स्याद्गौर्मृतो यदि ॥ ६ ॥
तदेव बन्धनं विद्यात्कामाकामकृतं च यत् ।

योत्क्रं पाशः दामकं शकटयुगसम्बद्धं ग्रैवेयकं दोरो रज्जुमात्रं कण्ठाभरणं घण्टा किंकिण्यादि भूषणं ललाटपट्टिकाचामरवराटकादि एतैर्बद्धो गौर्गृहे वने वा यदि मृतः स्यात् म्रियेत तदा तत् मरणनिमित्तं योत्क्रादिकमत्र बन्धनमित्युच्यते । तच्च द्विविधं मरणाभिसन्धिनायोत्क्रादियोजनं कामकृतं बन्धनं तदनभिसन्धिना वाकामकृतमिति ।

योत्क्रस्वरूपमाह ।

हले वा शकटे पङ्क्तौ पृष्ठे वा पीडितो नरैः ॥ ७ ॥
गोपतिर्मृत्युमाप्नोति योत्क्रो भवति तद्वधः ।

हलशकटयोर्योजनेन, पङ्क्तौ गले मेटीबन्धनेन, गोण्यद्यारोपणेनातिपीडितः क्षुत्तृष्णाश्रमाद्यनपनयनेनातिवाहितो गोपतिर्बलीवर्द्दो यदि म्रियेत तदाऽसौ बधो योत्क्रो भवति । इदं च दमनादीनामप्युपलक्षणम् ।

दमने दामने रोधे सङ्घाते चैव योजने ।
नस्तः सकलपाशैर्वा मृते पादोनमाचरेत् ।

इत्यापस्तम्बस्मरणात् ।

अशिक्षितबलीवर्दस्य भारोद्वहनशिक्षणं दमनम् । मेढ्यां बद्धस्य खलस्थितधान्यमर्दनाय प्रचारणं दामनं रोधो मर्द्यमानधान्यभक्षणनिवा-

रक्षाय मुखबधनं सङ्घातः संमर्दः योजनं द्विचाणां गवां परस्परगलबन्धः नस्तो नासिकायां दोरप्रवेशनं सकलपाशा इतराणि बन्धनानि एतैरतिपीडया मृते पादोनमाचरेदिति ।

घातस्वरूपमाह ।

मत्तः प्रमत्त उन्मत्तश्चेतनो वाप्यचेतनः ॥ ८ ॥
कामाकामकृतक्रोधो दण्डैर्हन्यादथोपलैः ।
प्रहृता वा मृता वापि तद्धि हेतुर्निपातने ॥ ९ ॥

मत्तो धनादिना प्रमत्तो मद्यादिपानेन परवशः उन्मत्तः पञ्चविधोन्मादाविष्टः स यदि चेतनः सावधान अचेतनो असावधानो वा कामाकामकृतक्रोधो घातनेच्छाकामस्तदभावश्चाकामस्ताभ्यां कृतः क्रोधो यस्य तादृशः दण्डोपलादिभिः हन्यात्ताडयेत्तेन ताडनेन प्रहृता व्यथिता मृता यदि गौः तत्ताडनमेव निपातने हेतुर्घात इत्यर्थः । अयमर्थः मत्तादिः सावधानः कामतः क्रोधेन यदि गां ताडयेत्तदा ताडनमेव गोर्घातो यद्यसावधानो ऽकामतः क्रोधेन प्रमापयति तदा तदेवेत्युभयमपि घात इति । यद्यपि ताडनप्रमापणयोस्तुल्यत्वं न सम्भवति तथापि मरणोद्देशेन ताडितायाः दैवाज्जीवनेऽपि मरणप्रायश्चित्तातिदेशात्तुल्यत्वम् ।

तथा च याज्ञवल्क्यः । चरेद्व्रतमहत्वापि घातार्थे चेत्समाहित इति । नचात्रातिदेशात्पादोनं व्रतं चरेत्सर्वं निपातन इत्युपदेशात् ।

यदुक्तं दण्डादूर्ध्वमिति तत्राकाङ्क्षितं दण्डलक्षणमाह ।

अङ्गुष्ठमात्रस्थूलस्तु बाहुमात्रः प्रमाणतः ।
आर्द्रस्तु सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते ॥ १० ॥

अङ्गुष्ठप्रमाणोङ्गुष्ठमात्रो यावान् स्थूलः, तेनाधिकस्थौल्यव्यावृत्तिः प्रमाणतो दैर्घ्येण बाहुमात्रो बाहुप्रमाणः तेनाधिकदैर्घ्यव्यावृत्तिः, आर्द्रत्वं सपलाशत्वं च वेदनानुत्पत्त्यर्थं सपलाशत्वेनार्द्रत्वसिद्धौ पुनरुपादानं सत्वतत्वबोधनाय तादृशोऽत्र दण्डोऽभिधीयत इति ।

हतायास्य गोर्यथोक्तदण्डेन ताडितस्य मरणेपि क्वचित्प्रायश्चित्ताभावमाह ।

मूर्च्छितः पतितो वापि दण्डेनाभिहतः स तु ।
उत्थितस्तु यदा गच्छेत् पञ्च सप्त दशाथ वा ॥ ११ ॥
ग्रासं वा यदि गृह्णीयात्तोयं वापि पिबेद्यदि ।
पूर्वं व्याध्युपसृष्टश्चेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ १२ ॥

यो गौः पूर्वमेव व्याध्युपसृष्टो यथोक्तदण्डेन ताडितो मूर्च्छितः पतितो वा भवति स एव पुनरुत्थितः सन् पञ्च सप्त दश वा पदानि गच्छति अथोत्थातुमशक्तस्तत्रैव ग्रासं तृणादिकं वा भक्षयेत् भक्षयितुमपि अशक्तः तोयं वा यदि पिबेत् पश्चान्म्रियेतापि तदा ताडयितुः प्रायश्चित्तं संपूर्णं न भवति किन्त्वर्धमेव पूर्वव्याधिकृतत्वान्मरणस्य सर्वथाप्यताडने वारणाद्यसम्भवाच्च । उत्थानाद्यन्यतममकृत्वा प्रहारानन्तरमेव मरणे तु प्रायश्चित्तं भवतीत्यर्थादेव सिद्धम् ।

तत्र विशेषमाह यमः ।

अतिवृद्धामतिकृशामतिबालां चरोगिणीम् ।
हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्द्धं व्रतं द्विज इति ॥

गोगर्भवधे प्रायश्चित्तमाह ।

पिण्डस्थे पादमेकं तु द्वौ पादौ गर्भसंमिते ।
पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ १३ ॥

चतस्रो गर्भावस्थाः पिण्डः संमितः अचेतनः सचेतनश्चेति तत्र गर्भाशयगतं शुक्रं कललबुद्बुदादिक्रमेणार्धमासेन पिण्डत्वमापद्यते सा प्रथमा स एव मासमात्रेण दीर्घमापन्नो गर्भः संमित इत्युच्यते । गर्भे मध्येसम्यक् मितो दृढीभूत इति यावत् सा द्वितीया स च मासानन्तरमासप्तममासमचेतनः सा तृतीया । तदनन्तरं सप्तमे मासि प्राणवायुसञ्चाररूपां चेतनामापन्नः सचेतनो भवति सा चतुर्थी । तत्र क्रमेणावस्थात्रयस्यगर्भवधे यथोक्तप्राजापत्यस्यैकद्वित्रिपादा भवन्ति । चतुर्थावस्थवधे त्वग्रे वक्ष्यति ।

तथा च षट्त्रिंशन्मते

पाद उत्पन्नमात्रेतु द्वौ पादौ दृढतां गते।
पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनमिति ॥

पादकृच्छ्रादिषु वपने विशेषमाह।

पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च।
त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने ॥ १४ ॥

अङ्गरोम्णां कचाधः स्थितानां पवनं तत्पादकृच्छ्रे। अपिचेत्येवार्थे श्मश्रुण एव पवनं कृच्छ्रार्द्धे। त्रिपादकृच्छ्रे शिखावर्जं वपनम्। निपातयति चतुरोपि पादानिति निपातनः कृच्छ्रस्तस्मिन् सखिखं वपनमिति। रोमपदं नखोपलक्षणार्थम्।

तथाचापस्तम्बः।

पादे तु नखरोमाणि द्विपादे श्मश्रु वापयेत्।
त्रिपादे तु शिखा धार्या चतुर्थे सशिखं स्मृतमिति ॥
शिखाधारणमपि स्त्रीशूद्रव्यतिरिक्तानाम्।
शिखा यज्ञोपवीतं च कुशा मौनं तथैव च ॥
वेदाध्ययनभैक्ष्ये च स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥

इति धर्मप्रदीपस्मरणात्।

प्रमादात्तत्रापि शिखानाशे विशेषः काठकगृह्ये।

अथ चेत्प्रमादाद्वि शिखः स्यात्तदा कौशां शिखां ब्रह्मग्रन्थिसमन्वितां दक्षिणकर्णोपर्यांशिखाबन्धाद्वधत्तिष्ठेदिति।

वपनवत्पर्षद्दक्षिणायामपि विशेषमाह।

पादे वस्त्रयुगं चैव द्विपादे कांस्यभाजनम्।
त्रिपादे गोवृषं दद्याच्चतुर्थे गोद्वयं स्मृतम् ॥ १५ ॥

पादकृच्छ्रे वस्त्रयुगं तु उत्तरीयान्तरीयरूपं अर्द्धकृच्छ्रे पूर्णाहाराधारक्षमं कांस्यपात्रं पादन्यूने गोवृषं बलीवर्द्धं पूर्णकृच्छ्रे गोद्वयं धेनुवृषभौ दद्यात्।

विष्णुस्तु द्विपादे तैलङ्गास्त्वनमित्याह ।

इदानीं चतुर्थावस्थागोगर्भे चेत्प्रायश्चित्तमाह ।

निष्पन्नसर्वगात्रस्तु दृश्यते वा सचेतनः ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णे द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥ १६ ॥

यो गर्भो निष्पन्नसर्वाङ्गः स सप्तमे मासि सचेतनश्च भवत्यसावङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णः तस्मिन् हते द्विगुणं गोहत्याव्रतं पूर्वोक्तं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।

तथाच षट्त्रिंशन्मते ।

अङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णे गर्भे चेतः समन्विते ।

द्विगुणं गोव्रतं तत्र एषा गोघ्नस्य निष्कृतिरिति ॥

ननु वध्यगर्भस्य वयोवस्थोत्कर्षेण प्रायश्चित्ताधिक्ये प्रसवानन्तवत्सहननेन इतोऽपि प्रायश्चित्तमधिकं स्यात्तथाचैकवर्षे हते वत्से कृच्छ्र पादो विधियत इति विरुध्येत । नच गर्भस्यहनने द्विगुणं व्रतं निर्गतहनने च पादकृच्छ्रमिति युज्यते वयोवस्थाया उत्कृष्टत्वात् । तस्मादिदं तत्तदस्यगर्भवतीहननविषयमस्तु । एवं च गर्भिणीहनने बार्हस्पत्यं व्रतद्वैगुण्यमपि घटते इति चेत् । मैवम् । हत्वा गर्भमचेतनमिति वचनविरोधात् । नच न्यायविरोधः ब्राह्मणवधे सवनस्थतारूपनिमित्तस्येव गोवधे गर्भस्यसचेतनतारूपनिमित्तस्यापि प्रायश्चित्तद्वैगुण्यापादकत्वे बाधकत्वाभावात् । तस्माद्गर्भवधे एवेदं न गर्भिणीवधे इति स्थितम् ।

अवयवविशेषोपघातेप्रायश्चित्तविशेषमाह ।

पाषाणेनैव दण्डेन गावो येनाभिघातिताः ।

शृङ्गभङ्गे चरेत्पादं द्वौ पादौ नेत्रघातने ॥ १७ ॥

लाङ्गूले पादकृच्छ्रं तु द्वौ पादावस्थिभञ्जने ।

त्रिपादं चैव कर्णे तु चरेत्सर्वं निपातने ॥ १८ ॥

येन पुंसा पाषाणेन तत्साहचर्यादशास्त्रीयेण दण्डेन वा गावस्ताडिता असौ शृङ्गनेत्रोपघातयोः पादार्द्धकृच्छ्रौ चरेत् । तथा लाङ्गूले

लाङ्गूलच्छेदे पादाद्यस्थिभङ्गे च पादार्धकृच्छ्रेचरेत् कर्णे कर्णच्छेदे पादोनं प्राजापत्यं निपातने शृङ्गादिभङ्गश्चैव कालान्तरे गोमरणे च सर्वप्राजापत्यं चरेत् ।

यत्वङ्गिरसा ।

अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा ।
पातनं चैव शृङ्गस्य मासार्द्धं यावकं पिबेदित्युक्तम् ।

यदपि शृङ्गादिभङ्गं न तत् कालान्तरमरणविषयमेवेति ज्ञेयम् ।

किं तत्कालान्तरमित्यपेक्षित आह ।

शृङ्गभङ्गे ऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च ।
यदि जीवति षण्मासान्प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ १९ ॥

शृङ्गास्थिकटिभङ्गेषु तथैव कर्णाक्षिपुच्छत्वक्छेदेषु च यदि षण्मासात् जीवति पश्चात् म्रियते तदा शृङ्गादिभङ्गकृतमरणनिमित्तं प्रायश्चित्तं प्राजापत्यरूपं न भवति ।

किन्तु शृङ्गादिभङ्गनिमित्तं पादकृच्छ्राद्येव अनेन शृङ्गादिभङ्गानन्तरं षण्मासाभ्यन्तरमरणे तन्निमित्तं प्राजापत्यं भवत्येवेत्युक्तं भवति ।

शृङ्गादिभङ्गेषु कर्तव्यान्तरमप्याह ।

व्रणभङ्गे च कर्तव्यः स्नेहाभ्यङ्गस्तु पाणिना ।
यवसश्चोपहर्तव्यो यावद्दृढबलो भवेत् ॥ २० ॥

व्रणस्त्वक्छेदो भङ्गः शृङ्गादेस्तयोः समाहारो व्रणभङ्गं तस्मिंश्चिकित्सार्थं स्वपाणिना स्नेहाद्यौषधाभ्यङ्गः कर्तव्यः यवसोऽभिनवं तृणमन्यदपि हितं भक्ष्यमुपहरेत् यावद्यथा पूर्वबलस्ताडिता गौर्भवति तस्मिन्विषये व्रतोत्तराङ्गं समाप्यमिति ।

यवसश्चोपहर्तव्यो यावद्रोहेच्च तद्व्रणम् ।
सम्पूर्णे दक्षिणादद्यात्ततः पापात्प्रमुच्यते ॥

तदाह शङ्खः ।

एवं चिकित्सितस्य जीवनानन्तरं कर्तव्यमाह ।

यावत्संपूर्णसर्वाङ्गस्तावत्तं पोषयेन्नरः ।

गोरूपं ब्राह्मणस्याग्रे नमस्कृत्वा विसर्जयेत् ॥ २१ ॥

न केवलं बलाधानपर्यन्तमेव चिकित्सादिकरणं किन्तु यावद्व्रणाद्युपेतमङ्गं सर्वं संपूर्णावयवं भवति तावत्तं पोषयित्वानन्तरं प्रकृतावस्थं गोरूपं यस्य कस्यापि ब्राह्मणस्याग्रे मृतशङ्कापरिहाराय प्रदर्श्य नमस्कारपूर्वकं विसर्जयेत् यस्मै कस्मै चिद्दद्यात् ।

सम्यक् चिकित्सिताया अपि मरणे प्रायश्चित्तमाह ।

यद्यसंपूर्णसर्वाङ्गो हीनदेहो भवेत्तदा ।
गोघातकस्य तस्यार्द्धं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥२२॥

सम्यक्चिकित्स्यमानोऽपि गौर्यद्यसम्पूर्णसर्वाङ्गो न संपूर्णं व्रणादिस्थाने सर्वमङ्गं यस्यासवीदृश एव हीनदेहः तदा तस्य प्राजापत्यस्यार्द्धं प्रायश्चित्तं गोघातकस्य गोताडयितुर्विनिर्दिशेत् । अनेन चरेत्सर्वं निपातन इत्युक्तः प्राजापत्यः शृङ्गभङ्गादिष्वनन्तरमचिकित्सितगोमरणे द्रष्टव्यः ।

इदानीमौद्धत्येन गोवधे निमित्तविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषमाह ।

काष्ठलोष्ठकपाषाणैः शस्त्रेणैवोद्धतो बलात् ।
व्यापादयति यो गां तु तस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥२३॥
चरेत्सांतपनं काष्ठे प्राजापत्यं तु लोष्ठके ।
तप्तकृच्छ्रं तु पाषाणे शस्त्रेणैवातिकृच्छ्रकम् ॥ २४ ॥

काष्ठं दण्डातिरिक्तम् । लोष्ठं मृत्पिण्डः पाषाणः प्रसिद्धः तेनेष्टकादेरपि ग्रहणम् । शस्त्र खड्गादि एतैर्यस्त्वौद्धत्येन बलात्कामात् गा व्यापादयति तस्य शुद्धिं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । तदेवाह चरेत्सातपनमित्यादिना तत्र सान्तपनातिकृच्छ्रयोः स्वरूपं दशमैकादशयोर्वक्ष्यति । तप्तकृच्छ्रप्राजापत्ययोस्तु चतुर्थाष्टमयोरुक्तम् । ननु दण्डादूर्ध्वमित्यनेन काष्ठहननप्रायश्चित्तमुक्तमेव किमर्थं पुनरत्र काष्ठग्रहणमिति चेन्नैवम् । तस्यौद्धत्यविषयत्वेन तस्यानौद्धत्यविषयत्वात् । तर्ह्यस्य पूर्वोक्ता न्यूनताऽसङ्गतेति चेत्, न दक्षिणागवीनामतिरेकेणाधिकत्वात् । नच काष्ठा-

दीनां वधनिमित्तत्वाविशेषे व्रतवैषम्यमयुक्तमिति शङ्कनीयम्। वाचनिकेर्थे यौक्तिकोपालम्भस्यायुक्तत्वात्।

उक्तव्रतेषु दक्षिणाविशेषानाह।

पञ्चसान्तपने गावः प्राजापत्ये तथा त्रयः।
तप्तकृच्छ्रे भवन्त्यष्टावतिकृच्छ्रे त्रयोदश ॥ २५ ॥

सान्तपनप्राजापत्यं तप्तकृच्छ्रातिकृच्छ्रेषु पञ्च तिस्रोऽष्टौ त्रयोदश गावो भवन्ति देया इति शेषः।

परकीयगोहनने विशेषमाह।

प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम्।
तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः ॥ २६ ॥

माहिषाश्वादिवधेप्येतत्समानमिति बोधयितुं प्राणभृत्पदोपादानं तेषां प्राणिनां प्रमापणे मरणे तत्प्रतिरूपकं तस्याः हतायाः व्यक्तेः प्रतिरूपकं वयोगुणादिभिः समानं व्यक्त्यन्तरं तत्स्वामिने दद्यात्। तादृशव्यक्त्यन्तरालाभे तस्य प्राणिनो देशकालाद्यनुरूपं मध्यस्थकल्पितं मूल्यं वा दद्यादिति मनुरब्रवीत्। अत्र पुनर्दानवचनं यथा कथं चित्स्वामिसन्तोषस्यावश्यककर्त्तव्यताबोधनार्थम्।

तथाच मनुः।

यो यस्य हिंस्याद् द्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्सममिति ॥

अध्यायादावुक्तस्य रोधबन्धयोर्दोषहेतुत्वापवादस्यातिदेशमाह।

अन्यत्राङ्कनलक्ष्माभ्यां वाहने मोचने तथा।
वाहने गोपनार्थं च न दुष्येद्रोधबन्धयोः ॥ २७ ॥

यथा सायं सङ्गोपनार्थं गवां रोधबन्धयोर्न दुष्यति तथा वाहने गोण्याद्यारोपणे मोचने तदवरोपणे च क्रियमाणे गोमरणेपि न दुष्यति तयोः शास्त्राभ्यनुज्ञातत्वात्। किमेतत्सर्वबलीवर्द्दसमानं नेत्याह। अन्यत्रेति। वृषोत्सर्गादौ दाहादिना चक्रशूलादिस्थिरचिन्हकरणमङ्कनं

तदर्थमेव गोमयादिना तात्कालिकचिन्हकरणं लक्ष्यं ताभ्यामन्यत्र तद्रहितेषु बालीवर्देष्वित्यर्थः । तथाच लक्षितांकिताभ्यामन्येषां वाहनमोचनयोर्मरणेपि न प्रत्यवायः तयोश्च वाहनादौ प्रत्यवाय इत्युक्तं भवति ।

पुनरपि नैमित्तिकविशेषाभिधानाय निमित्तविशेषानाह ।

अतिदाहेतिवाहे च नासिकाभेदने तथा ।
नदीपर्वतसञ्चारे प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ २८ ॥

रोगादिचिकित्सोपयुक्तदाहातिरिक्तोऽतिदाहः अक्लेशवाह्यभाराधिकभारारोपणमतिवाहः रज्जुप्रवेशनार्थं छिद्रकरणं नासिकाभेदनं सम्भावितमरणयोर्नदीपर्वतयोश्चारणम् । एतेषु निमित्तेषु वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

तदेवाह ।

अतिदाहे चरेत्पादं द्वौ पादौ वाहने चरेत् ।
नासिक्ये पादहीनं तु चरेत्सर्वं निपातने ॥ २९ ॥

अतिदाहातिवाहनासाभेदेष्वेकद्वित्रिपादाः प्राजापत्यस्य भवन्ति निपातने निपातनानुकूले व्यापारे नदीपर्वतयोश्चारणरूपे सर्वमुक्तलक्षणं प्राजापत्यं चरेत् । यद्यपि निमित्तनैमित्तिकवाक्ययोरतिदाहादेरेव शृङ्गभङ्गादिवन्निमित्तता प्रतीयते न तु मरणपर्यवसायिनस्तथापि नस्तः सकलपार्श्वैर्वा मृते पादोनमाचरेदित्यापस्तम्बेन विशेषाभिधानान्मरणपर्यवसायिन एव निमित्ततावगन्तव्या तथाचरणाभावेप्यतिदाहादिमात्रेपि प्रायश्चित्तान्तरं कल्पनीयम् । ननु रोधस्वरूपे दुर्गनदीपर्वतादिसंचारो गणित एव स कथं पुनरत्रोपदिश्यत इति चेत् । सत्यम् । तत्र नदीपर्वतादिषु गवां स्तम्भनं निषिद्धमत्र तु तेष्वेव गवां पतनानुकूलो व्यापारः संचार एव निषिद्ध इति न पौनरुक्त्यम् । अत एवैकपादं चरेद्रोध इति चरेत्सर्वं निपातन इति च युक्तमेव प्रायश्चित्तवैलक्षण्यमिति । अतिदोह इति पाठे च वत्समनपेक्ष्य क्षवीरदोहनमतिदोहनमतिदोहस्सोऽपि वत्सोपघातनिमित्तत्वात्प्रायश्चित्तनिमित्तमिति ।

इदानीं गृहदाहेन गोदाहे प्रायश्चित्तमाह ।

दहनात्तु विपद्येत आनड्वान् योत्क्रयन्त्रितः ।
उक्तं पराशरेणैव ह्येकं पादं यथाविधि ॥ ३० ॥

यदि योक्त्रयन्त्रितोनड्वान् अनडुत्वाविवक्षया गौर्वा गृहदहनाद्विपद्येत तदा वृद्धपराशरेणोक्तमेकं कृच्छ्रपादं चरेदितिशेषः ।

तदाहापस्तम्बः ।

कान्तारेष्वथ वा दुर्गे गृहदाहे खलेषु च ।
यदि तत्र विपत्तिःस्यात्पाद एको विधीयते इति ॥

इदं त्वग्निनिर्वापणार्थमकृते प्रयत्ने द्रष्टव्यम् । कृते तु प्रयत्ने प्रायश्चित्ताभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

उक्तानि वधनिमित्तान्यविक्षेपायोपसंहरति ।

रोधनं बन्धनं चैव भारः प्रहरणं तथा ।
दुर्गप्रेरणयोक्त्रं च निमित्तानि वधेषु षट् ॥ ३१ ॥

रोधबन्धयोक्त्राणि व्याख्यातानि प्राक् भारोऽतिवाहनं प्रहरणमुक्तलक्षणो घातः दुर्गयोर्नदीपर्वतयोः प्रेरणं संचारः एतानि षडुक्तानिवधनिमित्तानि षडिति प्रचयशिष्टसंख्यानुवादो न परिसंख्या तेनातिदाहनासिकाभेदनयोरपि चकारादुपसंग्रहः ।

योक्त्रयन्त्रितगोदहनप्रायश्चित्तप्रसङ्गेन स्वभावतोऽपि गोर्मरणकाले बन्धसद्भावे प्रायश्चित्तमाह ।

बन्धे पाशसुगुप्ताङ्गो म्रियते यदि गोपशुः ।
भवने तस्य पापी स्यात्प्रायश्चित्तार्द्धमर्हति ॥ ३२ ॥

यदि गोजातीयः पशुर्बन्धहेतुना पाशेन सुगुप्ताङ्गः सम्बद्धगलचरणादिः भवने गृहे स्वभावतोऽपि म्रियेत तदा तस्य भवनस्य गोर्वेशोर्वा स्वामी पापी स्यात्स पूर्वोक्तस्य पादप्रायश्चित्तस्यार्द्धं दिनद्वयमर्हति एतेन गोर्मरणकाले पाशमोचनमावश्यकमित्युक्तं भवति इदमित्थमेवव्या-

ख्येयं न बन्धनिमित्तमरणे कृच्छ्रार्द्धःप्रायश्चित्तविषयत्वेन द्वौ पादौ वन्धने चरेदित्यनेन पौनरुक्त्यात् ।

बन्धनप्रसङ्गेन वर्ज्यान् रज्जुविशेषानाह ।

न नारिकेलेन न शाणवालैर्न
वापि मौञ्जेन न वध्रशृङ्खलैः ।
एतैस्तु गावो न निबन्धनीया
बध्वापि तिष्ठेत्परशुं गृहीत्वा ॥ ३३ ॥

नारिकेलं नारिकेलवृक्षत्वङ्निर्मितं शाणं शणनिर्मितं बालं बाल-वृक्षत्वग्निर्मितं मौञ्जं मुञ्जनिर्मितं बध्रा चर्मरज्जुः वल्केति पाठे पला-शादिवल्कलनिर्मितं दाम, शृङ्खलं लोहादिनिर्मितं एतैर्गावो न बन्धनीया यदि दामान्तरासम्भवेन कदाचिदेतैरेव बध्येरंस्तदा तज्जनितापद्विवा-रणाय तच्छेदार्थं परशुं गृहीत्वा सावधानस्तिष्ठेत् । अनेन दृढरज्जुमात्र-मुपलक्ष्यते । अत एवाङ्गिराः ।

न नारिकेलेन न फलकेन न मौञ्जिना नापि च वल्कलेन ।
एतैरनड्वान्न निबन्धनीयो बध्वापि तिष्ठेत्परशुं गृहीत्वेति ॥
कार्पासटसरीपट्टादिफलभवन्तंतुनिर्मितं फालकम् ।
तर्हि कैर्बन्धनीया इत्यत आह ।

कुशैः काशैश्च बध्नीयाद्गोपशुं दक्षिणामुखम् ।

कुशकाशादिभिराशुच्छेदिभिर्दक्षिणाभिमुखं गोजातीयं पशुं बध्नी-यात् पाश्चत्स्थानस्यापि निर्दोषतामाहव्यासः ।

कुशैः काशैश्च बध्नीयात्स्थाने दोषविवर्जिते इति ।

ननु कुशादिपाशैरपि लग्नेनाग्निना गोदाहश्चेत्कथमित्यत आह ।

पाशलग्नाग्निदग्धेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३४ ॥

एच्चदाहादौ कुशादिपाशान्सहसैव त्रोटयित्वा पलायमानानां गवां गलगतपाशलग्नेनाग्निना किञ्चिन्न्यग्दाहे मरणेपि वा प्रायश्चित्तं नास्ति । एवमप्रोदितस्यापि प्रायश्चित्तस्य क्व चित्प्रतिप्रसवमाह ।

यदि तत्र भवेत्काष्ठं प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
जपित्वा पावनीं देवीं मुच्यते तत्र किल्बिषात् ॥ ३५ ॥

कुशादिपाशानां भक्षणवारणाय तत्र यद्यन्तरा किञ्चित्काष्ठं बद्धं स्यात्तद्गतेनाग्निनोपद्रवबाहुल्येन यदि गौर्दह्येत म्रियेत वा तदा प्रायश्चित्तं किं स्यादित्यपेक्षायां पावनीं देवीं गायत्रीमष्टोत्तरशतवारं सहस्रवारं वा यथार्थं जप्त्वा तत्र तस्मिन्निमित्ते निष्पापो भवतीति । पावमानीयामिति पाठे पवमानसूक्तमेकवारं त्रिवारं वा जप्त्वेति व्याख्येयम् ।

ये पुनर्नदीपर्वतसञ्चारे चरेत्सर्वं निपातने इत्याभ्यां निमित्तनैमित्तिके उपन्यस्ते तयोरेव विषयवैभवमाह ।

प्रेरयन् कूपवापीषु वृक्षच्छेदेषु पातयन् ।
गवाशनेषु विक्रीणन् स्वतः प्राप्नोति गोवधम् ॥ ३६॥

सम्भावितमरणेषु वापीकूपतडागेषु जलपानाद्यर्थं प्रेरयन् तथा यत्र प्रौढा वृक्षा छिद्यन्ते तत्र शाखापातेन सम्भावितमरणे वनेषु चारणार्थं गाः पातयन् तथा गवाशनेषु गोमांसभक्षकेषु म्लेच्छेषु विक्रीणन् स्वत एव निमित्ताद्गोवधं प्राप्नोत्यतस्तेषु निमित्तेषु गोवधप्रायश्चित्तं प्राजापत्यं चरेदिति ।

उद्वृषभयज्ञादौ गवोपघाते प्रायश्चित्तमाह ।

आराधितस्तु यः कश्चिद्भिन्नकक्षो यदा भवेत् ।
श्रवणं हृदयं भिन्नं मग्नो वा कूपसङ्कटे ॥ ३७ ॥
कूपादुत्क्रमणे चैव भग्नो वा ग्रीवपादयोः ।
स एव म्रियते तत्र त्रीन्पादांस्तु समाचरेत् ॥ ३८ ॥

उद्वृषभयज्ञे हि बलीवर्दमाराध्य धावयन्ति तत्रातित्वरयाघातो यदि कक्षाकुक्षिप्रदेशः कर्णौ हृदयं वा भिद्येत कूपसङ्कटे सकीर्णे कूपे वा पातस्ततउद्धरणे यदि ग्रीवापादयो भङ्गः स एव तादृश एव भिन्नकक्षादिरेव चेन्म्रियते तदा त्रीन्पादान्प्राजापत्यस्य समाचरेत् । श्रवताडनहेतु-

कास्थिभङ्गादिनिमित्तमरणाभावेन न तन्निमित्तं प्रायश्चित्तं सम्भवतीति पृथक्प्रायश्चित्तोपन्यासः। तेन तादृशस्य जीवने न किञ्चित्प्रायश्चित्तमिति गम्यते। आधावित इति पाठेप्ययमेवार्थः। अवारित इति पाठे तु धावने कूपसङ्कटपातसम्भावनायामवारित इति व्याख्येयम्।

उक्तस्य कूपपातनिमित्तप्रायश्चित्तस्य क्वचिदपवादमाह।

कूपखाते तटाबन्धे नदीबन्धे प्रयासु च।
पानीयेषु विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३९ ॥

कूपस्य खाते कूपखाते सर्वतो विशीर्णावयवः कूपः तटेषु तीरेषु समन्तान्निर्वात्तिमुखं जलं बध्यत इति तटाबन्धः नदीबन्धो नदीसेतुः प्रयाः गवां जलपानार्थं निर्मिता गर्त्तास्तेषु पानीयार्थं स्वत एव प्रवृत्तानां गवां मरणे न स्वामिनः प्रायश्चित्तं भवति परन्तु परोक्षं निवारणे वा कृते समक्षमनिवारणे तु प्रत्यवायोस्त्येवेति।

एवमपोदितस्य प्रायश्चित्तस्य क्वचित्प्रतिप्रसवमाह।

वेश्मद्वारे निवासेषु यो नरः खातुमिच्छति।
स्वकार्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ ४० ॥

वेश्मनो गृहस्य द्वारं प्रवेशनिर्गममार्गः निवासाः गोनिवासस्थानानि शालादीनि तेषु यः खनति तस्य स्वकार्यार्थं नित्त्याद्यर्थं एहाङ्गणादिखातेषु गोमरणे पूर्वोक्तं पादत्रयं प्राश्चित्तं विनिर्दिशेदिति।

पूर्वोक्तस्य प्रायश्चित्तापवादस्य विषयवैभवमाह।

निशि बद्धनिरुद्धेषु सर्पव्याघ्रहतेषु च।
अग्निविद्युद्विपन्नेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४१ ॥

रात्रौ संरक्षणार्थं पाशादिभिर्बद्धाः शालायां निरुद्धा वा गावो यदि सर्पव्याघ्रादिभिः व्यापद्येरन् ग्रामदाहाग्निविद्युत्पाताभ्यां वा म्रियेरन् तदा स्वामिनः प्रायश्चित्तं न भवति।

ननु दहनात्तु विपद्येतेत्यनेन प्रायश्चित्ताभिधानेनेदं प्रायश्चित्तनिराकरणं विरुद्धमिति चेत् सत्यम्। यत्ने कृते विपद्येतेत्यस्य सर्वविषयतया

भहितत्वेन प्रायश्चित्तापवादस्याग्निनिर्वापणार्थं कृतप्रयत्नविषयत्वात्। तत्रैवाकृतप्रयत्नविषयं प्राश्चित्तमिति न विरोधः।

किञ्च।

ग्रामघाते शरौघेण वेश्मभङ्गान्निपातने।
अतिवृष्टिहतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते॥ ४२॥

शत्रुभिः परग्रामे हन्यमाने विमुक्तैः शरैः ग्रामान्तःस्थितानां गवां निपातने तथा स्तम्भादिशैथिल्येन गृहभङ्गाद्वा गोमरणे बुधशुक्रसामीप्यादिना प्रवृत्तायामतिवृष्टौ शीतवातादिभिर्मृतानां गवां च स्वामिनस्तद्दापनिवृत्तये यथाशक्तिप्रवृत्तौ न प्रायश्चित्तं भवति।

किञ्च।

संग्रामे प्रहतानां च ये दग्धा वेश्मकेषु च।
दावाग्निग्रामघातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते॥ ४३॥

शत्रुसैन्ययोरन्योन्ययुद्धे शत्रुभिर्दुर्बाद्वा गावो हतास्तासां तथा अल्पानि वेश्मानि वेश्मकानि ग्रामाद्बहिर्गोनिवासार्थं कृतास्तृणकुट्य इति यावत्, तेषु शत्रुभिर्दह्यमानेषु ये दग्धा तथा ग्रामदुर्गतये परितः कृते वने शत्रुभिर्दह्यमाने तेनैवाग्निना यदा ग्रामोऽपि दह्यते स्वभावतो वा सर्वाहितवनाग्निना यदा ग्रामो दह्यते। तत्र सर्वत्र स्वामिनो यथाशक्तितन्निवारणप्रवृत्तौ प्रायश्चित्तं न भवति।

किञ्च।

यन्त्रिता गौश्चिकित्सार्थं गूढगर्भविमोचने।
यत्ने कृते विपद्येत प्रायश्चित्तं न विद्यते॥ ४४॥

रोगादिचिकित्सार्थं दाहच्छेदशिराभेदादिप्रयोगे यन्त्रिता रज्ज्वादिना बद्धा गौर्यदि विपद्येत म्रियेत तथा गूढस्यान्तर्मृतस्य गर्भस्य स्वतो निःसरणशक्त्यभावात्तद्विमोचने हस्तप्रवेशेन निष्कासने क्रियमाणे यदि गौर्म्रियेत तदा तद्धितार्थं यत्नस्य कृतत्वात्स्वामिनोऽन्यस्यवा कर्तुर्न प्रायश्चित्तं भवति।

तदाह संवर्त्तः ।

यन्त्रणे गोः चिकित्सार्थे गूढगर्भविमोचने ।
यदि तत्र विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते ॥
औषधं स्नेहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणेषु च ।
दीयमाने विपत्तिश्चेन्न स पापेन लिप्यते ॥
दाहच्छेदशिराभेदप्रयोगैरुपकुर्वताम् ।
द्विजानां गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं न विद्यते इति ॥

यन्त्रकरणस्य सर्वप्रायश्चित्तापवादशेषत्वेन उपेक्षया यन्त्राकरणे प्रायश्चित्तं भवत्येव ।

तथा च वक्ष्यति सर्वेषां पातकम्भवेदिति ।
प्रायश्चित्तं त्वत्र दहनात्तु विपद्येतेत्यादिनोक्तं पादकृच्छ्रमेव ।
यत्तु व्यासेन जलौघपल्वले मग्ना मेघविद्युद्धतापिवा ।
श्वभ्रे वा पतिता ऽकस्मात् श्वापदेनापि भक्षिता ॥
शीतवातहता वाह्यादुद्बन्धनमृता पिवा ।
शून्यागार उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ।

इति प्राजापत्यमुक्तम् । तत्त्रिमासादिहनने प्रायश्चित्तत्रादिमन्वादिमते सङ्गतं न पराशरमते तत्र हननप्रायश्चित्तस्यैव प्राजापत्यरूपत्वात् । नच हननोपेक्षयोस्तुल्यं प्रायश्चित्तं संभवति । एतेन पल्वलौघमृगव्याघ्रश्वापदादिनिपातनेश्वभ्रप्रपा तसर्पाद्यैर्मृते कृच्छ्रार्द्धमाचरेत् । यथालत्वात्तु कृच्छ्रं स्याच्छून्यागार उपप्लव इति विष्णुवचनमपि व्यवस्थापितमेवेत्यलम् ।

इदानीमेकप्रयत्नविष्यत्वानेकगोवधे प्रायश्चित्तमाह ।

व्यापन्नानां बहूनान्तु रोधने बन्धनेऽपि वा ।
भिषङ्मिथ्याप्रचारे च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥४५॥

यदि सकृत्कृते पूर्वोक्तलक्षणे रोधने बन्धने वाशब्दाद्योक्ते घाते वा बहूनां गवां व्यापत्तिर्भवति तदा तत्कर्तुः भिषजो वैद्यस्य मिथ्या अयथाशास्त्रं प्रचारे चिकित्सायां च न प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिर्नापि तन्त्रेण किन्तु वचनबलाद् द्विगुणमेव प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

तथाचापस्तम्बः ।

विपन्नानां बहूनां तु रोधने बन्धनेऽपिवा ।

भिषङ्मिथ्याप्रयोक्ता च द्विगुणं गोव्रतं चरेदिति ।

यदुक्तं यत्ने कृते विपत्तिश्चेत्प्रायश्चित्तं न विद्यते इति तस्य प्रत्युदाहरणमाह ।

गोवृषाणां विपत्तौ च यावन्तः प्रेक्षका जनाः ।
अनिवारयतां तेषां सर्वेषां पातकं भवेत् ॥ ४६ ॥

गावश्च वृषाश्च गोवृषास्तेषां विपत्तौ पूर्वोक्तायां कूपादिपातरूपायां यावन्तो जना औदासीन्येन प्रेक्षका भवन्ति तेषां गवां विपत्तिमनिवारयतां सर्वेषां पातकं भवति । तत्र च पूर्वोक्तपादकृच्छ्रमेव प्रायश्चित्तं कार्यं तस्याकृतप्रयत्नविषयत्वात् । इदमपि शक्तौ सत्यामौदासीन्ये द्रष्टव्यम्।

अत एव पैठीनसिः ।

उपेक्षकः शक्तिमांश्चेद्दोषवक्तानुमोदकः ।

अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेद् ॥

इत्याह ।

नन्वेकप्रयत्नविषयत्वानेकगोवधे प्रायश्चित्तमुक्तम् । अनेकप्रयत्नविषयैकगोवधे तु कथमित्यत आह ।

एको हतो यैर्बहुभिः समेतै-
र्न ज्ञायते यस्य हतोऽभिघातात् ।
दिव्येन तेषामुपलभ्य हन्ता
निवर्तनीयो नृपसन्नियुक्तैः ॥ ४७ ॥

यत्रैको गौर्बहुभिः समेतैर्मिलितैर्हतस्ताडितस्तस्त्वन्यस्याभिघातानन्तरमेव मृतः स चेन्न ज्ञायते तदा तं दिव्येन तुलाभ्यादिना उपलभ्य हन्तृत्वेन निश्चित्यानन्तरमसौ नृपसन्नियुक्तैः पुरुषैः निवर्तनीयोऽयमसौ

गोहन्तेति व्याख्याप्य ज्ञातिव्यवहाराद्बहिः कर्तव्यः । यद्यपि सर्वेषामपि प्रहाराणां वेदनाहेतुत्वं समानमेव तथापि यद्व्यतिरेकेण जीवनं यस्मिन्सत्यविलम्बेन च मरणं स एव तद्धेतुरिति तत्कर्तुरेव हन्तृत्वं सिध्यति हन्तृत्वनिश्चयश्च हननिमित्तप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थः ।

तर्हि एतेषां किं न प्रत्यवाय इत्यत आह ।

एका चेद्बहुभिः काचिद्दैवाद्व्यापादिता क्वचित् ।
पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥ ४८ ॥

यद्येका काचित्सगुणा निर्गुणा वा गौर्बहुभिर्मिलित्वा दैवादज्ञानात् क्वचिद्व्यापादिता तदा ते सर्वे यादृग्विधगोहत्यायां यद्व्रतमुपदिष्टं तस्यैकैकं पादं चतुर्थांशं पादकृच्छ्रादि पृथक् पृथगेकैकशश्चरेयुः । एकाचेदित्युपलक्षणं तेन बहुभिर्द्वयोर्बह्वीनाञ्च व्यापादने प्रतिपुरुषं पादद्वयं पादत्रयं च कल्पनीयम् । कामतस्तु प्रत्येकं सर्वेषामपि निषेधातिक्रमस्य तुल्यत्वेन कृत्स्नदोषसम्बन्धात्कृत्स्नव्रतसम्बन्धो युक्तः सत्रिणामिव प्रतिपुरुषं कृत्स्नव्यापारसमवायात् ।

एकं घ्नताम्बहूनाञ्च यथोक्ताद्द्विगुणो दम इति प्रत्येकं दण्डद्वैगुण्यदर्शनाच्च । यद्यप्येतदकामकारेऽपि तुल्यं तथापि वचनादेव तत्र पादप्रायश्चित्तविधानमिति न विरोधः । नन्वनेकानि गोमरणनिमित्तान्युक्तानि तेषां सन्देहे कथं निर्णय इत्यत आह ।

हते तु रुधिरं दृश्यं व्याधिग्रस्तः कृशो भवेत् ।
लाला भवति दष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् ॥ ४९ ॥

रुधिरेण प्रहारः कार्श्येन व्याधिः लालया च सर्पदंश इत्येवमाद्यभियुक्तप्रसिध्यान्वेषणं कार्यम् ।

ननु बाह्यलिङ्गाभावे अन्तराश्रयवभङ्गः कथं निश्चेयः इत्यत आह ।

ग्रासार्थं चोदितो वापि अध्वानं नैव गच्छति ।

योऽभीष्टग्रासार्थमपि न गच्छति नोपसर्पति योवा चोदितः

प्रेरितोऽप्यध्वानं वा न गच्छति सोन्तः पीडावानिति ज्ञेयम् । एवमव्यभिचारिभिरभियुक्तप्रसिद्धैरन्यैरपि लिङ्गैरन्विष्य तत्र तत्रोचितं प्रायश्चित्तं करणीयम् ।

ननूक्तेषुनिमित्तविशेषेषूक्ता व्रतविशेषा भवन्तु अनुक्तेषु तु निमित्तेषु किं व्रतमित्यत आह ।

मनुना चैवमेकेन सर्वशास्त्राणि जानता ।
प्रायश्चित्तं तु तेनोक्तं गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत् ॥५०॥

येषु गोवधनिमित्तविशेषेषु प्रायश्चित्तविशेषा मयाभिहितास्तेषु त एवानुष्ठेया येषु पुनर्मया प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तेषु सर्वशास्त्रतत्त्वज्ञेनैकेन सकलमुनिमुख्येन तेन प्रसिद्धेन मनुनैवोक्तं चान्द्रायणप्रायश्चित्तम् एवं मदुक्तेतिकर्तव्यतया गोघ्नश्चरेत् ।

अयमभिसन्धिः । यथा अनुक्तविशेषेषूपपातकेषु चान्द्रायणमुपदिष्टं मनुना तदेवानुक्तविशेषे गोवधेप्युपपातकत्वाविशेषात्कर्तव्यं ननु स्मृत्यन्तरोक्तं विशेषप्रायश्चित्तमपीत्येतदेव दृढीकर्तुम् अप्यन्तरेभ्यो मनोर्वैशिष्ट्यप्रतिपादनायानेकविशेषणोपादानमिति । तथा च गोवधप्रायश्चित्तमभिधायाह मनुः ।

एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।
अवकीर्णिवर्जं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वेति ।

यदुक्तं सशिखं वपनं कृत्वा पादेङ्गरोमवपनमित्यादि तस्य कथंचिदसम्भवे कथमित्यत आह ।

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे व्रत आदिष्टे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥ ५१ ॥

यस्तु लावण्यादिहानिभिया केशवापनं न चिकीर्षति स केशरक्षणार्थं यस्मिंश्चिन्निमित्ते यद्व्रतमुपदिष्टं तद्द्विगुणमाचरेत् । परन्तु महापातकगोवधावकीर्णनव्यतिरिक्तनिमित्तेषु तत्र द्विगुणव्रताचरणेपि केशरक्षणं न भवत्येव ।

विद्वद्द्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवपनम् ।
ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः ॥
इतिविशेषस्मरणात् ।
द्विगुणव्रताचरणेन केशरक्षणस्य सर्वत्र प्राप्तौ नियममाह ।

राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
अकृत्वा वपनं तेषां प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ ५२ ॥

राजाऽभिषिक्तः क्षत्रियः राजपुत्रो राज्यार्हकुमारः बहुश्रुतो ब्राह्मणो गौतमोक्तः ।

यथा स एष बहुश्रुतो भवति लोकवेदवेदाङ्गविद्वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्तद्वृत्तिरष्टाचत्वारिंशता संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु वा सामयाचारिकेष्वभिविनीत इति । एतेषां वपनमकृत्वा अकारयित्वा प्रायश्चित्तमुपदिशेत् । अत्र चैतेषामेवेत्येव नयमो न त्वकृत्वैवेति ।

तेषामपि हारीतेन ।
राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेदितिवपनस्मरणात् ।

अतएवापस्तम्बोप्येतेषामेव वपनाभावे व्रतद्वैगुण्यं तदुभयाभावे च पापतादवस्थ्यमाह ।

राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
यस्तु नो वपनं कुर्यात्प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥
केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे तु व्रते चीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥
यस्य न द्विगुणं दानं केशांश्च परिरक्षतः ।
तत्पापं तस्य निष्ठेत वक्ता च नरकं व्रजेत् ॥
यत्किञ्चित्क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सशिखं कारयेद्द्विज इति ॥

ननु विद्वद्द्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापनमिति स्त्रिया अपि वपननिषेधात्कथं नात्र परिगणनमित्यत आह ।

सर्वान्केशान्समुध्दृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् ।
एवं नारीकुमारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ॥ ५३॥

सर्वं केशराशिमेकीकृतमूर्ध्वं धृत्वाऽग्रतोऽङ्गुलद्वयं छेदयेदेवं विधं नारीणामविधवानां कुमारीणामविवाहितानाञ्च शिरसो मुण्डनं स्मृतमाचार्यैः । नारीग्रहणेन सिद्धेऽपि कुमारीग्रहणे पुनरुपादानं तासामप्येवं विधमुण्डनप्राप्त्यर्थम् ।

यतः स्मृत्यन्तरे

सधवानां तु नारीणामलङ्काराय सर्वदा ।
केशसन्धारणं प्रोक्तं प्रायश्चित्ते द्विजोत्तमैः ॥

इति सधवानामेव केशधारणं नियमितं नान्यासाम् । एवं च परिशेषाद्विधवानां सर्ववपनमेवाभ्यनुज्ञातं भवति ।

न च ।

विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापनम् ।
ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः ॥

इति पर्युदासान्महापतकादिषु स्त्रीणामपि समूलमेव केशवपनं सिध्यतीति शङ्कनीयम् ।

केशानां नास्ति नारीणां वपनं व्रतयज्ञयोः ।
गोवधादिषु सर्वेषु छेदयेदङ्गुलद्वयम् ॥

इति विशेषस्मरणेन तत्राप्यग्रच्छेदस्यैव विधानात् ।

नचैवं स्त्रीणां नेष्यते केशवापनमिति निषेधानुपपत्तिः । तस्य वापनशब्दशक्त्यैव समूलकेशवापनपरत्वात् । यद्यप्येतत्प्रायश्चित्तप्रकरणेऽभिहितं तथापि वाक्यबलाद्यत्र यत्र नारीकुमारीणां सामान्यवाक्येन तीर्थादौ मुण्डनप्राप्तिस्तत्र सर्वत्राप्येवं विधमेव मुण्डनमिति गमयति अन्यथा गोवधप्रायश्चित्तप्रकरणनियमितत्वेन प्रायश्चित्तान्तरेऽपि न स्यात् ।

अत एव दिवोदासीये ।

सर्वान्केशान्समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् ।

तीर्थादिषु सभर्तृणां स्यादेवं केशवापनम् ॥

इति साक्षादेव वचनमभिहितम् ।

किञ्च ।

क्षौरकर्म न शस्तं स्याद्योषितां तु वरानने ।

सभर्तृकाणां तत्रैव विधिं तासां शृणुष्व मे ।

सर्वान्केशान्समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् ॥

इति प्रभासाखण्डीयसभर्तृकस्त्रीवपनपरिभाषायाः सर्वत्राप्यप्रतिहतत्वेन न क्वचित्समूलं वपनम् । नचेदमपि प्रभासतीर्थपरमेव प्रकरणादिति वाच्यम् । परिभाषायाः प्रकरणेनानियमात् । पित्र्ये तु द्विगुणा दर्भा इतिवत् । परिभाषात्वञ्चास्य सभर्तृकस्त्रीवपनमात्रविधिप्रतिपादकत्वात्

यदपि

केशमूलान्युपाश्रित्य सर्वपापानि देहिनाम् ।

तिष्ठन्ति तीर्थस्नानेन तस्मात्तांस्तत्र वापयेत्

इति वचनबलेन केशमूलवपनविधानमिति तदपि न पापानां केशमूलाश्रयणस्य वपनविध्यर्थवादतया स्वार्थविधिपरत्वाभावात् । तेन ह्यवद्ध्यत इत्यत्राचकरणत्वस्येव । तस्मात्स्त्रीणां न क्वचित्समूलं केशवपनमिति स्थितम् ।

पूर्वोक्तानामङ्गानां साधारण्यप्राप्तौ अकर्तव्ये केषां चिदपवादमाह ।

न स्त्रियाः केशवपनं न दूरे शयनासनम् ।

नच गोष्ठे वसेद्रात्रौ नदिवा गामनुव्रजेत् ॥ ५४ ॥

न नदीसङ्गमे चैव अरण्येषु विशेषतः ।

न स्त्रीणामजिनं वासो व्रतमेवं समाचरेत् ॥ ५६ ॥

यदुक्तं सशिखं वपनं कृत्वेत्यादि तत्स्त्रिया न किन्तु द्व्यङ्गुलछेद एव । यच्चोक्तं संविशन्तीषु संविशेदिति तच्छयनासनं दूरे ग्रामाद्गृहाद्वा स्त्रिया न कार्यम् । यत्पुनर्गवां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा गाश्चाप्यनुव्रजेदित्युक्तं

तदप्युभयं न स्त्रिया कार्यम् । अनुव्रजनविधिनैव नदीसंगमारण्येष्वटनं प्राप्तं तदप्यपोह्यते । अनुव्रजनाद्यवादे सिद्धे पुनर्वचनं कथञ्चिद्ग्रामान्तरमनुव्रजनेऽपि नद्यादौ विशेषतो निषेधार्थम् । यदपि गोचर्मणा प्रावृत इत्युपसंहारप्राप्तमजिनवासस्त्वं तदपि स्त्रीणां न भवति तर्हि किं कार्यमित्यत आह व्रतमेव यथोक्तं प्राजापत्यादिकमेव कुर्यात् । एवकारो यथोक्ताङ्गनिवृत्तेर्द्योतनाय ।

एवकारेण त्रिषवणस्नानादेरप्यपवादप्राप्तावाह ।

त्रिसन्ध्यं स्नानमित्युक्तं सुराणामर्चनं तथा ।
बन्धुमध्ये व्रतं तासां कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् ॥५६॥

यदुक्तं त्रिसन्ध्यमवगाहनमिति तत्स्त्रीणामभ्यनुज्ञायते तथा सुराणामर्चनमधिकं विधीयते । तथा तासामुक्तं कृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतं बन्धुमध्य एव करणीयं नान्यत्रेति ।

व्रताचरणकालेऽस्थितिस्थानमाह ।

गृहेषु सततं तिष्ठेच्छुचिर्नियममाचरेत् ॥ ५७ ॥

व्रताचरणकालेऽपि गृहेषु गृहान्तिकेषु तिष्ठेत् वासो गृहान्तिके देय इति योगीन्द्रस्मरणात् । शुचिः पापान्तरमकुर्वती नियमं संप्राप्तं प्रायश्चित्तमाचरेदिति ।

उक्तप्रायश्चित्तस्याकरणे बाधकमाह ।

इह यो गोवधं कृत्वा प्रच्छादयितुमिच्छति ।
स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् ॥ ५८ ॥
विमुक्तो नरकात्तस्मान्मर्त्यलोके प्रजायते ।
क्लीबो दुःखी च कुष्ठी च सप्तजन्मनि वै नरः ॥५९॥

यो गोवधं कृत्वा इह कलौ पच्छादयितुं रहस्यप्रायश्चित्तेनापाकर्तुमिच्छति सकालसूत्रसंज्ञं घोरं नरकमसंशयं निश्चितं प्राप्नोति । तादृशनरकभोगानन्तरं मनुष्यलोके उत्पन्नो नरो भूत्वा क्लीबो नपुंसको दुःखी रोगादिना कुष्ठी च सप्तजन्मनि प्रकर्षेण जायते इति ।

ननु रहस्य प्रायश्चित्तं कथमत्र न भवेत् तस्यापि रहस्ये रहस्य प्रकाशे प्रकाशमिति हारीतादिविधानादिति चेत् ।

सत्यम् । बृहन्नारदीयविष्णुपुराणादिषु
छादयन्ति प्रयत्नेन स्वदोषं पापकर्मिणः ।
रहस्यामेव कुर्वन्ति प्रायश्चित्तक्रियां कलौ ।
मनः शुद्धिविहीनानां निष्कृतिर्न ततो भवेत् ॥

इत्यादि ।

तत्र तत्र कलिनिन्दाप्रक्रमे रहस्यप्रायश्चित्तनिन्दाश्रवणात् तस्माद्रहस्यप्रायश्चितेन कलौ न शुद्धिरिति गम्यते । उपपादितं चैतदधस्तात्

नन्वेवमपि क्लीवत्वादीनां पापान्तरफलत्वेन श्रवणाद्गोवधफलत्वाभिधानं विरुद्धम् । तथाहि । राजमहिषीगामी नपुंसक इति गौतमः । सर्वदा दुःखचित्तः स्यात्परचित्तविनाशक इति शातातपः । ब्रह्महा कुष्ठीति शङ्ख इति तेषां सप्तजन्मानुवृत्त्यभिधानमपि विरुद्धं गोवधस्योपपातकत्वेन तत्फलस्य पञ्चजन्मानुवृत्तेः ।

महापातकजं चिन्हं सप्तजन्मनि जायते ।
उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् ॥

इति शातातपस्मरणादिति चेत् सत्यम् । क्लैब्यदुःखकुष्ठानामवान्तरजातिभेदात्तृणारण्यन्यायेन गोवधस्यापि तत्र कारणत्वे बाधकाभावात् । सप्तजन्मनिवृत्तिस्तु गर्भिण्यादिगोवधफलविषयिणीस्त्री गर्भिणी गोगर्भिणीबालवृद्धवधेषु भ्रूणहा भवतीति प्रचेतसा तत्र महापातकत्वातिदेशात् । तेन तस्य कुष्ठफलकत्वमप्युपपन्नम् ।

कुष्ठं च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा ।
इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः ॥

इति शातातपस्मरणादिति सर्वमनवद्यम् ।

उक्तार्थस्य सर्वविषयतां स्पष्टयितुं सामान्येनोपसंहरति ।

तस्मात्प्रकाशयेत्पापं स्वधर्मं सततं चरेत् ॥
स्त्रीबालभृत्यगोविप्रेष्वतिकोपं विवर्जयेत् ॥ ६० ॥

यस्मात्पापप्रच्छादने ऐहिकामुष्मिकनरकभोगः प्राप्नोति तस्मात्पूर्वोक्तपर्षदि स्वीयं कामकृतमकामकृतं वा पापं प्रकाशयेदनन्तरम्पर्षच्चिदिष्टं धर्मं यथोक्तं प्रायश्चित्तं सततमविच्छेदेन चरेत् । तदनन्तरमपि पापान्तरानुत्पत्तये स्त्रीबालभृत्यगोविप्रेष्वतिशयितमनर्थहेतुभूतं कोपं विशेषतो वर्जयेदिति ।

सुधोपविबुधोपगग्रहमणेरिवाधोगते
विधोरुपनिदर्शनाद्बहुविधोपाश्रयात् ।
भजे भुवनधोरणेः सवसुधोपभोगोद्यतेः
वधोद्यतमदं मृधोद्धतमधोः सदाधोक्षजम् ॥ १ ॥

धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दुश्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ॥
शास्त्रे पराशरकृते विहिता व्यवस्थाध्यायेष्टमे नवमे विहितव्रतानाम् ॥ २

इतिश्रीधर्माधिकारिरामपण्डितात्मजनन्दपण्डितापरनाम-
धेयविनायकपण्डितकृतौ पराशरस्मृतिविवृत्तौ विद्वन्म-
नोहरायां नवमोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥

प्रल्हादाल्हादहेतुः सकलसुरगणानन्दकेतुः श्रुतीनां
सेतुर्दैवारिनेतुः खरनखरगणा यस्य नेतुर्निपेतुः ।
वक्षःपीठे विनेतुर्विजभजनकृतामंहसां धूमकेतुः
संसाराम्भोधिसेतुः स जयति भगवान् श्रीनृसिंहो नृकेतुः ॥ १ ॥

धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दुश्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ॥
शास्त्रे पराशरकृते क्रियते ह्यगम्यागन्तुर्विशुद्धिवचने दशमे विचारः ॥ २ ॥

एवमध्यायद्वयेन कामाकामकृतगोवधोपपातके प्रायश्चित्तमभिहितमिदानीमगम्यागमनोपपातके प्रायश्चित्तं वक्तुं दशमाध्यायमारभते । तत्राध्यायार्थप्रतिज्ञापूर्वकं सामान्यप्रायश्चित्तमाह ।

चातुर्वर्ण्येषु सर्वेषु हितां वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥
अगम्यागमने चैव शुद्धो चान्द्रायणं चरेत् ॥ १ ॥

चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं तेषु चतुर्षु वर्णेषु सर्वेषु अनुलोमप्रतिलोमजेषु च हितामेव स्वल्पत्वेऽप्यनर्थफलनिवारिकामेव निष्कृतिं निष्क्रियते निस्सार्यते पापमनयेति निष्कृतिः प्रायश्चित्तिमगम्यागमने वक्ष्यामि तामेवाह । ऋतो भार्यामुपेयादित्यादिशास्त्राद्गम्या स्वभार्या तदितरा सर्वाप्यगम्या तस्यां गमने सति शुध्यर्थं चान्द्रायणं वक्ष्यमाणलक्षणं चरेत् । अयमर्थः । येषु निमित्तेषु प्रायश्चित्तविशेषा वक्तव्यास्तेषु त एवानुष्ठेयायेषु पुनः प्रायश्चित्तविशेषो नाम्नातस्तेष्विदं चान्द्रायणं कर्तव्यमिति ।

चान्द्रायणस्यानेकविधत्वात्स्वाभिप्रेतस्य लक्षणमाह ।

एकैकं ह्रासयेद्ग्रासं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ॥
अमावास्यां न भुञ्जीत ह्येष चान्द्रायणे विधिः ॥ २ ॥

चन्द्रस्यायनं गतिं क्षयवृद्धिभ्यामुपलक्षणं यस्मिन्कर्मणि तच्चान्द्रायणं तस्मिंश्चान्द्रायणे एष विधिर्यथा पौर्णमास्यां केशश्मश्रुलोमनखानि

वापयित्वोपोष्य श्वोभूते चतुर्दशग्रासान्यावकपायसाद्यन्यतमस्य द्रव्यस्य गायत्र्याऽभिमन्त्र्य भक्षयेदेवं प्रतिदिनमेकैकपिण्डह्रासेनाऽमावास्यायामुपोष्य श्वप्रभृत्येकैकग्रासवृध्या पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासानश्नीयादिति । तदनेन पिपीलिकामध्यचान्द्रायणेन सहाऽपराणि चत्वारि चान्द्रायणानि सविशेषाण्याह यमः । अथातश्चान्द्रायणकल्पं व्याख्यास्यामस्तद्यथा

पौर्णमास्यामुपेत सुब्राह्मणास्तु समाहितः ।
केशश्मश्रूणि लोमानि कक्षोपस्थं च वापयेत् ॥
प्रयतो विधिवत्स्नात्वा गृह्णीयात्सुसमाहितः ।
मधुमांसं च लवणं शुक्तानि परिवर्जयेत् ॥
स्त्रीशूद्रौ नाऽभिभाषेत सत्यवादी समन्ततः ।
पालाशं धारयेद्दण्डं शुचिमाञ्जीं च मेखलाम् ॥
यज्ञोपवीती करकं धारयेन्नियतः शुचिः ।
शाणी बल्कलचीरो वा मार्गं वा वास उच्यते ॥
सर्वाण्यहानि सन्तिष्ठेत्स्नानमौनभृतव्रतः ।
स्थानासनाभ्यां विहरेद्ब्रह्मचारी तपाशनः ॥

गोमयेन गोचर्ममात्रं स्थण्डिलमुपलिप्याभ्युद्याग्निं प्रतिष्ठाप्य ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य प्रागुदगग्रान् दर्भानास्तीर्याज्य भागं कृत्वा महाव्याहृतिभिराज्याहुतीर्जुहुयात् व्रतपतय ऋतं सत्यं प्रजा पतिं मित्रमग्नीषोमौ बृहस्पतिं यजेत एतानेवमर्चयित्वा महाव्याहृतयस्तथा ।

ॐकारपूर्वा व्याख्यातास्तथासर्वाः पृथक् पृथक् ।
ऋतं सत्यं च गायत्रीमित्येतानि सदा जपेत् ॥
दशसाहस्त्रिकं चापि गायत्रीमान्हिकं जपेत् ।
इन्द्रशुद्धा ऋचश्चापि प्रविश्य मनसा जपेत् ॥
तत्रैव गायेत्सामानि अथवा व्याहृतीर्जपेत् ।
वृक्षमूलनिकेतः स्याद्रात्रौ वीरासनो भवेत् ॥
आर्द्रवासाश्चरेत्कृच्छ्रं स्नात्वा वस्त्रं न पीडयेत् ।
चरुं वा श्रपयेन्नित्यं गोभ्यो निःस्तयावकैः ॥

पायसं शाकमन्नं वा भैक्ष्यं वा वाग्यतश्चरेत् ।
आयसं तैजसं पात्रं चक्रात्पन्नं विवर्जयेत् ॥
आतुराणां हि तत्पात्रमयस्तैजसवर्जनम् ।
तथैवान्यतमालाभे मृदं कुर्वीत वैदिकम् ॥

यज्ञियानां तु वृक्षाणां तेषां पर्णैः स्वयंच्युतैः ।
इमक्षनु निरीक्षेत नाभिभाषेत्परस्त्रियम् ॥
गोदोहमात्रं तिष्ठेत न सुप्तानां परं व्रजेत् ।
तद्विधेषु चरेद्भैक्षं नियतेषु द्विजातिषु ।
अग्नयो यत्र हूयन्ते ब्रह्म वा यत्र पठ्यते ॥

प्रयतः कृतशौचस्तु भैक्षमभ्युक्षयेत्ततः ।
आदित्याभिमुखो भूत्वा गुरवे तन्निवेदयेत् ॥
अनुज्ञातस्ततः कुर्याद्दूर्वार्घोपकृप्तृजनम् ।
शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ॥

सम्पादयेद्यथाहान्ते तेनाग्नौ जुहुयात्सदा
आहारार्थं द्विजे दत्वा तदन्नं नियमं स्थितः ॥
ग्रासं शेषेण कुर्वीत योऽस्यास्यं प्रविशेत्सुखम्
कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा ग्रासं कुर्यात्समाहितः ॥

अङ्गुल्यग्रे स्थितं चापि गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।
प्राशयित्वा उपस्पृश्य पुनरेवाभिमन्त्रयेत् ।
न तु विख्यापयेत्पिण्डं रसांश्चास्वादयेत्पुनः ॥

न निन्देच्च न प्रशंसेत स्वादुस्वादु च भक्षयेत् ।
प्राङ्मुखो नित्यमश्नीयाद्वाग्यतोऽतमकुत्सयन् ॥
ग्रासो वृद्धिर्यथा सोमे मासि मासि प्रदृश्यते ।
अमावास्यां पौर्णमास्यां व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥

ग्रासान्स्वर्द्धयेत सोमः पञ्च पञ्च च पञ्च च ।
एकैकं वर्द्धयेत्पिण्डं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ॥
अमावास्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ।
एकैकं ह्रासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ॥
एतत्पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् ।

वर्द्धयेत्पिण्डमेकैकं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ॥
एतच्चान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्तितम् ।
त्रीन्त्रीन्पिण्डान्समश्नीयाच्चियतात्मा दृढव्रतः ॥
हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ।
चतुरः प्रातरश्नीयाच्चतुरः सायमेव च ।
पिण्डानेतद्धि बालानां शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
पिण्डानष्टौ समश्नीयान्मासं मध्ये दिने रवौ ।
यतिचान्द्रायणं ह्येतत्सर्वकल्मषनाशनम् ॥

इति ।

यदा त्वेकस्मिन्पक्षे तिथिवृद्धिह्रासवशात् षोडश चतुर्दश वा दिनानि भवन्ति तदा ग्रासानामपि तद्वृद्धिह्रासौ वेदितव्यौ तिथिवृध्या चरेत्पिण्डानिति योगिना नियमस्मरणात् ।

चान्द्रायणार्हग्रासपरिमाणमाह ।

कुक्कुटाण्डप्रमाणं तु ग्रासं वै परिकल्पयेत् ।
अन्यथा जातदोषेण न धर्मो न च शुध्यति ॥ ३ ॥

कुक्कुटाण्डं प्रमाणमस्य तादृशं ग्रासं चान्द्रायणं कुर्वन् कल्पयेदश्नीयादन्यथा परिमाणाधिक्येन जातो यो दोषो व्रतवैगुण्यं तेन धर्मश्चन्द्रलोकानुकूलापूर्वसिद्धिर्न भवति नापि पापक्षयरूपा शुद्धिरिति । अयमर्थः ।

द्विविधं हि चान्द्रायणं नैमित्तिकं काम्यं च तत्र गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेदित्यादिना गोवधादावुक्तं नैमित्तिकम् ।

धर्मार्थमाचरेद्यस्तु चन्द्रस्यैति सलोकताम् ।

इत्यादिना चन्द्रलोकप्राप्त्यर्थमुक्तं च काम्यं तदेतद्विविधमपि ग्रासवैगुण्येन प्रकृतफलसाधकं न भवतीति ।

उक्तप्रायश्चित्तोत्तराङ्गमाह ।

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
गोद्वयं वस्त्रयुग्मं च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

यथोक्तेतिकर्तव्यताकं चान्द्रायणं कृत्वा ब्राह्मणभोजनं कुर्यात् । यद्यप्यत्रब्राह्मणसंख्याविशेषो न प्रतीयते तथापि दक्षिणाप्रतिग्रहीतृब्राह्मणेषु बहुत्वश्रवणात्कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वं पर्यवस्यति । भोक्तॄणामेव च दक्षिणाप्रतिग्रहीतृत्वमुपपादितं षष्टे, भुक्तवद्भ्यश्च त्रिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो गोद्वयं वस्त्रयुग्मं चेतित्रितयं यथासंख्यं दक्षिणा दद्यात् । अयमर्थः । त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयित्वा तेषां मध्ये द्वाभ्यामेकैकां गामेकस्मै च वस्त्रयुग्मं दक्षिणात्वेन दद्यादिति ।

एवं सामान्यप्रायश्चित्तमभिधाय विशेषप्रायश्चित्तेष्वादौ विषयस्य चण्डाल्यादिगमनप्रायश्चित्तमाह ।

चाण्डालीं वा श्वपाकीं वा अनुगच्छति यो द्विजः ।
त्रिरात्रमुपवासित्वा विप्राणामनुशासनात् ॥ ५ ॥
सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥

चाण्डाली चण्डालजातीया स्त्री चण्डालश्चत्रिविधः ।
आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यश्च शूद्रजः
सगोत्रोढासुतश्चैव चण्डालास्त्रय ईरिता ।

इति यमस्मरणात् । तेन त्रिविधापि चण्डाली उग्रात्क्षत्तायां जातः श्वपाकस्तज्जातीया श्वपाकी उग्रात्तुजातः क्षत्तायां श्वपाक इति कीर्तित इति मनुस्मरणात् । तां यदि द्विजो ब्राह्मणो गच्छति तदासौ पर्षदिदेशेन त्रिरात्रमुपवासित्वोपोष्य आचारार्थंप्राचिकिबन्ताच्छब्दनिष्पत्तेः । अनन्तरं सशिखं वपनं कृत्वा पूर्वोक्तलक्षणं प्राजापत्यद्वयं चरित्वा गोद्वयं दक्षिणां दत्वा शुद्धो भवतीति वृद्धपराशरोऽब्रवीत् । गोद्वयदक्षिणादानाशक्तं प्रत्याह शङ्खः

अकामतस्तु यो विप्रश्चण्डालीं यदि गच्छति ।
तप्तकृच्छ्रेण शुध्येत प्राजापत्यद्वयेन च ।

अनेन मूलवचनमप्यकामविषयं सिद्धं कामतस्त्वाह स एव ।

कामतस्तु यदा विप्रश्चण्डालीं यदि सेवते ।
चान्द्रायणेन शुध्येत प्राजापत्यद्वयेन च ॥

इति । चण्डाल्यादिगमनभोजनाद्यत्यन्तसंपर्के तु पातित्यमेव । तथा च मनुः ।

चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥

इति । चाशब्दद्वयोपादानात्पुल्कस्यादिगमनेऽपि स्मृत्योक्तं प्रायश्चित्त मनुज्ञायते । तथा च संवर्त्तः ।

पुल्कसीगमनं कृत्वा कामतोऽकामतोऽपि वा ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात्ततो मुच्येत किल्बिषात् ॥
नटीं शैलूषकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम् ।
गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात्तथा चर्मोपजीविनीम् ॥

आपस्तम्बोऽपि ।

म्लेच्छी नटी चर्मकारी रजकी बुरुडी तथा ।
एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयमिति ॥

शातातपः ।

कैवर्तीं रजकीं चैव वेणुचर्मोपजीविनीम् ।
प्राजापत्यविधानेन कृच्छ्रेणैकेन शुध्यति ॥
कापालिकस्त्रीगमने तु यमः ।
कापालिकान्नभोक्तॄणां तन्नारीगामिनां तथा ।
ज्ञानात्कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैवन्द द्वयम् ॥
इति । रजस्वलागमने तु संवर्तः
रजस्वलां तु यो गच्छेद् गर्भिणीं पतितां तथा ।
तस्यपापविशुध्यर्थमतिकृच्छ्रो विशोधकम् ॥
तत्रैव दिनभेदेन विशेषश्चतुर्विंशतिमते ।
रजस्वलां द्विजो गत्वा पराकं तु समाचरेत् ।
सांतपनं द्वितीयेऽन्हि प्राजापत्यं परेऽहनीति ।

गर्भिण्यां विशेषमाहाङ्गिराः ।
षण्मासान्कामयेन्मर्त्यो गर्भिणीं स्त्रियमेव हि ।
आदन्तजननादूर्ध्वमेवं धर्मो न हीयते ॥

इति । गर्भिणीं षण्मासानेव गच्छेन्नातः परम् । ऊर्ध्वं प्रसूतेरादन्तजननाद् बालस्य दन्तजननमारभ्य न प्रागित्यर्थः ।

क्षत्रियवैश्ययोस्तदाह ।

क्षत्रियो वाथवैश्यो वा चण्डालीं यदि गच्छतः ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्याद्दद्याद्गोमिथुनद्वयम् ॥ ७ ॥

क्षत्रियो वैश्यो वा चण्डालीं श्वपाकीं वा गत्वा पर्षन्निर्देशेन त्रिरात्रमुपोष्य सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरित्वा गोमिथुनद्वयं गोद्वयं वृषभद्वयं च दक्षिणां दद्यात् ।

शूद्रस्य तदाह ॥

श्वपाकीं वाथ चण्डालीं शूद्रो वा यदि गच्छति ।
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं चतुर्गोमिथुनं वहेत् ॥ ८ ॥

शूद्रः श्वपाकीं चण्डालीं वा गत्वा प्राजापत्यसंज्ञकमेकं पूर्वोक्तरीत्या चरित्वा चतुर्णां गोमिथुनानां समाहारश्चतुर्गोमिथुनं चतस्रो गाश्चतुरो वृषभांश्च दद्यात् ।

इदानीमज्ञानतो मात्रादिगमने प्रायश्चित्तमाह ।

मातरं यदि गच्छेत्तु भगिनीं स्वसुतां तथा ।
एतास्तु मोहितो गत्वा त्रीणि कृच्छ्राणि संचरेत् ॥ ९ ॥
चान्द्रायणत्रयं कुर्याच्छिश्नच्छेदेन शुध्यति ।

माता जननी अन्यासां पितृदारान्समारुह्येत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् । भगिन्येकोदरप्रसूता, स्वसुता सवर्णायां भार्यायां स्वस्मादुत्पन्ना, एतासामज्ञानतस्सकृद्गमने चरमधातुविसर्गपर्यन्ते व्यापारे शिश्नच्छेदादीनि त्रीण्यपि प्रायश्चित्तानि प्रातिलोम्यक्रमेण भवन्ति । तद्यथा । मातृगमने शिश्नच्छेदः । भगिनीगमने चान्द्रायणत्रयं स्वसुतागमने कृच्छ्रत्रयमिति ।

ननु

जनन्यां च भगिन्यां च स्वसुतायां तथैव च ।

स्नुषायां गमने चैव विज्ञेयमतिपातकमिति ॥

कात्यायनस्मरणादतिपातकत्वाविशेषे प्रायश्चित्तविशेषः किंनिबन्धन इति चेत् । सत्यम् । ब्रह्महत्यादीनां पञ्चानां गोवधादीनां पञ्चचत्वारिंशतां च महापातकत्वोपपातकत्वाविशेषे भवतां वा प्रायश्चित्तविशेषः किंनिबंधनः ? वाचनिक इतिचेत् प्रकृतेऽपि दीयतां दृष्टिः । नचैवमतिपातकिनस्त्वते प्रविशेयुर्हुताशनमिति कात्यायनीयमेव प्रायश्चित्तं तौल्यं नोपपद्यत इति वाच्यम् । तस्य जनन्यां कामतः सकृद्गमने भगिन्यादिषु चासकृद्गमने ज्ञेयत्वात् । शिश्नच्छेद इति शिश्नमात्रच्छेदो न वृषणच्छेदः । अत एव नारदः । माता मातृष्वसाश्वश्रूरित्याद्युपक्रम्य ।

आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ।

शिश्नस्योत्कर्त्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥

इत्यभिहितवान् । दण्ड इति दमनार्थं शुध्यर्थं च । शिश्नमात्रच्छेदे च पाक्षिकं जीवनमपि संभवतीति नात्यन्तिकं मरणान्तमेवेदं प्रायश्चित्तमकामतः सकृद्गमने । तत्रैवाभ्यासे तु नित्यवन्मरणमेव ।

पितृभार्यां तु विज्ञाय सवर्णां योऽधिगच्छति ।

जननीं वाप्यविज्ञाय नामृतः शुद्धि माप्नुयादिति ॥

षट्त्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टव्यम् । अपेराधिक्यार्थत्वात्तस्य चाभ्यासपर्यायत्वात् । कामतः सकृद्गमने तु ।

यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथंचन ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते ॥

इत्यंगिरोविहितं भृग्वग्न्यन्यतरपतनं द्रष्टव्यम् । कथंचनशब्दस्य सकृदकामिपर्यायस्य कामशब्दोपादानेन सकृत्त्वे पर्यवसितत्वात् । कामतोऽभ्यासे त्वग्निपतनं निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयेदिति वसिष्ठोक्तेतिकर्तव्यताकमनुसंधेयम् । नन्वकामकृते प्रायश्चित्तमभिधाय कामकृते तदनभिदधत आचार्यस्य न्यूनतेतिचेत् । उच्यते ।

सर्वधर्मप्रवचनार्थमाचार्यस्य न प्रवृत्तिः । किंतु कलौ केषांचिदपूर्वाणामेव विधानार्थं, केषांचित्स्मृत्यन्तरप्रसिद्धानामपि गुणविशेषविधानार्थं च । तेन च येषां नापूर्वत्वं नवा गुणविशेषविधिस्तेषां स्मृत्यन्तरप्रसिद्धानां यथावस्थितानामेव ग्राह्यत्वाच्च पुनर्वचनमिति न न्यूनतेति । नचैवं कलावपि मरणान्तिकप्रायश्चित्तप्राप्तौ प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकमितिवचो विरुध्येतेति वाच्यम् । तस्य विधानशब्देनोपदेशपरत्वात् । स्वतो ज्ञात्वा तु तत्करणेऽपि न दोष इत्युपपादितं प्राक् । भगिन्यां गमने चान्द्रायणत्रयम् । यथाह बृहद्यमः ॥

चण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं शूद्रां च भगिनीं सखीम् ।
मातापित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां शरणागताम् ।
मातुलानीं प्रव्रजितां सगोत्रां नृपयोषितम् ॥
शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेद् ॥

इति । एकत्वं चात्र त्रित्वावयुत्यानुवादेन विधेयं चान्द्रायणत्रयं कुर्यादिति त्रित्वस्य विहितत्वात् । यत्तु संवर्तवचनम् ॥

भगिनीं मातुराप्तां च स्वसारं वान्यमातृजाम् ।
एता गत्वा स्त्रियो मोहात् तप्तकृच्छ्रं समाचरेद् ॥

इति । तद्रेतःसेकादर्वाङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । भगिन्यादिषु तु कामतो गमने शिश्नच्छेदमेवोपलक्षयिष्यति । अभ्यासे त्वग्निप्रवेश इति । तथा चतुर्विंशतिमते ।

मातरं गुरुपत्नीं च स्वसारं स्वसुतां तथा ।
गत्वा तु प्रविशेदग्निं नान्या शुद्धिर्विधीयते ॥

इति । जननीगमने विहितं प्रायश्चित्तमन्यत्राप्यतिदिशति ॥

मातृष्वसृगमे चैवमात्ममेढ्रनिकृन्तनम् ॥ १० ॥

मातृष्वसुश्चकारात् स्वानुक्तविशेषाणां श्वश्रूपितृष्वस्रादीनां ग्रहणम् । एतासु गमने आत्मनो मेढ्रस्य शिश्नस्य निकृन्तनं छेदनमेव शुद्धिहेतुः । यथाह नारदः ।

माता पितृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगनी तत्सखी स्नुषा ॥
दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥
आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ।
शिश्नस्योत्कर्त्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥

इति । न च जनन्यां तद्भगिन्यादीनां च गमने समानव्रतमयुक्तमितिशंकनीयम् । जनन्यामकामतोऽन्यासु च कामतो गमने समानव्रतत्वसंभवात् ।

कामकृतविषयत्वं वा स्यात्कामकृते पृथक्प्रायश्चित्तश्रवणादव गम्यते ॥

तदेवाह

अज्ञानेन तु यो गच्छेत्कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ।
दशगोमिथुनं दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

आसां मातृष्वस्रादीनां मध्ये भगिनीसुतयोरकामतस्सकृद्गमने प्रायश्चित्तं पूर्वमुक्तम् । अन्यासामपि मातृसखीभ्रातृसुतागुरुपत्नीस्नुषाभ्रातृभार्यामातुलानीसगोत्राणां गमने नामग्रहं वक्ष्यति । अवशिष्टानां मातृष्वस्रादीनामज्ञानतो गमने चान्द्रायणद्वयं कृत्वा दशानां गोमिथुनानां समाहारो दशगोमिथुनं दक्षिणां दद्यादितिवृद्धपाराशरोऽब्रवीत् । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते ।

पितृष्वसा मातुलानीश्वश्रूर्मातृष्वसा तथा ।
एता गत्वा स्त्रियो मोहाच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥

इति । अत्रैकत्वंजात्याभिप्रायेण । संख्याकांक्षायां तु मूलवाक्यैकवाक्यतया द्वित्वमेवान्वेति । दक्षिणाकांक्षायां च दशगोमिथुनमिति । यद्वा चान्द्रायणैकत्वं रेतःसेकादर्वाङ्निवृत्त्यभिप्रायेण । मूलोक्तं तु साङ्गक्रियानिर्वृत्तिमभिप्रेत्येति न विरोधः ।

इदानीं सापत्नमात्रादिगमने प्रायश्चित्तमाह ॥

पितृदारान् समारुह्य मातुराप्तां तु भ्रातृजाम् ।
गुरुपत्नीं स्नुषां चैव भ्रातृभार्यां तथैव च ॥ १२ ॥
मातुलानीं सगोत्रां च प्रजापत्यत्रयं चरेत् ।
गोद्वयं दक्षिणां दत्वा मुच्यते नात्र संशयः॥१३॥

पितृदारा जननी व्यतिरिक्ता। मातुराप्ता मातृसखी भ्रातृजा ज्येष्ठ-कनिष्ठान्यतरभ्रातृसुता। गुरुः पितृव्यतिरिक्ताचार्यादिस्तस्य पितृदारानित्यनेनैव प्राप्तत्वात्। तस्य पत्नी पाणिगृहीती, स्नुषा पुत्रभार्या, भ्रातृभार्या भ्रातुर्ज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा भार्या, मातुलानी मातुलपत्नी, सगोत्रा समान-गोत्रा, एतास्तथैवाज्ञानेनैव सम्यक्क्रियानिष्पत्तिपर्यन्तमारुह्य गत्वा प्राजा-पत्यत्रयाचरणानन्तरं गोद्वयं दक्षिणां दत्वा तस्मात्पापान्मुच्यते इत्यत्र संशयो नास्ति। संशयाभाववचनं स्वल्पस्यास्य प्रायश्चित्तं कथं महापातक-निवर्तकत्वमितिशङ्कानिरासाय। तेन समारोहणमात्रविषयमिदं स्वल्पं प्रायश्चित्तमितिनिरस्तम्। आरोहणे सम्यक्त्वस्य क्रियानिष्पत्तिपर्यवसायि-त्वात्। पितृदारानिति सामान्योपादानेऽपि सवर्णापितृदाराणामकामत-स्सकृद्गमन इदं द्रष्टव्यम्। तत्रैवाज्ञानादभ्यासे वृद्धमनुः।

गमने गुरुभार्यायाः पितृभार्यागमे तथा।
अब्दत्रयमकामात्तु कृच्छ्रं नित्यं समाचरेत्॥

इति। अकामान्नित्यं पितृभार्यागमे अब्दत्रयं समाचरेदित्यर्थः। तत्रैव कामतः सकृद्गमने शङ्खः।

अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः।
एककालं समश्नन्वै वर्षे तु द्वादशे गते॥
रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः।
व्रतेनैतेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे॥

इति। तत्रैव कामतोऽभ्यासे तु मरणमेव। तथा षट्त्रिंशन्मते।

पितृभार्यां तु विज्ञाय सवर्णां योऽधिगच्छति ।
जननीं चाप्यविज्ञाय नामृतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥

इति । अत्रापेराधीक्यमर्थः । तच्चाभ्यासपर्याय इत्युक्तम् । पितृदारानिति बहुवचनान्तदारशब्दोपादानसामर्थ्यादसवर्णपितृदारगमनेऽपि प्रायश्चित्तं भवतीति ज्ञापितम् । तच्च स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यम् । यथा अज्ञानात्सकृत् क्षत्रियागमने च पृथक् आह ।

चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च
सकृद् गत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानात् क्षत्रियां द्विज इति ॥

अत्रायमभिसंधिः । गमनं हि त्रेधा भवति । पुरुषेच्छया, स्त्रीच्छया, उभयेच्छया चेति । तत्रेयं व्यवस्था । उभयेच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रः स्त्रीच्छयातिकृच्छ्रः पुरुषेच्छया चान्द्रायणमिति तत्रैवाज्ञानादभ्यासे जातूकर्ण्यः ।

गुरोः क्षत्रसुतां भार्यां पुनर्गत्वा त्वकामतः ।
अण्डमात्रं समुत्कृत्य शुध्येज्जीवन्मृतोऽपि च ॥

इति तत्रैव कामतः सकृद्गमने व्याघ्रः ।

कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् ।
चरेन्मासत्रयं विप्रः क्षत्रियागमने गुरोः ॥

इति । अत्राप्युभयेच्छातः प्रवृत्तावतिकृच्छ्रः स्त्रीच्छया कृच्छ्रः स्वेच्छया कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । तत्रैवकामतोऽभ्यासे देवलः ।

मत्या गत्वा पुनर्भार्यां गुरोः क्षत्रसुतां द्विजः ॥
अण्डाभ्यां वर्जितं लिङ्गमुत्कृत्य च मृतः शुचिः ।

इति । अज्ञानात्सकृद्वैश्यागमने प्रजापतिः ।

पञ्चरात्रं तु नाश्नीयात्सप्ताष्टौ वा तथैव च ।
वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा सकृदज्ञानतो द्विजः ॥

इति । तत्राप्युभयेच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रं स्त्रीच्छया पञ्चरात्रं स्वेच्छयाऽष्टरात्रमिति । तत्रैवाज्ञानादभ्यासे हारीतः ।

अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमोहितः ।
स षडङ्गं ब्रह्मचर्यमाचरेद्यावदायुषम् ॥

इति । तत्रैव कामतः सकृद्गमने कण्वः ।

तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथा सांतपनं गुरोः ।
भार्यां वैश्यां सकृद् गत्वा बुध्या मासं चरेद्द्विजः ॥

इति । अत्राप्युभयेच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रम् । स्त्रीच्छया सांतप स्वेच्छया पराक इति । तत्रैव कामतोऽभ्यासे लौगाक्षिः ।

गुरोर्वैश्यां पुनर्गत्वा गत्वा चापि पुनः पुनः ।
लिङ्गाग्रं छेदयित्वा तु ततः शुध्येत्स किल्बिषात् ॥

इति । अस्मादेव ज्ञापकादभ्यासोक्तमेवगुरुतल्पप्रायश्चित्तमत्यन्ताभ्यासे ऽपि द्रष्टव्यम् । अज्ञानतः सकृच्छूद्रागमने दीर्घतपाः ।

प्राजापत्यं सांतपनं सप्तरात्रोपवासकम् ।
गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा चरेदज्ञानतो द्विजः ॥

इति । अत्राप्युभयेच्छातः प्रवृत्तौ सांतपनं स्त्रीच्छया प्राजापत्यं स्वेच्छया सप्तरात्रोपवास इति । अत्रैवाज्ञानादभ्यासे मनुः ।

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्य नियतेन्द्रियः ।
हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥

इति । अत्रैव कामतः सकृद्गमने जाबालिः ।

अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथैव च ।
गुरोः शूद्रां सकृद् गत्वा बुध्या विप्रः समाचरेद् ॥

इति । तत्राप्युभयेच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रः स्त्रीच्छयाऽतिकृच्छ्रः स्वेच्छया पराक इति । तत्रैव कामतोऽभ्यासे मनुः ।

पुनः शूद्रां द्विजो गत्वा बुध्या विप्रः समाहितः ।
ब्रह्मचर्यं च दुष्टात्मा चरेद्द्वादशकं समाः ॥

इति । इदं च ब्राह्मणीपुत्रादेरानुलोम्येन गमने द्रष्टव्यं प्रातिलोम्येन गमने त्वग्निप्रवेश एव सर्वेषाम् । प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः

कर्णादिकर्त्तनमिति स्मरणात् । वधेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां तु वसिष्ठोक्तमनुसन्धेयम् । शूद्रस्तु ब्राह्मणीमभिगच्छेद्वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत् ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा नग्नां सर्पिषाभ्यज्य कृष्णखरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमुपगच्छेल्लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां गौरखरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत्पूता भवतीति विज्ञायते । राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमुपगच्छेच्छरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येद्ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वाभ्यज्य नग्नां रक्तखरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । एवं वैश्या राजन्यां शूद्रश्चराजन्यवैश्ययोरिति । नचेदमुपपातकविषयमत्र न प्रवर्तत इति शङ्कनीयम् । यदोपपातकेऽपिप्रातिलोम्यगमने एवं तदा महापातके प्रातिलोम्यगमने सुतरामिति न्यायेनैवात्र प्रवृत्तेः । यद्यपि विजातीयगुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तप्रतिपादनं न प्रकृतोपयोगि, कलौ विजातीयकन्याविवाहाभावात् । तथापि शास्त्रार्थस्वरूपजिज्ञासानिवर्तकत्वेन सङ्गतमिति । सामान्यतस्तु पुरुषवत्स्त्रीणामप्यत्रमहापातकोत्वाविशेषाख्याशेोक्तदोषप्रायश्चित्ते भवतः । तथा च कात्यायनः ।

एष दोषश्च शुद्धिश्च पतितानामुदाहृता ।
स्त्रीणामपि प्रसक्तानामेष ह्येव विधिःस्मृतः ॥

इति । अयमर्थः । यस्मिन्निमित्ते पुरुषस्य प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्रस्त्रिया अपि तदेव । यत्र तु व्रतरूपं तत्र तदेव । तथा च मनुः ।

एतदेव व्रतं कार्यं योषित्सु पतितास्वपि ।

इति । तत्रैतदेवेत्यविकृतातिदेशात्वार्धःकल्पनावकाशोऽन्यत्र तु सा भवत्येव । अत एव मनुः ।

यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम् ।

इति पारदार्ये एतत्स्त्रीणां सकलव्रतमतिदिष्टवान् । सोऽयं गुरुतल्पदोषः साधारणस्त्रियां नास्ति । तथा च व्याघ्रः ।

जात्युक्तं पारदार्ये च कन्यादूषणमेव च ।
साधारणस्त्रियां नास्ति गुरुतल्पत्वमेव च ॥

इति । मातृसख्यादीनां तु कामतो गमने नारदोक्तः शिश्नच्छेद एव । अभ्यासे तु चतुर्विंशतिमताभिहितोऽग्निप्रवेश एव चेति । चकाराद्भ्रातृस्त्रियादिगमनेऽपि स्मृत्यन्तरोक्तं प्रायश्चित्तं समुचितम् । तथा चतुर्विंशतिमते ।

भ्रातुश्चैव कनिष्ठस्य भार्यां गत्वा तु कामतः ।
सान्तपनं तु कुर्वीत कृच्छ्रद्वयमथापि वा ॥
मातुश्च स्वस्रीयां गत्वा पितृव्यतनयां तथा ।
तप्तकृच्छ्रं प्रकुर्वीत षड्रात्रं तु सुतासु च ॥
गुरोर्दुहितरं गत्वा पराकं तु समाचरेत् ।
भागिनेयीं द्विजो गत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥
मातुलस्य सुतां गत्वा पितुश्च स्वस्रीयां तथा ।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत हारीतवचनं यथा ॥
मातुश्च स्वस्रीयां चैव भार्यां गत्वा तु कामतः ।
पितृव्यतनयस्यैव सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
दौहित्रीं पुत्रतनयां चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।
तत्सुतां च स्नुषां गत्वा पराकं तु समाचरेत् ॥
चरेच्चान्द्रायणं विप्रो गत्वोपाध्याययोषितम् ।
आचार्यस्य पराकं तु बौधायनवचो यथा ॥
सम्बन्धिनस्त्रियो गत्वा सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ।
विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम् ॥
व्रतस्थागमने कृच्छ्रं सपादं तु समाचरेत् ।
सखिभार्यां समारुह्य ज्ञातिस्वजनयोषितम् ॥
स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं पादं कुर्यात्ततः पुनः ।
कुमारीगमने विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥
पतितां तु द्विजां गत्वा तदेव व्रतमाचरेत् ।

इति । अत्र च विधवात्वादिगुणनिमित्त प्रायश्चित्तं पारदार्य-प्रायश्चित्तेन समुच्चीयते । निमित्तद्वयसमावेशात् । पतितां कृतप्रायश्चित्तामपि पत्नीं त्यक्तामिति ज्ञेयम् । तथा मूलवचनपरिगणितातिरिक्तपारदार्योक्तमपि प्रायश्चित्तं चकारात्समुच्चीयते । तदाह व्याघ्रः ।

ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यादर्द्धमेव प्रमादतः ॥
अर्द्धमेव सकामायां तप्तकृच्छ्रं सकृद्गतौ ।
अर्द्धमर्द्धं नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ॥
एतद्व्रतं चरेत्साद्र्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।
अश्रोत्रियश्चद्विगुणमनुक्तमर्द्धमेव च ॥

इति । अयमर्थः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यामकामायां कामतो गमने चान्द्रायणं कृच्छ्रमिति चान्द्रायणविशेषणं । तस्यामेवाकामतो गमने चान्द्रायणार्द्धं सकामायां कामतो गमनेऽपि चान्द्रायणार्द्धमेव । इदमभ्यासे । सकृद्गमने तु तप्तकृच्छ्रमेव सर्वत्र ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यशूद्रस्त्रीगमनेऽप्यर्द्धमेव चान्द्रायणम् । इदं च श्रोत्रियस्याश्रोत्रियस्त्रीगमने तु चान्द्रायणम् । श्रोत्रियस्य श्रोत्रियस्त्रीगमने तु साद्र्धं चान्द्रायणम् । अश्रोत्रियस्य श्रोत्रियस्त्रीगमने चान्द्रायणद्वयम् । इदमपि गुप्तायामगुप्तायान्त्वर्द्धमेव चान्द्रायणं सर्वत्रेति । शूद्रादिगमने तु विशेषमाह कण्वः ।

शूद्रदारान् गतो विप्रो ह्यतिकृच्छ्रं समाचरेत् ।
चान्द्रायणं विशो राज्ञः समं च ब्राह्मणं व्रतम् ॥

इति । शूद्रस्त्रीगमनेऽतिकृच्छ्रं चरेत् । विशो राज्ञश्च दारान् गतो विप्रश्चान्द्रायणं चरेत् । समं तुल्यं चान्द्रायणमेव ब्राह्मणीगमनसम्बन्धिव्रतमित्यर्थः । तदेतदत्यन्ताभ्यासे द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणोढक्षत्रियादिगमने तु विशेषमाह । व्याघ्रः ।

विप्रेणैव निविष्टाश्चेच्चातुर्वर्ण्यप्रसूतयः ।
क्रमेण पादशो हीनं व्रतं तासु गतश्चरेत् ॥

इति । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीगमने कामाकामादिभेदेन यदुक्तं व्रतं तदेव ब्राह्मणोढक्षत्रियादिगमनेऽपि पादहीनं भवतीत्यर्थः । प्रातिलोम्येन गमने त्वाह संवर्त्तः ।

> कथं चिद्ब्राह्मणीं गच्छेत्क्षत्रियो वैश्य एव वा ।
> गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुध्यति ॥
> शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा कथं चित्काममोहितः ।
> गोमूत्रयावकाहारोमासेनैकेन शुध्यति ॥

इति । मासश्चार्द्धं चेति मासार्द्धं, तच्च प्रातिलोम्येन क्षत्रियवैश्ययोर्ज्ञेयम् । तद्यथा क्षत्रियस्य ब्राह्मणीगमने मासार्द्धं वैश्यस्य मासमिति । इदं चाकामविषयं कथं चित्काममोहित इति विशेषाभिधानात् । कामतो गुरुतल्पप्रायश्चित्तमेव । माता यस्माद्धि तस्येति प्रचेतोलिङ्गात् । तच्च प्रातिलोम्यगुरुतल्पप्रायश्चितप्रस्तावे वसिष्ठवाक्योदाहरणेन प्रतिपादितम् । इदं च सर्वमपि व्रतं गर्भानुत्पत्तौ । तदुत्पत्तौ प्रतिपदोक्तं चतुर्विंशतिमताभिहितमेव कार्यं ।

> ब्राह्मणीगमने कृच्छ्रं गर्भे सान्तपनं चरेत् ।
> राज्ञीगर्भे पराकः स्याद्विड्गर्भे तु त्र्यहाब्दिकम् ॥
> शूद्रगर्भे द्विजः कुर्यात्तद्वच्चान्द्रायणव्रतम् ।
> चाण्डाल्यां गर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रतं चरेद् ॥

इति । एतदतिरिक्तस्थले तु तत्तदेवद्विगुणं कार्यम् । तदाहोशनाः

> गमने तु व्रतं यत्स्याद्गर्भे तद्द्विगुणं भवेद् ।

इति । एवं मानुष्यागमने प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

इदानीं पश्वादिगमने प्रायश्चित्तमाह ॥

पशुवेश्यादिगमने महिष्युष्ट्रीं कपीं तथा ॥
खरीं च शूकरीं गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ १४ ॥

पशुरुक्तातिरिक्तोश्वादिः सर्वः वेश्या वेशोभृतिस्सा । जीवनमस्याःसा वेश्या पञ्चचूडाभिधाप्सरस्सन्ततिः समानजातेरुत्कृष्टजातेर्वा पुरुषादु-

त्वया पुरुषसम्भोगवृत्तिर्ब्राह्मण्यादीव स्वतन्त्रा जातिः स्कन्दपुराणोक्ता । आदिशब्दात्स्वैरिण्यादीनां ग्रहणम् । आसां गमने महिष्युष्ट्रकपीखरीशूकरीषु गत्वा यथोक्तं प्राजापत्यं कुर्यात् । यद्यप्यत्र सर्वपशुसाधारण्येन प्राजापत्य उक्तस्तथापि शुनीगमनेऽतिकृच्छ्रान्तिय: ।

तथा च चतुर्विंशतिमते ।
सर्वासां पशुजातीनां गमने कृच्छ्रमाचरेत् ।
शुनीं चैव द्विजो गत्वा अतिकृच्छ्रं समाचरेत् ॥

इति । स्वैरिणीगमने शङ्खलिखितावाहतुः । स्वैरिण्यां वृषल्यां वावकीर्णः सचैलस्नात उदकुम्भं दद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत् । क्षत्रियायाम् त्रिरात्रोपोषितो यवाढकं दद्यात् । ब्राह्मण्यां त्र्यहमुपोष्य घृतपात्रं दद्यादिति । बन्धकीगमने तु षट्त्रिंशन्मते प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

ब्राह्मणीं बन्धकीं गत्वा किञ्चिद्दद्याद्द्विजातये ।
राजन्यां तु धनुर्दद्याद्वैश्यां गत्वा तु चेलकम् ॥
शूद्रां गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं द्विजातये ।
दिवसोपोषितो बास्याद्दद्याद्विप्राय भोजनम् ॥

इति । स्वैरिणी बन्धक्योर्लक्षणमुक्तं स्मृत्यन्तरे । चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे बन्धकी भवेदिति । व्यभिचार इति शेषः । यद्यपि वैश्यादीनामनुष्यावान्तरजातित्वान्मानुषीगमनप्रायश्चित्तप्रस्ताव एव प्रायश्चित्ताभिधानमुचितं । तथापि पुरुषविशेषापरिग्रहसाम्यादत्यश्वादिभिः सहाभिधानम् । अत एव इदमनवरुद्धासु तु परदारवदेवदोषमाह नारदः ।

स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी तथा ।
गम्याःस्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥
आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।
गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यत्ताः परपरिग्रहाः ॥

इति । निष्काशिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी । गम्यत्वाभिधानं तु दण्डाभावाभिप्रायेण । न तु प्रायश्चित्ताभावमभिप्रेत्य तस्याःपत्यविधा-

नात् । भुजिष्या नियतपुरुषपरिगृहीताः । इदं च गर्भानुत्पत्तौ । तत्र तु कण्व आह ।

प्रसूता यस्तु वैश्यायां भैक्ष्यभुग्नियतेन्द्रियः ।
शतं सहस्रमभ्यस्य सावित्रीमेति शुद्धताम् ॥

इति । अत्राकामतोऽभ्यासे विशेषश्चतुर्विंशतिमते ।

सकृत्कृते तु यत्प्रोक्तं त्रिगुणं बलिभिर्दिनैः ।
मासात्पञ्च गुणं प्रोक्तं षण्मासाद्दशधा भवेत् ॥
संवत्सरात्पञ्चदश त्र्यब्दाद्विंशद्गुणं भवेत् ।
ततोऽप्येवं विकल्पः स्याच्छातातपवचो यथा ॥

इति । कामतोऽभ्यासे तु लौगाक्षिः ।

अभ्यासेऽहर्गुणा वृद्धिर्मासादर्वाग्विधीयते ।
ततो मासगुणा वृद्धिर्यावत्संवत्सरं भवेत् ॥
ततःसंवत्सरगुणा यावत्पापं समाचरेत् ॥

इति । अनेनैव न्यायेनानुक्तविशेषेषूपपातकेष्वभ्यासे प्रायश्चित्त मूहनीयम् ।

गोगमने विशेषमाह ॥

गोगामी च त्रिरात्रेण गामेकां ब्राह्मणे ददत् ॥

गोगामी ब्राह्मणायस्त्रिरात्रमुपोष्य गामेकां दत्वा शुध्यति । महिष्यादिगमने यदुक्तंप्राजापत्यं तदभ्यासविषयम् ॥

इदानीं सकृद्गमने विशेषमाह ॥

महिष्युष्ट्रीखरीगामी त्वहोरात्रेण शुध्यति ॥ १५ ॥

महिष्युष्ट्रीखरीर्गत्वा अहोरात्रोपोषितः शुध्येदिति ।

वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तनिमित्तानुत्पादार्थं स्त्रीरक्षणमाह ॥

अमरे समरे वापि दुर्भिक्षे वा जनक्षये ॥
बन्दिग्राहे भयार्त्तौ वा सदा स्वस्त्रीं निरीक्षयेत् ॥ १६ ॥

अमरो घाडा समरो युद्धं दुर्भिक्षमशनाभावो जनक्षयो मारिका वन्दिग्राहो बलाद्दासीकरणं भयार्त्तिश्चोरराजादिनोपद्रवःखं तस्मिन् पुरुषः स्वानिष्टमपरिहृत्यापि स्वस्त्रीपरिरक्षणमवहितः कुर्यात् । तथा च वसिष्ठः । अप्रमत्ता रक्षत तन्तुमेनर्मिति । निरीक्षयेदितिणिचा स्वयमशक्तोऽन्यद्वाराऽपि रक्षयेदित्युक्तम् ।

चण्डाल्यादिगमने पुंसः प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदानीं स्त्रीणां चण्डालादिगमने पञ्चभिः श्लोकैः प्रायश्चित्तमाह ॥

चण्डालैः सह सम्पर्कं या नारी कुरुते ततः ।
विप्रान् दश वरान्कृत्वा स्वयं दोषं प्रकाशयेत् ॥१७॥

या चातुर्वर्ण्यस्त्री चण्डालैः सह संपर्कं व्यवाय कुरुते । ततो हेतोर्दश विप्रान् वरान् चातुर्वैद्येत्याद्युक्तगुणसम्पन्नान् पर्षदं कृत्वा स्वयमेव स्वकीयं दोषं पर्षद्दक्षिणादानादिपूर्वकं प्रकाशयेत् । चण्डालैरितिबहुवचनं स्वसमानधर्मश्वपचाद्यभिप्रायेण । तथाह्यांगिराः ।

चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा ।
मागधायोगवौ चैव सप्तैतेंऽत्यावसायिनः ।

इति । अत एव च्यवनः । संपृक्तास्यादयांत्यैर्यैत्यांत्यग्रहणमेव कृतवान् ।

तेन रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।
कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते त्वन्त्यजाः स्मृताः ॥

इत्यापस्तंबोक्तानामप्यंत्यानामग्रहणं सिद्धम् । दशावरानिति पाठे दश अवरा येऽल्पास्तानित्यर्थः । पर्षदि दोषप्रकाशनस्य सामान्यतः प्राप्तावपि स्वयं दोषं प्रकाशयेदिति पुनर्विधानमप्रकाशस्याप्यस्य दोषस्य रहस्यप्रायश्चित्तापवादेन पर्षदुपदिष्टप्रायश्चित्तमार्थम् ।

तदेवाह ॥

आकण्ठसंमिते कूपे गोमयोदककर्दमे ॥
तत्र स्थित्वा निराहारा त्वहोरात्रेण निष्क्रमेत् ॥१८॥

कण्ठप्रमाणं कूपं गत्वा सोदकेन गोमयेन समापूर्य तत्रैकमहोरात्रं निराहारा स्थित्वा परेद्युर्निष्क्रमेत् ।

किञ्च

सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद्यावकौदनम् ।
त्रिरात्रमुपवासित्वा त्वेकरात्रं जले वसेत् ॥१९॥

गोमयोदककूपान्निर्गत्य सशिखं वपनं कृत्वा यावकौदनं यवमयं चरुं द्वितीयेऽहनि भुक्त्वा अनन्तरं त्रिरात्रमुपोष्य षष्ठेऽहोरात्रं आकण्ठं जले वसेत् । यद्यपि ॥

शिखा यज्ञोपवीतं च कुशा मौनं तथैव च ।
वेदाध्ययनभैक्ष्ये च स्त्रीशूद्रपतनानि षड् ॥

इति स्मृत्यन्तरे स्त्रीणां शिखानिषेधात्सशिखमिति नोपपद्यते तथापि ।

सर्वान्केशान्समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् ॥

इति विशेषविहितस्त्रीवपनापवादेन समूलकेशवपनमत्रानेनोच्यत इति ।

किञ्च ॥

शङ्खपुष्पीलतामूलं पत्रं वा कुसुमं फलम् ।
सुवर्णं पञ्चगव्यं च क्वाथयित्वा पिबेज्जलम् ॥ २० ॥

सप्तमेऽहनि जलान्निर्गत्य शङ्खपुष्पीलतायाः मूलपत्रपुष्पफलानामन्यतमं सुवर्णं पञ्चगव्यं चैकत्र जले क्वाथयित्वा तज्जलं पिबेत् ।

किञ्च ॥

एकभुक्तं चरेत्पश्चाद्यावत्पुष्पवती भवेत् ।
व्रतं चरति तद्यावत्तावत्संवसेत बहिः ॥ २१ ॥

ततोऽष्टमदिनमारभ्य यावदृतुदर्शनमेकभुक्तं चरेत् । यावदुक्तं व्रतं समाप्नोति । तावत्सा बहिरेव तिष्ठेन्न गृहे सव्यवहरेदिति ।

उक्तव्रतोत्तराङ्गमाह ।

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।
गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥२२॥

यथोक्तप्रायश्चित्ताचरणानन्तरं द्वौ ब्राह्मणौ भोजयित्वा ताभ्यामेकैकां गामेवं गोद्वयं दक्षिणां दद्यादिमां शुद्धिं वृद्धपराशरोऽब्रवीदिति। तदेतत्सप्तरात्रसाध्यं व्रतम् । स्मृत्यन्तरे त्विदमेव नवरात्रसाध्यं व्रतमुक्तम् ।

> चण्डालेन तु सम्पर्कं यदि गच्छेत्कथंचन ।
> सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद्यावकौदनम् ॥
> त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् ।
> आत्मना संमिते कूपे गोमयोदककर्दमे ॥
> तत्र स्थित्वा निराहारा त्रिरात्रं तु ततः क्षिपेत् ।
> शङ्खपुष्पीलतामूलं पत्रं वा कुसुमं फलम् ॥
> क्षीरे सुवर्णसंमिश्रं क्वाथयित्वा ततः पिबेत् ।
> एकभुक्तं चरेत्पश्चाद्यावत्पुष्पवती भवेत् ॥
> बहिस्तावच्च निवसेद्यावच्चरति सा व्रतम् ।
> प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥
> गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिं स्वायंभुवोऽब्रवीद् ।

इति । कथंचनेतिवचनादिदमकामविषयमुक्तम् ।

इदानीं कामतो गमने प्रायश्चित्तमाह ।

चातुर्वर्ण्यस्य नारीणां कृच्छ्रं चान्द्रायणव्रतम् ॥
यथा भूमिस्तथा नारी तस्मात्तां न तु दूषयेत् ॥२३॥

चातुर्वर्ण्यस्त्रीणां कामतश्चण्डालसम्पर्के चान्द्रायणं कृच्छ्रं प्रायश्चित्तं व्रतं शोधकं भवति । तदाह संवर्त्तः ।

> चण्डालं पुल्कसं म्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथा ।
> एतान् गत्वा स्त्रियः श्रेष्ठाः कुर्युश्चान्द्रायणं परम् ॥

इति । यद्यप्यत्र कामत इति नोपात्तं तथापि पूर्वस्याकामविषयत्वेनेदं कामविषये पर्यवस्यति प्रायश्चित्ताधिक्यात् ।

ननु

चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।
पतिघ्नी च विशेषेण जुङ्गितोपगता च या ॥

इति । जुङ्गितपदोपात्तप्रतिलोमगते स्त्रीणां वसिष्ठेन हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या बध्यापि वा भवेदिति वर्णेभ्यो हीनो हीनवर्णश्चण्डालस्तद्गमने बृहस्पतिना च त्याग एवोक्तस्तत्कथं तत्रापि व्रताभिधानमित्यत आह । यथा चण्डालाद्युपभुक्ताया भूमेर्यथोक्तशुध्यनन्तरमुपादानमेव न तु परित्यागः । तथा चण्डालाद्युपभुक्ताया अपि स्त्रिया यथोक्तप्रायश्चित्ताचरणानन्तरं स्वीकार एव तस्मात्तां न दूषयेत्र परित्यजेदिति कामतो भोजनव्यवायाद्यत्यन्तसम्पर्के तु मरणान्तिकमेव । तदाहोशनाः ।

अन्त्यजेन तु सम्पर्के भोजने मैथुने कृते ।
प्रविशेत्सम्प्रदीप्तेऽग्नौ मृत्युना सा विशुध्यति ॥

इति । अत एव मरणान्तं प्रायश्चित्तमचिकीर्षन्त्या वासिष्ठत्यागो बार्हस्पत्यो वधो वा योजनीयस्तेन कामतः सकृद्गमने चान्द्रायणं विदधता मूलवाक्येनापि न विरोध इति । सगर्भायाश्चण्डालादिव्यवाये विशेषमाह ऋष्यशृङ्गः ।

अन्तर्वत्नी तु युवतिः संपृक्ता यान्त्ययोनिना ।
प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भो न निःसृतः ॥
न प्रचारं गृहे कुर्याच्च चाङ्गेषु प्रसाधनम् ।
न शयीत समं भर्त्रा न च भुञ्जीत बांधवैः ॥
प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कृत्वाब्दिकं चरेत् ।
हिरण्यमथवा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥ इति ।

इदानीं बन्दीकृतायाश्चण्डालादिसंपर्के प्रायश्चित्तमाह ।

वन्दिग्राहेण भुक्ताया हत्वा वध्वा बलाद्भयाद् ॥
कृत्वा सान्तपनं कृच्छ्रं शुध्येत्पाराशरोऽब्रवीत् ॥ २४ ॥

वन्दिग्राहो वन्दीकरणं तेन बलाद्रज्ज्वादिभिर्बध्वा कशादिभि-र्हत्वा वा भयाद् ल्यब्लोपे पञ्चमीविधानात् भयमुत्पाद्य या स्त्री पूर्वानुषक्ता चातुर्वर्ण्यसम्बन्धिनी उत्तरानुषक्तात्पापकर्मभिश्चण्डालाद्यैर्भुक्ता सा सान्तपनं कृच्छ्रं प्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणलक्षणं कृत्वा शुध्येदिति वृद्धपराशरोऽब्रवीत्। इदं तु द्विरभ्यासे। सकृद्गमनेऽग्रे प्राजापत्यविधानात्। न च द्व्यहसाध्यस्य सान्तपनस्य प्राजापत्यात् न्यूनत्वेनाभ्यासविषयत्वमयुक्तमिति शङ्कनीयम्। सप्ताहसाध्यस्यात्र विवक्षितत्वात्। तथा च त्रिरात्रोपवासवतः प्राजापत्यात्सप्ताहोपवासात्मकस्यास्य पञ्चगव्याशनक्लेशेनाधिकत्वात्। यद्यपि शुध्येदिति सामान्यतोऽभिहितम्। तथापि परलोकशुद्धिरेवात्र विवक्षिता न संग्रहः। बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहो विधिचोदित इति कलिवर्ज्यस्मरणात्। अत एव बृहस्पतिः।

अनिच्छन्ती तु भुक्ता या गुप्तां तां कारयेद्गृहे।
मलिनाङ्गीमधःशय्यां पिण्डमात्रोपजीविनीम्।
कारयेन्निष्कृतिं कृच्छ्रं पराकं वाऽसमङ्गताम्।

इति। अयमर्थः। असममतिहीनं चण्डालादिकमनिच्छन्तीं सकृद्गतां स्त्रीं कृच्छ्रं द्विर्गतां पराकं वा कारयेत्। परन्तु स्वगृह एव गुप्तां वासो गृहान्तिके देय इति स्मरणादिति। पराकसान्तपनयोस्तु समानक्लेशत्वादेकविषयत्वमेव।

तत्रैव सकृत्सम्पर्के प्रायश्चित्तमाह।

सकृद्भुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः॥
प्राजापत्येन शुध्येत ऋतुप्रस्रवणेन च॥ २५॥

पापकर्मभिश्चण्डालादिभिरनिच्छन्ती वन्दीकृतबन्धनताडनादिना बलात्सकृद्भुक्ता या नारी चातुर्वर्ण्यस्त्री सा यथोक्तेन प्राजापत्येन ऋतुदर्शनेन च शुध्येदिति। तदाह संवर्त्तः।

बलात्कारेण भुक्ता चेद्गच्छमानेन चेतसा।
प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात्तत तस्याः पावनं परम्॥

इति । अत्रैव विषये सवर्णसम्पर्के ऋष्यशृङ्गः ।

बलेन कामिता नारी सवर्णेन कथं चन ।
प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं वै तस्याः शुध्यर्थमादिशेद् ॥

इति । अन्यत्र तु स्त्रीणामकामतः प्रातिलोम्येन व्यवाये संवर्त्तः ।

ब्राह्मण्यां कामतो गच्छेत् क्षत्रियो वैश्य एव वा ।
गोमूत्रयावकैर्मासात्तदर्द्धाच्च विशुध्यति ॥
ब्राह्मण्याः शूद्रसंपर्के कथं चित्समुपागते ।
चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यात्तस्याः पावनं परम् ॥

इति । क्षत्रियसङ्गमेऽर्द्धमासं वैश्यसङ्गमे मासमिति द्रष्टव्यम् । यदेव ब्राह्मण्याः क्षत्रियसङ्गमे तदेव क्षत्रियाया वैश्यसङ्गमे यदेव ब्राह्मण्या वैश्यसङ्गमे तदेव क्षत्रियायाः शूद्रसङ्गम इत्याद्यूह्यम् । एकान्तरत्वस्य साम्याद्व्रतान्तराश्रवणाच्च । कामतस्तु बृहत्प्रचेताः ।

विप्रा शूद्रेण संपृक्ता न चेत्तस्मात्प्रसूयते ।
प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयम् ॥
चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रश्च विप्राया वैश्यसङ्गमे ।
कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यातां तस्याः क्षत्रियसङ्गमे ॥
क्षत्रिया शूद्रसंपर्के कृच्छ्रं चान्द्रायणद्वयम् ।
चान्द्रायणं सकृच्छ्रं तु चरेद्वैश्येन सङ्गता ॥
शूद्रं गत्वा चरेद्वैश्या कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।
इति । आनुलोम्येन व्यवाये तु विशेषमाह स एव ।
आनुलोम्येन कुर्वीत कृच्छ्रं पादावरोपितम् ॥

इति । क्षत्रियावैश्याशूद्राणां ब्राह्मणगमने त्रिपादार्द्धपादकृच्छ्राः क्रमेण भवन्ति । वैश्याशूद्रयोः क्षत्रियगमने त्रिपादार्द्धकृच्छ्रावित्याद्यूह्यम् । सवर्णव्यवाये तु पुरुषोक्तमेव प्रायश्चित्तम् । तदाह बृहस्पतिः ।

यत्पुंसः परदारेषु समानेषु व्रतं स्मृतम् ।
व्यभिचाराच्च भर्तुः स्त्री तदशेषं समाचरेद् ॥

इति । तदेतेषु सवर्णानुलोमप्रतिलोमव्यवायेषु त्रिष्वपि विलक्षणं प्रायश्चित्तमुक्तं षड्त्रिंशन्मते । ब्राह्मणी क्षत्रियवैश्यसेवायामतिकृच्छ्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरेत् । क्षत्रिययोषितो ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्रपादः कृच्छ्रार्द्धप्राजापत्यं च शूद्रायां शूद्रसेवने प्राजापत्यं ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायामहोरात्रं त्रिरात्रं कृच्छ्रार्द्धमिति । सगर्भाया व्यभिचारे स्मृत्यन्तरे विशेषः ।

अन्तर्वत्नी तु या नारी समेताक्रम्य कामिभिः ।
प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भो न निःसृतः ॥
जाते गर्भे व्रतं पश्चात्कुर्यान्मासं तु यावकम् ।
न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधि ॥ इति ।

ननु वन्दीकृतायाश्चण्डालसंपर्कवत्सुरापानमपि सम्भवति । तत्र किं कार्यमित्यत आह ।

पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ॥
पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ २६ ॥

चातुर्वर्ण्यस्येत्यनुवृत्तावपि तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति त्रैवर्णिकस्यैव निषेधश्रवणाद्यच्छब्देन परामर्शः । तथा च यस्य त्रैवर्णिकस्य भार्या सजातीया, विजातीयायाः कलावभावात्, सुरां स्वस्वनिषिद्धां वक्ष्यमाणलक्षणां पिबति । तस्य शरीरस्यार्द्धं भार्यारूपं पतति । भार्याया अर्द्धशरीरत्वं श्रुतिसिद्धम् । अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति । नन्विदं नारम्भणीयं सामान्यत एव

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥

इत्यादिना सुरापानस्य पातकत्वस्मरणात् । न च तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदित्यादिनिषेधेषु पुंस्त्वश्रवणात्स्त्रीणां तत्प्राप्त्यभावादिदमारभ्यत इति वाच्यम् । पुंस्त्वस्योद्देश्यगतत्वेन यद्-

कत्ववदबिवक्षितत्वात् । सुरापाननिषेधोऽयं ज्ञात्याश्रय इति स्थितिरिति स्मरणेनाहत्य ज्ञात्याश्रयताबोधनाश्चेति चेत् । मैवम् । आत्यन्तिकपातित्यविधानायेदमारभ्यत इति ब्रूमः । पतितं च तदर्द्धशरीरं चेति पतितार्द्धशरीरं तस्य भार्यारूपस्य निष्कृतिर्व्रतरूपप्रायश्चित्तानुष्ठानेन व्यवहार्यतासिद्धिर्न विद्यत इति । अत एव सुरापी व्याधिता चाधिवेत्तव्येत्याद्यधिवेदनस्मरणमपि तस्याः दृष्टार्थत्वेन युज्यते। तथा मद्यपस्त्रीनिषेवणमपि पुंस उपपातकं संगच्छते । तच्च कृतप्रायश्चित्ताया एव निषेवणं नत्व कृतप्रायश्चित्तायाः । तथात्वे यौनसंबंधस्य सद्यः पातकत्वेन महापातकं स्यात् । न चेदमर्द्धप्रायश्चित्तापवादेन संपूर्णप्रायश्चित्तविधानपरमिति वाच्यम् । तस्यापदार्थत्वादवाक्यार्थत्वाच्च । नापि स्त्रीकृतेन सुरापानेन पुरुषस्यैव पातित्यमनेनोच्यते. वचनांजस्यात्, यस्य भार्येति पुंसम्बन्धपुरस्करणाच्च । अन्यथा या सुरां पिबेत्सा पततीत्येवोच्येतेति मन्तव्यम् । शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायविरोधात् । किञ्च स्वकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तेन शुद्धिर्भार्याकृतापराधे न च निष्कृत्यभाव इति महदेववैषम्यमनन्तरोक्तसांतपनप्रायश्चित्तासंगतिश्चेत्यास्तां तावत् । तस्माद्द्विजातिभार्याया निषिद्धसुरापाने न व्यवहार्यता प्रायश्चित्तेन तु परलोकशुद्धिर्भवतीति वचनान्तरसामर्थ्यादवगम्यत इति । ननु पतितार्द्धशरीरस्येत्यत्र बहुव्रीहेरपि सम्भवात्त्यत्तुः प्रायश्चित्ताभाव एव कुतो नेष्यत इत्यत आह ।

गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् ।

सुरापभार्यः पुमान् गायत्रीं जपमानो वक्ष्यमाणलक्षणं सांतपनं कुर्यात् । जपमान इतिवर्तमानार्थप्रत्ययप्रयोगाद्यावद्व्रतानुष्ठानं जपानुवृत्तिः सिध्यति ।

सांतपनलक्षणमाह ॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतम् ॥ २७ ॥

समासान्तर्गतस्याप्येकरात्रशब्दस्य बुध्यविच्छिन्नस्य गोमूत्रादिभिः प्रत्येकं समुदितैश्च समन्वयेन सप्तरात्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

एकैकं प्रत्यहं पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनम् ।
कृच्छ्रं सांतपनं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥
इति । द्विरात्रमाह याज्ञवल्क्यः ।
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
प्राश्यापरे तूपवसेत्कृच्छ्रं सांतपनं चरन् ॥
इति । तदनयोः कल्पयोर्यथायोगं विनियोगो द्रष्टव्यः ।

नन्वेवमस्तु व्यभिचारे प्रायश्चित्तं गर्भोत्पत्तौ तु कथमित्यतआह ।

जारेण जनयेद्गर्भं मृते व्यक्ते गते पतौ ॥
तां त्यजेदपरे राष्ट्रे पतितां पापकारिणीम् ॥ २८ ॥

या त्रैवर्णिकस्त्री पत्यौ मृते प्रेते व्यक्ते प्रत्यक्षे गते परोक्षे वा जारेण शूद्रेण निहितं गर्भं जनयेत्पूर्णकाले प्रजनयेत्तां पापकारिणीं पापाचरणशीलामत एव पापाभ्यासात्पतितां स्वराष्ट्रादुत्सार्य परराष्ट्रे त्यजेत् । तथा च वसिष्ठः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण संगताः ।
अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥

इति । शूद्रेणेतिवचनादन्यगर्भोत्पत्तौ जनयेदिति वचनाच्च शूद्रगर्भस्याप्यन्तराविनाशे वा न त्याग इत्युक्तम् । तथा चतुर्विंशतिमते ।

विप्रगर्भे पराकः स्यात् क्षत्रियस्य तथैन्दवम् ।
ऐन्दवञ्च पराकश्च वैश्यस्याकामकारतः ॥
शूद्रगर्भे भवेत्त्यागश्चण्डालो जायते यतः ।
गर्भस्रावे धातुदोषैश्चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

इति । ननु

स्त्रीणां नास्ति परित्यागो ब्रह्महत्यादिभिर्विना ।
तत्रापि गृहमध्ये तु प्रायश्चित्तानि कारयेत् ।

परित्यक्ता चरेत्पार्श्वे बहुधा वापि किंचन।
तत्पापं शतधा भूत्वा बान्धवाननुगच्छति॥

इति तत्रैव स्त्रीणामात्यन्तिकपरित्यागे दोष उक्तस्तत्कथमुच्यते तां त्यजेदपरे राष्ट्र इति। सत्यम्। प्रायश्चित्तार्हत्वे सति परित्यागस्यान्याय्यत्वात्। प्रायश्चित्तादि कारयेदिति स्मरणात्। तदभावे तु संसर्गनिवृत्तये तदत्यानुज्ञानात्। सचोपपादित एव प्रायश्चित्तेन नेतरा इति। अत एव।

चतस्त्र एव संत्याज्याः पतने सत्यपि स्त्रियाः।
श्वपाकोपहता या तु भर्तृघ्नी पितृपुत्रगा॥
इति तत्रैव क्वचित्त्यागोऽभ्यनुज्ञायते। एतेन
चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या।
पतिघ्नी च विशेषेण जुंगितोपगता च या॥
इति वासिष्ठमपि वाक्यं स्पष्टीकृतम्।

नन्वेवमस्तु गर्भितव्यभिचारायाम्, शङ्कितव्यभिचारायां तु कथमित्यत आह।

ब्राह्मणी तु यदागच्छेत्परपुंसा समन्विता॥
सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्या गमनं पुनः॥ २९॥

रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्द्धके।
अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित्स्त्रियाः॥

इत्याद्युक्तरक्षकातिरिक्तः पुमान्परत्वेन विवक्षितस्तेन पुंसा समन्विता प्रीत्यतिशयद्योतकहास्यादिव्यवहारपुरस्सरं सम्यगन्विता ब्राह्मणी यदा दशाहाधिकं कालं गृहान्तरं च ग्रामान्तरं देशान्तरं वा गच्छेत्सा नष्टेति पूर्वैर्विनिर्दिष्टा तस्याः पुनर्गमनं ज्ञातिषु प्रवेशो नास्तीति।

किंच।

कामान्मोहाच्च या गच्छेत्त्यक्त्वा बन्धून्सुतान्पतिम्॥
सापि नष्टा परे लोके मानुषेषु विशेषतः॥ ३०॥

स्त्रीणां यस्यां यस्यामवस्थायां यो यो रक्षक उक्तो यथा तारुण्ये पतिर्वार्द्धके पुत्रा उभयाभावे ज्ञातयस्तस्यां तस्यामवस्थायां कामात्स्वातन्त्र्यान्मोहात्स्त्री धर्मापरिज्ञानाच्च तं तं त्यक्त्वा या दशाहाधिकं कालमन्यत्र गच्छेत्सापि शास्त्रोल्लंघनजनितप्रत्यवायात्परलोके नष्टा नरकभाग्भवति। कथं चित्तविवृत्तावपि मातृषेषु स्वबन्धुषु प्रवेशाभावाद्विशेषतो नष्टा भवतीति। पितृपरित्यागापरिगणनन्तु कौमारे कामचारप्राबल्याद्दोषाभावमभिप्रेत्येति।

उक्तार्थस्य क्वचिदपवादमाह।

मदमोहगता नारी क्रोधाद्दण्डादिताडिता॥
अद्वितीयगता चैव पुनरागमनं भवेत्॥ ३१॥

मदः पत्यादितिरस्कारजनकविरागाभिमानातिशयस्तेन मोहः पत्यादिशुश्रूषायाः परधर्मत्वज्ञानविरहस्तेन वातीत्यागता आक्रान्ता स्त्रीपत्यादिभिः शिक्षार्थं दण्डादिना ताडिता सती क्रोधाद्वापि परपुरुषसमन्वयव्यतिरेकेणाद्वितीया एकाकिन्येव क्वापि गता तथापि स्वबन्धुषु पुनरागमनं भवेत्प्राप्नुयादिति ताडनमधिवेदनस्याप्युपलक्षणम्।

तथा च मनुः।

अधिविन्ना तु या नारीनिर्गच्छेद्रुषिता गृहात्।
सा सद्यः संनिरोधव्या त्याज्या वा कुलसंनिधौ।

इति। रुषितायाः कथं चिदनुनयासंभवे कुलसंनिधौ बन्धुमध्ये त्याज्या स्यात्येतियावत्। इदं च समानन्यायत्वात्प्रकृतेऽपि द्रष्टव्यम्।

पुनरागमने कालावधिमाह।

दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते॥
दशाहं न त्यजेन्नारीं त्यजन्नष्टमृतां तथा॥ ३२॥

या ताडिता सती बहिर्निर्गता तया दशमेऽपि दिने स्वकीये गृहे प्राप्ते सति तस्या अनिर्णीते व्यभिचारे शङ्कामात्रेण प्रायश्चित्तं न

भवति। निर्गमे तु तत्रापि भवत्येव। अत एव तादृशीं नारीं दशाहपर्यन्तं न त्यजेन्न व्यवहारं परिहरेत्तथा सत्यपि तां त्यजन्नष्टो भवतीति। अनेन दशाहादूर्ध्वमनिर्गतेऽपि व्यभिचारे शङ्कामात्रेणापि प्रायश्चित्तं त्यागो वा भवत्येवेति गम्यते। यद्यप्युभयत्रापि शङ्का समानैव तथापि दशाहान्तर्वचनात्प्रायश्चित्ताभावः। परपुरुषसमन्वयेन स्वातन्त्र्येण वा गमने तु दशाहमध्ये अनिर्गतेऽपि व्यभिचारे प्रायश्चित्तं भवति। ऊर्ध्वमसंग्राह्यता प्रतिपादनात्।

नन्वसंग्राह्यामपि भर्त्रादिश्चेत्संगृह्णाति तदा कथमित्यत आह।

भर्त्ता चैव चरेत्कृच्छ्रं कृच्छ्रार्द्धं चैव बांधवाः॥
तेषां भुक्त्वा च पीत्वा च अहोरात्रेण शुध्यति॥३३॥

या परपुरुषसमन्वयेन स्वातन्त्र्येण निर्गता तां दशाहान्तः प्रायश्चित्तमकारयित्वा तदूर्ध्वं कारयित्वापि वा संगृह्णन् भर्त्ता कृच्छ्रं चरेत् तत्रैव बांधवाः पितृश्वशुरादयोऽर्द्धकृच्छ्रं चरेयुः। यः पुनरकृतप्रायश्चित्तानां भर्त्रादीनां गृहे भुङ्क्ते पिबति वा सोऽप्यहोरात्रोपवासेन शुध्यतीति।

नन्वस्तु परपुरुषसमन्वितायास्त्यागः क्रोधनिर्गतायास्तु स कथमित्यत आह।

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा विवर्जिता॥
गत्वा पुंसां शतं याति त्यजेयुस्तान्तु गोत्रिणः॥३४॥

यद्यपि ब्राह्मणी क्रोधादिना परपुंसा विवर्जितैव गच्छति तथाप्येकाकिनी गत्वा पुंसां शतमपि याति बाधकाभावादिति मत्वा गोत्रिणो बांधवास्तां तादृशीं त्यजेयुरेवेति।

तादृश्याः प्रवेशे गृहस्याप्यशुद्धिमाह।

पुंसो यदि गृहं गच्छेत्तदाऽशुद्धं गृहं भवेत्॥
पितृमातृगृहं यच्च जारस्यैव तु तद्गृहम्॥३५॥

सेयं दुर्ब्राह्मणी यदि पुंसः स्वपत्युर्गृहं पितृमातृगृहं जारस्यैव वा गृहं यच्चान्यदपि गच्छेत्तदा तत्रस्य कस्यापि गृहमशुद्धमप्रयतं भवेत् ॥

नन्वेवमप्रायत्ये तच्छुद्धिः कथं स्यादित्यत आह ।

उल्लिख्य तद्गृहं पश्चात्पञ्चगव्येन सेचयेत् ॥
त्यजेच्च मृन्मयं पात्रं वस्त्रकाष्ठांश्च शोधयेत् ॥३६॥

यस्मिन् गृहे सा ब्राह्मणी प्रविष्टा तद्गृहं सभूमिभित्युल्लिख्य पश्चात्पञ्चगव्येन सेचयेत् । तत्र स्थितं च समृन्मयं पात्रमखिलं त्यजेद्, वस्त्रं काष्ठं च द्रव्यशुध्युक्तप्रकारेण शोधयेत् ।

संभारान् शोधयेत्सर्वान्गोकेशैश्च फलोद्भवान् ॥
ताम्राणि पञ्चगव्येन कांस्यानि दश भस्मभिः ॥३७॥

संभारान् मुसलोलूखलादीन् द्रव्यशुध्युक्तप्रकारेणैव शोधयेत् । फलोद्भवान् नारिकेलादिफलनिर्मितान् पात्रविशेषांश्च गोबालैर्मार्जयेत् । ताम्रपात्राणि पञ्चगव्येन कांस्यपात्राणि दशवारमावर्तितैर्भस्मभिश्च शोधयेत् ।

किंच ।

प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रो ब्राह्मणैरुपपादितम् ॥
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात्प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥ ३८ ॥

गृहस्वामी विप्रः पर्षद्वियोजितैर्ब्राह्मणैरुपपादितमुपदिष्टं प्रायश्चित्तं चरेत् । न स्वत एव ज्ञात्वा अनेन रहस्यत्वेऽप्यस्य पर्षदुपदेशोऽङ्गमित्युक्तम् । तच्च प्राजापत्यद्वयं कृत्वा गोद्वयं दक्षिणां दद्यादिति ॥

किंच ।

इतरेषामहोरात्रं पञ्चगव्यं च शोधनम् ॥ ३९ ॥

अन्येषां तद्गृहवासिनामहोरात्रोपवासेन पञ्चगव्यप्राशनेन च शुद्धिरिति ।

एवं ब्राह्मणशुद्धिमुक्त्वा क्षत्रियादिशुद्धिमाह ॥

उपवासैर्व्रतैः पुण्यैः स्नानसंध्यार्चनादिभिः ॥
जपहोमदयादानैः शुध्यन्ते ब्राह्मणादयः ॥ ४० ॥

ब्राह्मण आदौ येषां ते ब्राह्मणादयः क्षत्रियवैश्यशूद्राः उपवासादिभिर्यथायथमनुष्ठितैः शुध्यन्ति । तद्यथा उपवासैरशनत्यागैर्व्रतैरेकभुक्तादिभिः पुण्यैस्तीर्थादिगमनैः शूद्रः शुध्यति । स्नानं महानद्यादौ सन्ध्या संध्यामठादौ अर्चनं विष्णुशिवादीनां आदिशब्दाद्ब्राह्मणभोजनं चेत्येतैर्वैश्यः शुध्यति । जपो गायत्र्याः, होमस्तिलैः, दया दीनेषु, दानं गवादेस्तैः क्षत्रियः शुध्यतीति ।

यदुक्तं संभारान् शोधयेदिति । तस्य क्वचिदपवादमाह ।

आकाशं वायुरग्निश्च मेध्यं भूमिगतं जलम् ॥
न दूष्यन्ति च दर्भाश्च यज्ञेषु चमसा यथा ॥४१॥

आकाशं रिक्तभाण्डं वायुस्तत्साधनं व्यजनभस्त्रादिरन्यथाशुध्युक्तिप्रकारापवादानर्थक्यात् । अग्निर्महानसादिसंस्थो भूमिगतं जलं कूपवाप्यादिस्थंवारि कुशाश्चेत्येते दुर्ब्राह्मणीसंपर्कवत्यपि गृहे विद्यमाना न दुष्यन्ति । यथा यज्ञेषु ऋत्विङ्मुखोच्छिष्टा अपि चमसा न दुष्यन्तीति ।

यतस्त्वं विश्वस्मिन्नखिलमपि भूतं तृणमित
स्तृतौ मेरुं कृत्वा निवससि सदैवाच्युत इव ॥
तदेकां विज्ञप्तिं कलय भगवन्नच्युतमनाः
स्वनामान्तः स्वान्तं सफलय ममाप्यच्युत इति ॥१॥
धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दुः
श्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ॥
व्याख्यात एष दशमोऽपि पराशरस्या-
ध्यायः स्मृतावनुपगम्य मनो विशुध्यै ॥ १ ॥

इति श्रीधर्माधिकारिरामपण्डितात्मजनन्दपण्डितापरनामधेयविनायकपण्डितकृतौ पराशरस्मृतिविवृतौ विद्वन्मनोहरायां दशमोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥

पिबन्तमसकृद्दृगञ्चलपुटैर्मुखेन्दोः सुधाम्

श्रियः श्रितनिजोरसः स्मितमिषात् श्रवन्तीं मुखात् ॥

स्फुटं तदुदितारुणच्छविभिरोषदुन्मीलिते-

र्जनार्दनमुपास्महे स्मरमहे महेच्छाकुलम् ॥ १ ॥

धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दुश्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ॥

एकादशं विवरणं क्रियतेऽधुनात्राध्याये पराशरकृतावपभक्ष्यशुध्यै ॥ २ ॥

एवं पूर्वाध्यायेनागम्यागमनप्रायश्चित्तमभिधायेदानीमभोज्यभोजनप्रायश्चित्तं वक्तुमेकादशाध्यायमारभते ॥

तत्रादावमेध्यादिभोजने प्रायश्चित्तमाह ।

अमेध्यरेतो गोमांसं चाण्डालान्नमथापि वा ॥

यदि भुक्तं तु विप्रेण कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् ॥ १ ॥

अमेध्यं विण्मूत्रादि, तदाह देवलः ।

मानुषास्थि शवं विष्ठा रेतोमूत्रार्तवं वसा ।

स्वेदाश्रुदूषिका श्लेष्मा मद्यं वाऽमेध्यमुच्यते ॥ इति ।

अमेध्यग्रहणेन सिद्धेऽपि रेतोग्रहणं पृथगुपादानं मलान्तरसंग्रहार्थम् । तथा च मनुः ।

वसा शुक्रमसृग्मज्जामूत्रं विट् कर्णविण्नखाः ।

श्लेष्माश्रुदूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

इति । गोमांसमपक्वमपक्वान्वा चण्डालान्नं,पक्वमित्येतद्यदि विप्रोभुङ्क्ते तदा कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् । अयमर्थः । अमेध्यादीनामकामतः सकृद्भोजने कृच्छ्रं प्राजापत्यं वक्ष्यमाणं पञ्चगव्यस्नानपाने चरेत् । कृच्छ्रमितिसामान्योपादाने च कृच्छ्रातिकृच्छ्रतप्तकृच्छ्राणां ग्रहणम् ।

कामतस्तद्भोजने तु चान्द्रायणमिति । तत्राकामतो विण्मूत्रादिभक्षणे गौतमः । अमत्या मद्यपाने पयो घृतमुदकं वायुः प्रतित्र्यहं

तप्तानि पिबेतप्तकृच्छ्रस्ततोऽस्य संस्कारोमूत्रपुरीषशुक्रपरेतसां प्राशने-नेति । कामतस्तद्भक्षणे तु बृहस्पतिः ।

अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे ।
रेतोमूत्रपुरीषाणां शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ इति ।
अभ्यासे तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम् ।
विण्मूत्रभक्षणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणद्वयम् । इति ।

अत्यन्ताभ्यासेऽपि तत्रैव श्वकाकोच्छिष्टकृमिकीटादिभक्षणे ।

अमेध्यानां च सर्वेषां चरेच्चान्द्रायणत्रयम् । इति ।
श्वादिमूत्रादिभक्षणे तु संवर्त्तः ।
श्वचण्डालखरोष्ट्राणां कपेर्गोमायुकाकयोः ।
प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥ इति ।
कामतस्तद्भक्षणे तु चतुर्विंशतिमते ।
श्वादीनां चैव विण्मूत्रं चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥ इति ।
बलाकादिमूत्रादिभक्षणे त्वङ्गिराः ।
बलाकाभासगृध्राखुखरवानरसूकराः ।
दृष्ट्वा चैषाममेध्यानि स्पृष्ट्वाचम्य विशुध्यति ॥
इच्छयैषाममेध्यानि भक्षयित्वा द्विजातयः ।
कुर्युः सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ इति ।
विण्मूत्रादिसंसृष्टभक्षणे तु विष्णुः ।
मृद्वारिकुसुमादींश्च फलकन्देक्षुमूलकान् ।
विण्मूत्रदूषितान्प्राश्य चरेत्कृच्छ्रं च पादतः ॥
सन्निकृष्टेऽर्द्धमेव स्यात्कृच्छ्रस्याशु विशोधनम् । इति ।
दूषणं संसर्गः सन्निकर्षस्तदतिशयः ।

एतेन मूलोक्तं प्रायश्चित्तं मूत्रादिसंसृष्टान्नभक्षणे साक्षात्तद्भक्षण-स्यासंभावादिति परास्तम् । मूत्रादिसंसृष्टजलपाने कूर्मः ।

अपो मूत्रपुरीषाद्यैर्दूषिताः प्राशयेद्यदा ।
तदा सान्तपनं कृच्छ्रं व्रतं पापविशोधनम् ॥

इति । अकामतो गोमांसभक्षणे च बृहद्यमः ।

वराहैकशफानां च काककुक्कुटयोस्तथा ।
क्रव्यादानां च सर्वेषामभक्ष्या ये च कीर्तिताः ॥
मांसमूत्रपुरीषाणां प्राश्य गोमांसमेव च ।
श्वगोमायुकपीनां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ इति ।

प्रचेता अपि श्वशृगालकाककुक्कुटपार्षतवानरचक्रचाषक्रव्यादखरोष्ट्रगजवाजिविड्वराहगोमानुषमांसभक्षणे तप्तकृच्छ्रमादिशेदिति । कामतो गोमांसभक्षणे तु संवर्तः ।

गोमांसं मानुषं चैव सूतिहस्तात्समाहृतम् ।
अभक्ष्यं तद् द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेद् ॥ इति ।

इदमपि सकृद्भक्षणे अभ्यासे तु चान्द्रायणत्रयम् । तदाह प्रजापतिः ॥

चान्द्रायणत्रयं कुर्यादभक्ष्यपशुभक्षणे ।
एकमेवसकृद् भुक्त्वाचरेदाह प्रजापतिः ॥ इति ।
चण्डालान्नभक्षणे त्वङ्गिराः ।
चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा ।
मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः ।
अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद्यश्च कामतः ॥
स तु चान्द्रायणं कुर्यात्तप्तकृच्छ्रमथापि वा । इति ।

अकामतस्तप्तकृच्छ्रं कामतश्चान्द्रायणमिति । इदमेव प्रायश्चित्तं रजकान्नभक्षणेऽपि ज्ञेयम् । तदाह बौधायनः ।

बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।
सर्वेषामेव तत्कुर्यादेकरूपा हि ते स्मृताः ॥ इति

अतएवापस्तम्बः ।

रजक्रव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनः ।
एतेषां यस्तु भुञ्जीत द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

इदं कामतो ज्ञेयम् । अत्रैव कामाभ्यासयोराह यमः ।

भुक्त्वाचैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वापः परिगृह्य च ।
कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम् ॥

कामाकामाभ्यामत्यन्ताभ्यासे तुपातित्यतज्जातीयत्वे भवतः तदाह सुमन्तुः ।

चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥ इति

पातित्ये महापातकप्रायश्चित्तम् । तज्ज्यतीयत्वे तु प्रायश्चित्ताभाव एव भवति । चण्डालाचभयापिवेत्यनास्थया तस्य धर्म्माणा मन्येषामपि ग्रहणम् । तथाच हारीतः ।

यदुक्तं प्रतिलोमस्य शूद्रजस्योत्तमस्त्रियाम् ।
महापातकिनश्चैव यदुक्तं स्त्रीकृतघ्नयोः ॥
आरूढपतितस्यैव सगोत्राभर्तुरेव च ।
पाषण्डमाश्रितानां च यतेश्चैव तथैवच ।
अतिकृच्छ्रं चरेद्भुक्त्वा प्रमादाद्ब्राह्मणः सकृद् ।
मत्या चान्द्रायणं कुर्यादामं चेदर्द्धमेव वा ।
तद्धस्तभोजने चापि त्रिगुणं सहभोजने ।
चतुर्गुणं तदुच्छिष्टे पानीये चार्द्धमेव च ।
कृच्छ्राब्दपादमुद्दिष्टमज्ञानाभ्यासभोजने ।

मत्याभ्यासे तथा कुर्यात्त्रिंशत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः । इति उत्तमस्त्रियां ब्राह्मण्यां प्रातिलोम्येन शूद्रजश्चण्डालः । आरूढपतितः सन्यासानन्तरं पुनर्गृहस्थः । पाषण्डी बौद्धादिमतानुगः । अनाश्रितः सामर्थ्येऽप्यनाश्रमी । अत्रार्द्धत्वादिप्रतियोगि चान्द्रायणमेव सन्निहितत्वात् । कृच्छ्राब्दपादं त्रैमासिकं कृत्रिंशत्कृच्छ्रमब्दमिति । चण्डालादिस्पृष्टाचभोजने तु शंखः । अमेध्यपतितचण्डालपुल्कसरजरचलावधूतकुष्ठिकुणिस्पृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रमाचरेदिति । चण्डालादिस्पृष्टस्य स्नानं विना भोजने पैठीनसिः ।

चण्डालपतितामेध्यैः कुनखैः कुष्ठिना तथा ।
संस्पृष्टस्तु यदा भुङ्क्ते तप्तकृच्छ्रं समाचरेदिति ॥

इति। अकामतस्तप्तकृच्छ्रं कामतश्चान्द्रायणम् ॥

इति। इदमेव प्रायश्चित्तं रजकाद्यन्नभक्षणेऽपि ज्ञेयम्।
तदाह बौधायनः।
बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते।
सर्वेषामेव तत्कुर्यादेकरूपा हि ते स्मृताः।
अत एवापस्तम्बः।
रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनः।
एतेषां यस्तु भुञ्जीत द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्।
इदं च कामतः। अकामतस्तु तप्तकृच्छ्रमेवात्रापि ज्ञेयम्।
चण्डालादिस्पृष्टस्य स्नानं विना भोजने पैठीनसिः।
चण्डालपतितामेध्यैःकुनखैः कुष्ठिनांतथा।
संस्पृष्टस्तु यदा भुङ्क्ते तप्तकृच्छ्रं समाचरेद् ॥

इति। अत्रामेध्या म्लेच्छादयः सर्वे निन्दिता गृह्यन्ते। अस्य स्पर्शेत्वहोरात्रोपोषितस्य पञ्चगव्याशनम्।

स्नानार्हस्तु यदा स्नानमकृत्वाऽश्नाति वै द्विजः।
अहोरात्रोषितः स्नातः पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

इति स्मरणात्। चण्डालाद्युच्छिष्टभोजने त्वापस्तम्बः।

अन्त्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षयित्वा द्विजातयः।
चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धं च ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः।

अंगिराः।

चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे।
चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सांतपनं चरेत्।
षड्रात्रं च त्रिरात्रं च वर्णयोरनुपूर्वशः ॥

इति। सांतपनं सप्ताहसाध्यं ज्ञेयम्। इदन्तु स्वतः प्रवृत्तस्य। बलात्कारेण भोजनस्य तु विशेषमाहापस्तम्बः।

बलाद्दासीकृता ये तु म्लेच्छचण्डालदस्युभिः।
अशुभं कारिताः कर्म गवादिप्राणिहिंसनम्।

उच्छिष्टमार्जनं यत्र तथा तस्यैव भोजनम् ।
खरोष्ट्रविड्वराहाणामामिषस्य च भक्षणम् ।
तत्स्त्रीणां च तथा संगस्ताभिश्च सह भोजनम् ।
मासोषिते द्विजातौ तु प्राजापत्यं विशोधनम् ।
चान्द्रायणं त्वाहिताग्नेः पराकस्त्वथवा भवेत् ।
चान्द्रायणं पराकं च चरेत्संवत्सरोषितः ।
संवत्सरोषितः शूद्रो मासार्द्धं यावकं पिबेत् ।
मासमात्रोषितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुध्यति ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।
संवत्सरैस्त्रिभिश्चैव तद्भावं स नियच्छति ।
ह्रासो न विद्यते तस्य प्रायश्चित्तैर्दुरात्मन इति ।

अत्र बलाद्दासीकरणमेव प्रायश्चित्तनिमित्तं यच्छब्दयोगाद्दासीकरणनिर्वाहकं चाशुभकर्मकारणं तत्प्रपञ्चः श्वगवादिप्राणिहिंसादिस्तेन तदभ्यासेऽपि प्रायश्चित्तनिमित्तस्यैकत्वान्न प्रायश्चित्ताधिक्यम् यथा ब्रह्मवधनिर्वाहकाणां प्रहारादिव्यापाराणां बहुत्वेऽपि निमित्तैकत्वादेकमेव-नैमित्तिकमिति । अत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तानन्तरं पुनरुपनयनं कार्यम् । तच्चाग्रिमाध्याये स्वयमेव वक्ष्यति ।

एवं विप्रस्यामेध्यादिभोजनप्रायश्चित्तमुक्त्वा क्षत्रियादीनां तदाह ॥

तथैव क्षत्रियो वैश्योऽप्यर्द्धं चान्द्रायणं चरेत् ॥
शूद्रोऽप्येवं यदा भुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ २ ॥

ब्राह्मणस्य चान्द्रायणविधानाद्वैश्यस्य च तदर्द्धविधानान्मध्यवर्त्तिनः क्षत्रियस्य पादोनं चान्द्रायणमिति गम्यते । तदेव च तथैवेत्यतिदेशेनावगमितम् । उपदिष्टादतिदिष्टस्याल्पत्वात् । शूद्रोऽप्येवममेध्यादि यदा भुङ्क्ते तदा प्राजापत्यं कुर्यात् । इदं च कामतः । अकामतस्तु आपस्तम्बः ।

चण्डालान्नं यदा भुक्तं ब्राह्मणाद्यैः प्रमादतः ।
प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विधीयते ॥
चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सांतपनं चरेत् ।
षड्रात्रं च त्रिरात्रं च वर्णयोरनुपूर्वशः ॥

इति। एतेन

भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या तु त्र्यहं क्षिपेत्।
मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं रेतो विण्मूत्रमेव च॥

इतिसामान्यमनुवचनं शूद्रविषये स्पष्टं व्यवस्थापितम्॥

एवं चतुर्णामपि वर्णानां व्रतं निरूप्य तदेव कर्त्तव्यमाह।

पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्रह्मकूर्चं पिबेद्द्विजः॥
एकद्वित्रिचतुर्गा वा दद्याद्विप्राद्यनुक्रमात्॥ ३॥

पञ्चानां गव्यानां समाहारः पञ्चगव्यं वक्ष्यमाणलक्षणममन्त्रकमेव शूद्रः पिबेत्। तदेव वक्ष्यमाणविधिविशिष्टं ब्रह्मकूर्चं द्विजो विप्रादिः पिबेत्। अनन्तरं विप्राद्यनुक्रमेणैकद्वित्रिचतुर्गा दद्यात्। विप्र एकां क्षत्रियो द्वे वैश्यस्तिस्रः शूद्रश्चतस्र इति अनडुत्साहित्यापेक्षया वा शब्दः। तथा च बृहत्पराशरः।

अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे।
शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम्।
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम्।
अनडुत्सहितां गां च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम्॥

इति। कामकृतनिमित्तविहितचान्द्रायणसमभिव्याहारात्तत्रैवा-नडुत्सहितं गोदानम्। अकामकृते तु गोमात्रदानमिति व्यवस्था

विप्रस्य शूद्राद्यन्नभोजने प्रायश्चित्तमाह॥

शूद्रान्नं सूतकान्नं च अभोज्यस्यान्नमेव च॥
शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं पूर्वोच्छिष्टं तथैव च॥ ४॥
यदि भुक्तं तु विप्रेण अज्ञानादापदापि वा॥
ज्ञात्वा समाचरेत्कृच्छ्रं ब्रह्मकूर्चं तु पावनम्॥ ५॥

शूद्रस्वामिकमन्नं शूद्रान्नं सूतककालीनमन्नं सूतकान्नं न जननमरणाशौचान्नं तत्र व्रतविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वेन पौनरुक्त्यापातात्। अभोज्यस्य कदर्यादेरन्नं शङ्कितम्, भोज्याभोज्यतया संदिग्धम्, प्रतिषिद्धमनर्चितादि

पूर्वोच्छिष्टं भुक्तार्द्धावशिष्टमन्नं विप्रेण यद्यज्ञानादापदा चान्नालाभेन- वा सकृद्भुक्तं तदा ब्रह्मकूर्चं वक्ष्यमाणलक्षणं पावनं शोधकं चरेदभ्यासे तत्समसंख्यतया तदेवाभ्यसेन्मत्या सकृद्भोजने तु त्रिरात्रमुपवसेज्ज्ञात्वा- भ्यासे तु कृच्छ्रं चरेत्तदेतत्स्पष्टमाह प्रजापतिः ।

ब्राह्मणस्यैव शूद्रान्नमभोज्यं परिकीर्तितम् ।
सकृद्भुक्त्वा तथाऽज्ञानाद्ब्रह्मकूर्चं सकृत्पिबेत् ॥
अभ्यासे च तदभ्यस्येदाममन्नमगर्हितम् ।
मत्या त्रिरात्रं कुर्वीत कृच्छ्रमभ्यासतश्चरेद् ॥

इति । सूतकान्नलक्षणमाह वृद्धवसिष्ठः ।

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।
सचैलं च भवेत्स्नानं सूतकान्नं च वर्जयेत् ।
तदपि पक्वमेव । शृतमन्नं विवर्जयेद् ॥

इतिषड्त्रिंशन्मतात् । तत्र प्रायश्चित्तमाह हारीतः ।

आशौचान्नं सूतकान्नं सरोषं वापि संस्कृतम् ।
शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं विद्विषोऽन्नमथापि च ॥
यदि भुञ्जीत विप्रस्तु प्रायश्चित्तं ध्रुवं भवेत् ।
प्राशयेत्पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चगव्यं पृथक् पृथक् ।
एतेन शुध्यते विप्रो ह्यन्यैश्चाभोज्यभोजनैः ॥

इति । समन्त्रकपञ्चगव्यविधानं ब्रह्मकूर्चमेव शब्दान्तरेणाह । इद- मकामतः सकृद्भोजने अन्यत्र प्रजापत्युक्तएव विशेषो बोध्यः । पूर्वोच्छिष्ट- भोजने तु ब्रह्मकूर्चसमानत्वमेव मुक्तं स्मृत्यन्तरे ।

स्वमुच्छिष्टं तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते भुक्तभाजने ।
एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सांतपनं चरेद् ॥
इति । अभोज्यान्याह याज्ञवल्क्यः ।
कदर्यबद्धचौराणां क्लीबरङ्गावतारिणाम् ।
वैणाभिशस्तवार्द्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् ।
चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् ।

क्रूरोग्रपतितव्रात्यदांभिकोच्छिष्टभोजिनाम् ।
अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ।
शस्त्रविक्रयिकर्मारतन्तुवायश्ववृत्तिनाम् ।
नृशंसराजरजकक्रतघ्नवधजीविनाम् ।
चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ।
पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् ।
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ।

इति । एवमन्येऽपि स्मृत्यन्तरादनुसंधेयाः । एते च सर्वे ब्राह्मणा एव तत्तद्वृत्युपजीवनाभोज्यान्ना नत्वन्ये । अत एव बृहस्पतिः । भोज्यान्नान् परिगणय्यान्ते ।

कर्मस्वेतेषु यो मोहाद्ब्राह्मणो वर्त्तते सदा ।
प्रायश्चित्तेऽपि चरिते परिहार्यो भवेत्स हि ।
एते ब्राह्मणचण्डालाः सर्वे ब्रह्महताः किल ।
तथा दैवे च पित्र्ये च वर्जितास्तत्वदर्शिभिः ॥

इत्युपसंहृतवान् । एषामनुतापे प्रायश्चित्तमप्याह स एव ।

एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिं तु मार्गताम् ।
भैक्षान्नमुपयुंजानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति । एषामन्नभोक्तुरपि प्रायश्चित्तमाह स एव ।

एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा दत्वा क्रत्वा प्रतिग्रहम् ।
प्राजापत्येन शुध्येत्तु तस्मात्पापान्न संशयः ॥

इति । प्रतिषिद्धान्नमप्याह याज्ञवल्क्यः

अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितम् ।
शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ।
उदक्यास्पृष्टसंघुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ।
गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पृष्टं च कामतः ॥

इति । एवमन्यदपि उदाहार्यम् । अन्नाद्यमिति सामान्योपादानेऽपि पक्वमेव ज्ञेयम् ।

१ पर्यांचान्तमित्यपिपाठः ।

अभोज्यानां तु सर्वेषां भुक्त्वाऽन्नमुपसंस्कृतम् ॥

इत्यङ्गिरःस्मरणात् । न त्वाममन्नमगर्हितमिति वचनात् यत्तु

आमं वा यदि वा पक्वं शूद्रान्नमुपसाधयेत् ।
किल्बिषं भजते भोक्ता यश्च विप्रः पुरोहितः

इत्यंगिरसैवोभयविधमपि निन्दितम् । तदाहिताग्निविषयम् ।

आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्रान्नं प्रतिगृह्य तु ।
भुङ्क्ते तामसतां याति तिर्यग्योनिं च गच्छति ॥

इति तस्यैवोपक्रमात् । चकारेण समुच्चिते बिडालाद्युच्छिष्टे तथैवेत्यनेनोक्तं प्रायश्चित्तमतिदिश्यते । तदाह संवर्त्तः ।

बिडालमूषकोच्छिष्टे पञ्चगव्यं पिबेद्द्विजः ।
श्वकाकोच्छिष्टगोच्छिष्टभक्षणे तु त्र्यहं पिबेद् । इति ॥

एवमुच्छिष्टस्याभोज्यत्वे क्वचिद्विशेषमाह ।

बालैर्नकुलमार्जारैरन्नमुच्छेषितं यदा ॥
तिलदर्भोदकैः प्रोक्ष्य शुध्यते नात्र संशयः ॥ ६ ॥

बाला अत्र पूर्णपञ्चवर्षाः
ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात्परस्य च ।
इतिस्मरणात् । तन्न्यूनस्य नोच्छिष्टापादकत्वम् ॥
अतो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ॥ इति
बालैरनुपरिक्रान्तं नित्यं मेध्यमितिस्थितिः ॥

इतिस्मरणात् । नकुलमार्जारौ प्रसिद्धौ बहुवचनान्मूषकग्रहणम् । तैरुच्छेषितमुच्छिष्टीकृतमन्नं तिलदर्भयुतैरुदकैः प्रोक्षितं शुध्यतीत्यत्र संशयो नास्ति । अप्रोक्षितभोजने तु पूर्वोक्तमेव प्रायश्चित्तम् ।

अन्योच्छिष्टाशने उशनाः । ब्राह्मणोच्छिष्टाशने तु प्राणायामशतं कुर्यात् । क्षत्रियोच्छिष्टाशने प्राणायामसहस्रम् । वैश्योच्छिष्टाशने सहस्रं प्राणायामाः । मतिपूर्वे प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं च शूद्रोच्छि-

छ्राशने सप्तरात्रं यवागूपानं मतिपूर्वं चेत्पराक एवं द्विजात्युच्छिष्टभोजने शूद्राणां चेति । सहभोजने त्वाह यमः ।

भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुध्यति
भूभुजा सह भुक्त्वाचं सप्तरात्रेण शुध्यति
शूद्रेण सह भुक्त्वाचं चान्द्रायणमथाचरेद् ।
इति । मात्रादिभिः सह भोजने तु वृद्धयमः ।
माता वा भगिनी वापि भार्या बालाश्च योषितः ।
न ताभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेद् ।

इति ॥

उच्छिष्टभोजने ।

यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥ ७ ॥

एकस्यां पङ्क्तावुपविष्टानां विप्राणां सहैककालमेव भोजने प्रवर्त्तमाने केनापि निमित्तेन यद्येकोऽपि भोजनपात्रं त्यक्त्वोत्तिष्ठेत्तदा शेषमन्नं स्वस्वपात्रस्थितमन्यैरपि विप्रैर्न भोज्यं पङ्क्तेरुच्छिष्टत्वादिति ॥

तत्र प्रायश्चित्तमाह ॥

मोहाद् भुञ्जीत यस्तत्र पङ्क्तावुच्छिष्टभोजनम् ॥
प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सातपनं तदा ॥ ८ ॥

यो विप्रो मोहात्पूर्वोक्तनिषेधाज्ञानात् तस्यामेव पङ्क्तावुच्छिष्टभोजनस्तद्भोजनपात्र उपविष्ट एव भुञ्जीत स द्व्यहसाध्यं विप्रः कृच्छ्रं सातपनं चरेत् ।

तथा च स्मृत्यन्तरे ।

यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्तावुच्छिष्टायां कदा च नः ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ इति ॥

पेयूषादिभोजने प्रायश्चित्तमाह ॥

पेयूषं श्वेतलशुनं वृन्ताकफलगृञ्जनम् ॥
पलाण्डुवृक्षनिर्यासान् देवस्वकवकानि च ॥ ९ ॥

उष्ट्रीक्षीरमविक्षीरमज्ञानात् भुञ्जते द्विजाः ॥
त्रिरात्रमुपवासेन पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ १० ॥

पेयूषोऽभिनवं पयः इदं सन्धिन्यनिर्दशावत्सास्यन्दिनीयमसूपयसामुपलक्षणम् ।

सन्धिन्यनिर्दशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।

इतियोगिस्मरणात् । स्यन्दिनीयमसूसंन्धिनीनां वेति गौतमस्मरणाच्च । तच्च सन्धिनीविशेषानुपादानाद्गोज्यपयसां अजामहिषीणां ज्ञेयम् । अत एव वसिष्ठः । गोमहिष्यजानामनिर्दशानामिति यमे निषेधादेव तद्विकाराणां दध्यादीनामपि निषेध एव । श्वेतलशुनं रसोनः श्वेतः सूक्ष्मः कलिकामयकन्दमालः । श्वेतमिति विशेषणं रक्तव्यावृत्त्यर्थं तेन-तत्रेदं प्रायश्चित्तम् वृन्ताकं श्वेतं कृष्णं च ॥

वृन्ताकं श्वेतवृन्ताकं मूलकं रक्तमूलकम् ।
अलाबुं वर्तुलालाबुं शिग्रुकं रक्तशिग्रुकमिति ॥

देवलस्मरणात् । एतेनैकपक्षमाश्रित्य श्वेतशब्दस्य लशुनवृन्ताकाभ्यामन्वयो निरस्तः ।

नालिकाशणच्छत्राककुसुम्भालाबुविड्वान् ।
कुम्भीकन्दकवृन्ताककोविदारांश्च वर्जयेत् ॥

इतिसामान्यश्रवणाच्च । यद्यपि पलाण्डुं श्वेतवृन्ताकं कुसुम्भं वनकंटकमित्यादिविशेषस्मरणं तत्तस्यापि निषेधाय नतु तस्यैवेति । पृथग्निषेधबलादेव चोपसंहार न्यायोऽपि निरस्तः । गृञ्जनं लशुनानुकारी लोहितसूक्ष्मकन्दः । पत्रविशेषो वा कण्ठशुध्यर्थं गायकोपभुज्यमानरसाः । मूलविशेषो वा गाजरापरपर्यायः । पलाण्डुः स्थूलकन्दनालो लशुनानुकारी वृक्षनिर्यासा लोहिताः वृक्षच्छेदसम्भवास्तु लोहिता अपि अत एव मनुः ।

लोहितान्वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।

इति । लोहितग्रहणाद्धिङ्गुकर्पूरादीनामनिषेधः देवस्वं देवेभ्यो दत्तं गन्धपुष्पनैवेद्यादिव्यतिरेकेण ।

शङ्खोदकं हरेर्भुक्तं निर्माल्यं पादयोर्जलम् ।
चन्दनं धूपशेषश्च ब्रह्महत्यापहारकम् ॥

इति तेषां ग्राह्यतास्मरणात् । कवकानि छत्राकाराणि शिलीन्ध्रापरपर्यायाणि उष्ट्राः क्षीरमव्याः मेष्याः क्षीरं अवीग्रहणं द्विस्तनीमात्रोपलक्षणं तेन स्त्रैणादेरपि ग्रहणम् ।

औष्ट्रमैकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाविकम् ॥

इतियोगिस्मरणात् । एतानि पेयूषादीनि यद्यज्ञानाद्द्विजा भुञ्जते तदा त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थेऽहनि पञ्चगव्यं पीत्वा शुध्यन्तीति । छान्दसो वचनव्यत्ययः । तदाह यमः ।

लशुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कवकानि च ।
चतुर्णां भक्षणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥

इति । चतुरहसाध्यतप्तकृच्छ्रप्रतिपादकत्वादस्य मूलसमानार्थत्वमेव । विष्णुरपि । व्रश्चनामेध्यप्रभवांश्च लोहितान्वृक्षनिर्यासान्, सेलुं च वृथाकृसरसंयावपायसापूपशष्कुलींश्च देवानां हवींषि च, गोऽजामहिषीवर्जं सर्वपयांसि च, अनिर्दशाहेतान्यपि च, स्यन्दनीसन्धिनीयमसूविवत्सायाः क्षीरं च, अमेध्यसूपश्च, दधिवर्जं केवलं सर्वभुक्तानि, ब्रह्मचारी श्राद्धाशने त्रिरात्रमुपवसेत् । इति । कवकानिचेति चकारादलाबुकिंशुकोदुम्बराणां ग्रहणम् । तदाह कूर्मः ।

अलाबुं किंशुकं चैव भुक्त्वाप्येतद्व्रतं चरेत् ।
औदुम्बरन्त्वकामेन तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥

इति । एवमन्येषामपि स्वभावदुष्टानां भक्षणे तप्तकृच्छ्रमाह प्रचेताः ।

संसर्गदुष्टं यच्चान्नं क्रियादुष्टमकामतः ।
भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥

इति । इदं चाकामतः सकृद्भक्षणे । कामतो भक्षणे तु कामत, इत्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः ।

पलाण्डुं विड्वराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् ।
लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे पातित्यमेव । तथा च मनुः ।

छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः ॥

इति । अकामतोऽभ्यासे सान्तपनं यतिचान्द्रायणं वा ।

अमत्यैतानि षट् जग्ध्वा कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् ।
यतिचान्द्रायणं चापि शेषेषूपवसेदहः ॥

इति । कामतो वृन्ताकादिभक्षणे प्राजापत्यम् । तदाह यम ।

खट्वावार्ताककुम्भीकव्रश्चनप्रभवाणि च ।
भूतृणं शिग्रुकं चैव सुखण्डं कवकानि च ।
एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद् द्विजः ॥

इति । कामतो निषिद्धक्षीरभोजने शङ्खः ।

अनिर्दशाया गोक्षीरं माहिषं चाजमेव च ।
पीयूषं च विवत्सायाः स्यन्दिन्या यमसोस्तथा ॥
सन्धिन्यमेध्यक्षीरं च भुक्त्वा पक्षव्रती भवेत् ।
क्षीराणि यान्यपेयानि तद्विकाराशने बुधः ॥
सप्तरात्रव्रतं कुर्याद्यावकं कामतो द्विजः ॥

इति । द्विजग्रहणाद्यदपेयन्तस्यापि संग्रहः । तथा च स्मृत्यन्तरम् ।

क्षत्रियश्चापि वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः ।
यः पिबेत्कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥

इति । अत्र सर्वत्रापि व्रतान्ते पुनरुपनयनं कार्यम् ! तथा च शातातपः ।

लशुनं गृञ्जनं जग्ध्वा पलाण्डुं च तथा शुनी ।

उष्ट्री च महिषी अनिर्दशाहा पैठीनसिरपि अप्युष्ट्रीमहिषीक्षीरपाने तप्तकृच्छ्रः पुनरुपनयनमिति ॥

गोमांसातिरिक्तमांसभक्षणे प्रायश्चित्तमाह ।

मण्डूकं भक्षयित्वा तु मूषिकामांसमेव च ॥
ज्ञात्वा विप्रस्त्वहोरात्रं यावकान्नेन शुध्यति ॥ ११॥

मण्डूको भेकः मूषिका आखुस्तन्मांसं चकारादुक्तपक्षिमांसं च भक्षयित्वा अनन्तरं ज्ञात्वा विप्रो यावकान्नेनाहोरात्रं परिकल्प्य शुध्यति भक्षणानन्तरं ज्ञात्वेतिवदता भक्षणमज्ञानादेवेत्युक्तं भवति । अन्यथा ज्ञान पूर्वकभक्षणे त्वेकरात्रप्रायश्चित्तविरोधोऽज्ञानकृतभक्षणे प्रायश्चित्ताभाव-श्चापद्येत । तथा च विष्णुः । तित्तिरिकपिञ्जललावकवर्त्तमहारवर्जं सर्वपक्षिमांसाशने त्वहोरात्रमिति । कामतो भक्षणे त्रिरात्रम् ।

तदाह याज्ञवल्क्यः ।

अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च ।
क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकप्रतुदटिट्टिभान् ॥
सारसैकशफान् हंसान्सर्वांश्च ग्रामवासिनः ।
कोयष्टिप्लवचक्राह्वबलाकाबकविष्किरान् ॥
वृथाकृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीः ।
कलविङ्कं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम् ॥
जालपादान् खञ्जरीटानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ।
चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च ॥
मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत् ।

इति । एतेन बकबलाकाहंसप्लवचक्रवाककारण्डवरहचरकपोत-पारावतचाषचटककाकपादोलूकशुकसारटिट्टिभमद्गुरचाषभासजालपादन-क्रकलविंकविकृतमत्स्यक्रव्यादमेध्यानां भक्षणे पञ्चगव्यं पिबेत्त्रिरात्रमित्यौ-शनसं स्वविषये व्यवस्थापितम् । अभ्यासादौ स्मृत्यन्तरोक्तद्वादशरात्रा-द्यूह्यम् ॥

ननु शूद्रान्नभोजनवत्क्षत्रियाद्यन्नभोजनेऽपि प्रायश्चित्तं कुतो नोच्यते राजान्नं तेज आदत्त इत्यादिनिषेधस्य तत्रापि तुल्यत्वादित्यत आह ।

क्षत्रियश्चापि वैश्यश्च क्रियावन्तौ शुचिव्रतौ ॥
तद्गृहे तु द्विजैर्भोज्यं हव्यकव्येषु नित्यशः ॥ १२ ॥

शुचि अभग्नं व्रतं वेदाध्ययनाङ्गं ब्रह्मचर्यं ययोस्तौ क्रियाग्निहोत्रादिका इत्यादिस्तद्वन्तौ ब्रह्मचर्यपूर्वकाधीतवेदानुष्ठानिनित्यनैमित्तिकश्रौतस्मार्त्तक्रियौ यौ क्षत्रियवैश्यौ तद्गृहे हव्यकव्येषु दैविकपैतृककर्मसु नित्यशो नित्यं क्रियमाणेषु द्विजैर्विप्रैर्भोज्यम्भोक्तव्यमिति । विशेषणद्वयोपादानबलादेव निषेधस्यातद्विधक्षत्रियादिविषयत्वं प्रपञ्चयति । अत एव चतुर्विंशतिमते । तत्र प्रायश्चित्तमप्यभिहितम् ।

सहस्रं तु जपेद्देव्याः क्षत्रियस्यान्नभोजने ।
तथोपवासं वैश्यस्य सहस्रंसार्द्धमेव च इति ॥ १२ ॥

कस्य चिच्छूद्रान्नस्य प्रतिप्रसवमाह ।

घृतं क्षीरं तथा तैलं गुडं स्नेहेन पाचितम् ॥
गत्वा नदीतटे विप्रो भुञ्जीयाच्छूद्रभोजनम् ॥ १३ ॥

अगव्यमपि घृतादि शूद्रसम्बन्धि भोज्यं द्रव्यं विप्रो भुञ्जीयात्परन्तु नदीतीरादौ गत्वा नतु क्षत्रियादिगृहेष्विव तद्गृह एव स्थित्वेति स्नेहेन घृतादिना पाचितमित्यत्र स्नेहस्यैव साधकतमत्वावगमाज्जलादिपरिहारेण स्नेहपक्वं स्नेहशब्दोपादानेन सस्नेहं चदुग्धादिपक्वं चाभ्यनुज्ञायते। तथाशब्देन कन्दूपक्वादेरपिग्रहणम् । अत एव देवलः ।

कन्दूपक्वं स्नेहपक्वं पायसं दधिसक्तवः ।
एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत् ॥

कन्दूर्भ्राष्टशाला । सुमन्तुरपि ।

गोरसं चैव सक्तुं च तैलं पिण्याकमेव च ।
अपूपान्भक्षयेच्छूद्राद्यच्चान्यत्पयसा कृतम् ॥

इति । अपास्तम्बोऽपि ।

आममन्नं मधु घृतं धानाः क्षीरं तथैव च ।
गुडमांसरसा ग्राह्या निवृत्तेनापि शूद्रतः ॥

चतुर्विंशतिमतेऽपि ।

आरनालं तथा क्षीरं कांदुकन्दधिसक्तवः ।
स्नेहपक्कं च तक्रं च शूद्रस्यापि न दुष्यति ॥
आरनालं काञ्जिकाम् । तत्र विशेषमाहांगिराः ।
अशृतं वारनालं च कटुकाः सक्तवस्तिलाः ॥
फलानि पिण्याकमथो ग्राह्यमौषधमेव च ।

इति । अशृतमशृतधान्यप्रकृतिकम् ॥ १३ ॥

घृतादिभोजनाय वर्ज्यावर्ज्यौ शूद्रौ विविनक्ति ।

मद्यमांसरतं नित्यं नीचकर्मप्रवर्तकम् ॥
तं शूद्रं वर्जयेद्विप्रः श्वपाकमिव दूरतः ॥ १४ ॥
द्विजशुश्रूषणरतान्मद्यमांसविवर्जितान् ॥
स्वकर्मनिरतान्नित्यं तान् शूद्रान्न त्यजेद् द्विजः ॥१५॥

यः शूद्रो नित्यं क्रयविक्रयाशनादिभिर्मद्यमांसयोस्तथा नीचानां प्रतिलोमजानां यानि कर्माणि च चर्मकृन्तनादीनि तत्प्रवर्तकस्तं श्वपाकमिव दूरत एव विप्रो वर्जयेत् । ये पुनर्द्विजसुश्रूषोरत मद्यमांससम्बन्धेन विशेषतो वर्जिताःस्वकर्मणि पाकयज्ञादौ नित्यम विरतचितरां तत्परास्तान् शूद्रानुक्तघृतादिभोजने द्विजो न परिहरेत् । अत्र वचनद्वयेऽप्येकवचनबहुवचनाभ्यां मद्यादिरतस्यैकस्यापि न प्रतिगृह्णीयात्स्वकर्मरतानां बहूनामपि प्रतिग्रहे न दोष इत्युक्तं भवति ॥

प्रतिवर्णं सूतकान्नभोजने प्रायश्चित्तमाह ।

अज्ञानाद्भुञ्जते विप्राः सूतके मृतकेऽपि वा ॥
प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विनिर्दिशेत् ॥ १६ ॥

गायत्र्यष्टसहस्रेण शुद्धिः स्याच्छूद्रसूतके ॥
वैश्ये पञ्चसहस्रेण त्रिसहस्रेण क्षत्रिये ॥ १७ ॥
ब्राह्मणस्य यदा भुङ्क्ते द्वे सहस्रे तु दापयेत् ॥
अथवा वामदेव्येन साम्नैवैकेन शुध्यति ॥ १८ ॥

यदि विप्रा जननमरणाशौचयोरज्ञानाद्भुञ्जते तदा तेषां विप्राणां तत्तद्वर्णनिमित्तं प्रायश्चित्तं कथं स्यादित्याशङ्क्याह शूद्रसूतके गायत्र्यष्टसहस्रेण शुद्धिः स्यात् । अष्टानां सहस्राणां समाहारोऽष्टसहस्रं गायत्र्या अष्टसहस्रं गायत्र्यष्टसहस्रं तेन एवमुत्तरत्रापि । सूतकिनः शूद्रस्यान्नं विप्रो भुक्त्वाऽष्टसहस्राणि गायत्रीर्जपेत् वैश्यस्य पञ्चसहस्राणि क्षत्रियस्य त्रीणि सहस्राणि ब्राह्मणस्य द्वे सहस्रे इति अथवा सूतकिब्राह्मणान्नभोजने वामदेव्येनैकेन साम्नैव शुध्यति कया नश्चित्र आभुवदूतीत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम वामदेव्यं तस्य सकृज्जपेनैव शुद्धिरिति । कामकृते त्वाह गर्गः ।

शावे च सूतके चैवामत्या भुक्त्वैन्दवं चरन् ।
मत्याभ्यासे तथा कुर्यात्कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ॥
त्र्यहं वा कामतः कुर्यादभ्यासे कृच्छ्रमेव च ।
द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि वा ॥
क्षत्रविट्शूद्रजातीनामाशौचे परिकीर्तितम् ।
सवर्णानां तु सर्वेषां विप्रवन्निष्कृतिः स्मृता ।
क्रमाद् वृद्धं क्रमाद्धीनं हीनजात्युत्तमेष्वपि ॥

इति । तत्राकामतो ब्राह्मणसूतकान्नभोजने विहितस्त्र्यहो द्विसहस्रगायत्रीजपसमान एव कृच्छ्रचतुर्थांशरूपत्वात् । इदं च प्रायश्चित्तमाशौचान्ते कर्तव्यम् । तथा च विष्णुः । ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमश्नीयात्तस्य तावदेवाशौचं यावत्तेषाम्, आशौचापगमे प्रायश्चित्तं कुर्यादिति । तथाऽशौचादिश्राद्धभोजनेऽपि प्रायश्चित्तमुक्तं चतुर्विंशतिमते ।

प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं चाद्यमासिके ।
त्रैपक्षिके तदर्द्धं स्यात्पादो द्वैमासिके ततः ॥

पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षण्मासे चाब्दिके तथा।
त्रिरात्रं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं चेदहः स्मृतम्॥
चान्द्रायणं नवश्राद्धे पादोनं मासिके स्मृतम्।
त्रैपक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रं मासद्वये स्मृतम्॥
क्षत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम्।
वैश्यस्यार्द्धाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियस्य मनीषिभिः॥

शूद्रस्य तु।

नवश्राद्धे भवेदर्द्धं प्राजापत्यं तु सर्वदा।
सङ्कल्पितेषु भुक्त्वा तु त्रिरात्रं क्षपयेदिति॥
ब्रह्मचारिणां श्राद्धभोजने यमः।
मासिकादिषु योऽश्नीयादसमाप्तव्रतो द्विजः॥
त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तम्विधीयते।
मधुमांसं च योऽश्नीयाच्छ्राद्धे सूतक एव च॥
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत्।
इति। अनुक्तविशेषे, तूशनाः।
दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग् द्विजः॥
ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्येच्च तदनन्तरम्।

इति। संस्काराङ्गश्राद्धभोजने तु व्यासः।

निवृत्ते चूडहोमे तु प्राङ्नामकरणात्तथा।
चरेत्सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि॥
स्वतोऽन्येषु च भुक्त्वान्नं संस्कारेषु द्विजोत्तमः।
नियोगादुपवासेन शुध्यते निन्द्यभोजने॥

इति। धौम्योऽपि।

ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा।
जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्॥ इति॥ १८॥

पुनरपि कस्य चिच्छूद्रान्नस्य प्रतिप्रसवमाह॥

शुष्कान्नं गोरसं स्नेहं शूद्रवेश्मन आहृतम्॥
पक्वं विप्रगृहे भुक्तं भोज्यं तन्मनुरब्रवीत्॥ १९॥

शुष्कमाममन्नं तण्डुलादि गोरसो दध्यादि घृतं क्षीरमित्यत्रोक्तस्यापि पुनरुपन्यासो गव्यत्वप्राप्त्यर्थः । स्नेहो नवनीतादि घृततैलयोः प्रागुक्तेः । एतत्सर्वं शूद्रगृहादानीय यदि विप्रगृहे पक्वं भवति तदा भोज्यमिति मनुराह । तत्र विशेषः अभुक्तमिति । यदि शूद्रगृहादानीयमानाच्छुष्कादेर्मध्याच्छूद्रैः कमपि कौतुकादिना भुक्तं न भवेत्तदेव तद्विप्रगृहपक्वमपि भोज्यं नान्यथेति । तदाह प्रजापतिः । आममन्नमगर्हितमिति । सुमन्तुरपि । गोरसं चैवपक्वं चेदित्यादि विशेषः प्रागेव निरूपितः ॥

आपदि शूद्रान्नभोजने प्रायश्चित्तान्तरमाह ।

आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ॥
मनस्तापेन शुध्येत द्रुपदां वा शतं जपेत् ॥ २० ॥

यद्यापत्काले विप्रः शूद्रगृहे अकामाद्भुञ्जीत तदा मनस्तापात्किं मयेदं निषिद्धमाचरितं धिङ्मामित्याद्यनुशयाच्छुध्येत । कामतो भोजने द्रुपदां गायत्रीं याजुषीं द्रुपदादिवमुमुचान इत्येतां शतवारं जपेदिति मनस्तापद्रुपदयोः शोधकत्वमाह योगीश्वरः ।

पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः ॥ इति ॥
द्रुपदानामगायत्री यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ॥ इति ॥

वैदिकावैदिकविषयत्वेनास्य शूद्रान्नं सूतकान्नं चेत्यस्य च व्यवस्था करणीया ॥ २० ॥

शूद्रेष्वन्यानपि भोज्यान्नानाह ॥

दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः ॥
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥२१॥

दासादयः षट् वक्ष्यमाणलक्षणाः शूद्रेषु भोज्यान्नाः ॥

तत्र दासन पितयोर्लक्षणमाह ॥

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ॥
असंस्काराद्भवेद्दासः संस्कारादेव नापितः ॥ २२ ॥

यो ब्राह्मणेन शूद्रकन्यायां समुत्पन्नस्स यदि यथोक्तजातकर्मादिभिः संस्कारैस्संस्कृतस्तदा तस्मादेव संस्काराचापित इत्युच्यते संस्काराभावे पुनर्दास इति ।

गोपाललक्षणमाह ।

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां समुत्पन्नस्तु यः सुतः ॥
स गोपाल इति ख्यातो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥२३॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामुत्पन्नः पुनः स गोपाल इति लोके ख्यातो नाम्ना वृत्त्या च प्रसिद्ध एवेति न संशयः स विप्रैर्भोज्यान्नो भवति । यद्यप्येतदनंतरकुलमित्रलक्षणं वक्तुमुचितं तथापि तस्यावयवसामर्थ्यादेव पितृपितामहादिमित्रस्य प्रतीयमानत्वादवचनेऽपि न न्यूनतेति । आचार्यैस्तु वैश्याच्छूद्रकन्यायामुत्पन्नः कुलमित्रं तथैव च प्रक्रमादित्याह ॥

अर्द्धसीरिलक्षणमाह ॥

वैश्यकन्यासमुद्भूतो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ॥
सोत्यर्द्धिक इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥२४॥

यो ब्राह्मणेन वैश्यकन्यायामुत्पन्नः स यथोक्तसंस्कारसंस्कृत एवार्द्धिक इतिज्ञेयः स विप्रैर्भोज्यान्न इत्यत्र संशय एव नास्ति । अर्द्धसीरिण एव संज्ञांतरप्रदर्शनाय शब्दान्तरेण निर्देशः । एतदनन्तरमात्मनिवेदकलक्षणं वक्तव्यं तदप्यवयवार्थस्य स्पष्टतया वाङ्मनःकर्मभिस्तवाहमिति वादिनमेवाचष्ट इति नोक्तम् । अत्राप्याचार्योऽर्द्धिकसाहचर्यात् क्षत्रियायां ब्राह्मणादुत्पन्नमात्मनिवेदकमाह । न चैषां शूद्रत्वोक्तिर्न युक्ता द्विजापत्यतया शूद्रादुत्कृष्टत्वात् । अस्तु वात्र कथंचिद्वैश्यायां ब्राह्मणादुत्पन्नस्य आर्द्धिकस्य तु द्विजत्वादत्यंतायुक्तैव तदुक्तिरितिचेत् । उच्यते । विजातीयकन्याविवाहस्य कलौ निषेधेनाचोढात्वादिविशेषानुपादानादनूढास्वेव तासु व्यवहारो व्यभिचारोत्पन्नतया तदुक्तिः ।

शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ।

इतिस्मरणात् । कुण्डासुतासूत्पन्नानां योगिना निषादादिसंज्ञांतराभिधानाच्च । नचैवं कुंडगोलकयोरब्राह्मण्यापत्तिरिष्टापत्तेः तत्कन्यास्वप्यनुढासु द्विजात्युत्पन्नानामपि शूद्रसधर्मत्वमेव । नच कलावस वर्णकन्यानामृतुव्यापनेऽपि गमननिषेधाच्चापितान्नुत्पत्तेरेव भोज्यान्नता विवेको न संभवतीति वाच्यम्। पूर्वपूर्वयुगोत्पन्नानामप्यन्नानुवृत्त्यातिक्रान्तनिषेधेभ्योऽप्युत्पत्त्या वा विचारसंभवादिति ॥

यदन्नभोजने प्रायश्चित्तमुक्तं तेषां जलादिपानेऽपि तदाह ॥

भाण्डस्थितमभोज्यानां जलं दधि घृतं पयः ॥
अकामतस्तु यो भुङ्क्ते प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥२५॥
ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रो वा उपसर्पति ।
ब्रह्मकूर्चोपवासेन योज्या वर्णस्य निष्कृतिः ॥२६॥

ये पूर्वमभोज्यान्नाः कदर्यादयो गणितास्तेषां भाण्डस्थजलदधिघृतपयसामन्यतममकामतो यो भुङ्क्ते तस्य प्रायश्चित्तं कथं स्यादित्याकांक्षायां ब्राह्मणादीनामन्यतम एवंविधो यः पर्षदमुपसर्पति तस्य च पर्षदा ब्रह्मकूर्चोपवासेन ब्रह्मकूर्चार्थमुपवासो ब्रह्मकूर्चोपवासस्तेन पूर्वद्युरुपोष्य परेद्युराहारान्तरं परित्यज्य ब्रह्मकूर्चपानेन निष्कृतिः शुद्धिर्योज्या । तत्र कालविशेषमाह जाबालिः ।

चतुर्दश्यामुपोष्याथ पौर्णमास्यां विशेषतः ।
पञ्चगव्यं पिबेत्प्रातर्ब्रह्मकूर्चमितिस्मृतम् ॥

इति । देशमप्याह शातातपः ।

नदीतीरेषु गोष्ठेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।
तत्र गत्वा शुचौ देशे ब्रह्मकूर्चं समाचरेद् इति ॥

शूद्रस्य विशेषमाह ॥

शूद्राणां नोपवासः स्याच्छूद्रो दानेन शुध्यति ॥
ब्रह्मकूर्चमहोरात्रं श्वपाकमपि शोधयेत् ॥ २७ ॥

शूद्राणामुपवासस्थानापन्नेन दानेन शुद्धिर्ब्रह्मकूर्चं तु समानमेव सर्वेषाम् । ननु

पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणश्च सुरां पिबेत् ।
उभौ तौ तुल्यदोषौ हि पूयाख्यनरके गतौ ॥

इत्यत्रिणा शूद्रस्य पञ्चगव्यप्रतिषेधात्कथं तदनुवृत्तेरित्यत आह ब्रह्मकूर्चपानार्थमहोरात्रमुपवासः श्वपाकमपि शोधयेत्किं पुनः शूद्रमिति अत एव स्मृत्यन्तरीयं लिङ्गम् ।

स्त्रीशूद्रस्य तु शुध्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।
पञ्चगव्यं च कुर्वन्ति स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥

इति । नचात्रेर्वचनविरोधस्तदवस्थ एव, तस्य प्रायश्चित्तानङ्ग-पञ्चगव्यप्राशनविषयत्वात् सुरापाननिषेधवत् ॥

ब्रह्मकूर्चद्रव्याण्याह ॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥
निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पवित्रं पापशोधनम् ॥ २८ ॥

गोमूत्रादिपञ्चकं कुशोदकसहितं पञ्चगव्यं निर्दिष्टं तच्च पवित्रमतः पापानां शोधनं नाशनं भवति ॥

गोमूत्राद्युपादानगवीनां वर्णविशेषानाह ॥

गोमूत्रं कृष्णवर्णायाः श्वेतायाश्चैव गोमयम् ॥
पयश्च ताम्रवर्णाया रक्ताया गृह्यते दधि ॥ २९ ॥
कपिलायाः घृतं ग्राह्यं सर्वं कापिलमेव वा ॥

तत्तद्वर्णगवीनामसंभवे गोमूत्रादिपञ्चकमपि कापिलमेव ग्राह्यमितरत्स्पष्टार्थम् ॥

गोमूत्रादीनां परिमाणमाह ॥

मूत्रमेकपलं दद्यादङ्गुष्ठार्द्धं तु गोमयम् ॥ ३० ॥
क्षीरं सप्तपलं दद्याद्दधि त्रिपलमुच्यते ॥
घृतमेकपलं दद्यात्पलमेकं कुशोदकम् ॥ ३१ ॥

मूत्रं गोः पलं चतुःसौवर्णिकं पलं सुवर्णाश्चत्वार इति स्मरणात् पर्वद्वयात्मकस्याङ्गुष्ठस्यैकं पूर्वार्द्धमुच्यते तन्मात्रं गोमयम् । शेषं स्पष्टार्थम् एतत्सर्वं यथोक्तपरिमाणं पलाशाद्यन्यतमपात्रे दद्यात्समानयेत् । तदाह प्रजापतिः ।

पलाशं पद्मपत्रं वा ताम्रं वाथ हिरण्मयम् ।
पात्रं गृहीत्वा तस्मिंस्तु पञ्चगव्यं समानयेत् ॥

इति । अशक्तं प्रति परिमाणान्तरमाह वृद्धपराशरः ।

गोमूत्रे माषकास्त्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश ।
क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्तिताः ।
गोमूत्रवद्घृते ज्ञेयास्तदर्द्धञ्च कुशोदकम् ॥ इति ॥

गोमूत्रादिग्रहणे मन्त्रानाह ॥

गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ॥
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णस्तथा दधि॥३२॥
तेजोऽसिशुक्रमित्याज्यं देवस्यत्वा कुशोदकम् ॥
पञ्चगव्यमृचापूतं स्थापयेदग्निसन्निधौ ॥ ३३ ॥

गायत्र्यादिऋचा ग्रहणेन पूतं पवित्रं पञ्चगव्यमेकीकृत्याग्निसन्निधौ स्थापयेत् । यद्यपि तेजोसि देवस्यत्वेत्यनयोर्यजुष्ट्वादृचेति साधारण-व्यपदेशो नोपपद्यते तथापि छत्रिणो यान्तीतिवद् भूम्ना तत्सिद्धिरिति न दोषः । अनन्तरकर्तव्यमाह ।

आपोहिष्ठेति चालोड्य मानस्तोकेति मन्थयेत् ।

आपोहिष्ठेत्येकैव ऋक् ऋचेत्युपक्रमात् । तृचः इत्याचार्याः प्रायेण तथा विनियोगात् ॥

होमसाधनमाह ॥

सप्तावरास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुकत्विषः ॥
एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ॥ ३४ ॥

सप्तपत्रवरा येभ्यस्तेऽष्टादयोऽच्छिन्नाग्राः शुकत्विषो हरितवर्णा दर्भास्तैरुद्धृत्य यथाविधि वक्ष्यमाणमंत्रैस्तत्पञ्चगव्यं जुहुयात् । यत्तु

॥ स्थापयित्वा तु दर्भेषु पलाशैः पत्रकैरथ ।
तत्समुद्धृत्य होतव्यं देवताभ्यो यथाक्रमम् ॥

इतिप्राजापत्यवचनबलात्पलाशपत्रेण होम इति व्याख्यातम् तत्पलाशो हरितो हरिदिति कोशादर्शननिबन्धनमिति मंतव्यम् । तथात्वे बहुवचनासंगतिः । तस्मात्पलाशैर्हरितैरित्यर्थोऽवगन्तव्य इति ॥

होममंत्रानाह ॥

इरावती इदंविष्णुर्मानस्तोके च शंवती ॥
एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद् द्विजः ॥ ३५ ॥

इरावती धेनुमती, इदं विष्णुर्विचक्रमे, मानस्तोकेतनये, शंवती शंशब्दोपलक्षिता शन्नोदेवीरभिष्ट इत्येषा शंवतीः पारयते तं च क्षिप्तिवचो यथा । अद्यावतं यमावतं ययेवेनमिशुवत इति वात्तचोचेप एताभिभिश्चकारादग्नये सोमायेति नाममंत्रेण सावित्र्या प्रणवेनाग्नये स्विष्टकृते वेत्येतैरपि तंत्रैर्हुत्वा हुतशेषं द्विजः पिबेत् । द्विजग्रहणं वक्ष्यमाणमन्त्रविषयनियमाय । स्त्रीशूद्रयोस्तूष्णीमेव भवति तथा च प्रजापतिः ।

॥ अग्नये चैव सोमाय सावित्र्या च तथैवच ॥
॥ प्रणवेन तथा हुत्वा स्विष्टकृता तथैवच ॥

इति ।

पानेतिकर्तव्यतामाह ॥

आलोड्य प्रणवेनैव निर्मथ्य प्रणवेन तु ॥
उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेच्च प्रणवेन तु ॥ ३६ ॥

हस्तेनालोड्य यज्ञियकाष्ठेन निमथ्योभयाभ्यां हस्ताभ्यामुद्धृत्याशब्दं पिबेत् प्रतिक्रियं प्रणवावृत्तिः।

ननु गोवधाद्युत्पन्नादृष्टरूपप्रत्यवायनिवृत्तिरस्तु प्रायश्चित्तेन अभो-

क्ष्यभोजनादिषु त्वाहारपरिणामेनावयवोपचयरूपस्य दृष्टस्य कथं तेन निवृत्तिरित्यत आह ।

यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् ॥
ब्रह्मकूर्चं दहेत्सर्वं प्रदीप्तोऽग्निरिवेन्धनम् ॥ ३७ ॥

भक्षितमभक्ष्यं यथा त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणम्य देहिनां देहे पापमशुचिभूत्वा तिष्ठति तथा ब्रह्मकूर्चमपि पीतं तेन तेन रूपेण परिणतं सत्तत्तमवयवोपचयं दहतीति दृष्टद्वारैवास्य शोधकत्वं तत्र दृष्टान्तो यथाग्नेरिन्धनदहने नादृष्टमवान्तरव्यापारः किन्तु तत्संयोग एव तथा प्रकृतेपीति । अनेनाभक्ष्यभक्षणे ब्रह्मकूर्चपानमावश्यकमित्युक्तं भवति ।

नन्वेवं दशमूलीकषायपानवदस्यादृष्टरूपप्रत्यवायानिवर्तकत्वं स्यादित्यत आह ॥

पवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम् ॥

वरुणादिदेवताधिष्ठितत्वेन त्रिष्वपि लोकेषु प्रकारेषु दृष्टरूपदुष्टावयवनाशनादृष्टरूपप्रत्यवायनाशनापूर्वादृष्टजननरूपेषु पवित्रं सामर्थ्यमिति ।

ता देवता आह ॥

वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः ॥ ३८ ॥
दध्नि वायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरे घृते रविः ॥

गोमूत्रादीनां पञ्चानां वरुणादिपञ्च देवता अधिष्ठात्र्यो भवन्ति कुशोदकस्य तु कुशाधिष्ठातारो ब्रह्मविष्णुमहेशा एवाधिष्ठातारः अत एव ।

कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्द्दनः ।
कुशाग्रे शङ्करप्रोक्त इत्यभिधाय ।

शरीरेष्वथ तिष्ठन्ति कुशोत्थजलबिंदवः ।
तस्य नश्यन्ति पापानि गरुडेनेव पन्नगाः ॥

इत्यभिहितं विष्णुधर्मोत्तरे ।
स्वोच्छिष्टजलपाने प्रायश्चित्तमाह ॥

पिबतः पतितं तोयं भाजने मुखनिःसृतम् ॥
अपेयं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रयणं चरेत् ॥३९॥

मुखसंयोजिते भाजनेऽपिबतः पुरुषस्य मुखान्निःसृतं तोयं यदि पतितं तर्हि तदपेयं विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । पीतावशिष्टजलपाने तु त्रिरात्रम् तदाह शंखः ।

पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः क्वचित् ।
त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्वामहस्तेन वा पुनः ॥

इति । ब्राह्मणाद्युच्छिष्टजलपानेतूशनाः । ब्राह्मणोच्छिष्टानामपः पाने षोडश प्राणायामान् धारयेत्क्षत्रिये त्रिंशद्वैश्ये चत्वारिंशच्छूद्राणां कुशवारिपाने त्र्यहं बुद्धिपूर्वंचेद् त्र्यहं चतुरहं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पानं क्रमेणेति ।

शवाद्युपहतकूपादिजलपाने प्रतिवर्णं प्रायश्चित्तमाह । ॥

कूपे च पतितं दृष्ट्वा श्वशृगालं च मर्कटम् ॥
अस्थिचर्मादि पतितं पीत्वाऽमेध्या अपो द्विजः॥४०॥
नारं कुकूणकं काकं विड्वराहं खरोष्ट्रकम् ॥
गवयं सौप्रतीकं च मायूरं खाड्गकं तथा ॥४१॥
वैय्याघ्रमार्क्षंसैंहं वा कूपेर्यदि निमज्जति ॥
कुणपंक्तस्यपि दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ॥ ४२ ॥
प्रायश्चित्तं भवेत्पुंसः क्रमेणैतेन सर्वशः ॥ ४३ ॥

यस्मिन् कूपे श्वशृगालं श्वा कुक्कुरः शृगालः क्रोष्टा तयोः समाहारः श्वशृगालं मर्कटं वानरं पतितं दृष्ट्वा अस्थिचर्मआदिशब्दान्मूत्रपुरीषादि वा पतितं दृष्ट्वा अमेध्या अपो यो द्विजः पिबति तस्य वक्ष्यमाणं प्रायश्चितं भवेदिति संबंधः । तथा नारं मानुषं काकं वायसीय विड्वराहखरोष्ट्रषट्द्वेषु

तद्धितलोप आर्षः गवयः शवरः सुप्रतीकश्चित्रमृगः मयूरः केकी खड्गो गराडको व्याघ्रो द्वीपी ऋक्षो भल्लूकः सिंहः पंचास्यः कपिरपि मर्कटावान्तरजातिः एतत्सम्बन्धि कुणपं यस्मिन् तडागे निमज्जति तस्य दुष्टस्य तडागस्योदकं यदि पीतं स्यात्तदा तस्य सर्वशः सर्ववर्णस्य पुंसो वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं क्रमेण भवति ॥

तदेव प्रायश्चित्तमाह ।

विप्रः शुध्येत्त्रिरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात् ।
एकाहेन तु वैश्यस्तु शूद्रो नक्तेन शुध्यति ॥ ४४ ॥

पूर्वोक्तश्वाद्युपहतकूपादेर्जलपाने विप्रादयः क्रमात्त्रिद्व्येकरात्रनक्तैः शुध्यन्ति तु शब्दादन्ते पञ्चगव्यप्राशनमपि भवति तदाह विष्णुः ।

मृतपञ्चनखात्कूपादत्यंतोपहतमुदकं पीत्वा ब्राह्मणस्त्र्यहमुपवसेद्‌द्व्यहं राजन्य एकाहं वैश्यः शूद्रो नक्तं सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिवेयुरिति यदि तत्रैव शवं शीर्यंति तदा विशेषमाह देवलः ।

क्लिन्नं भिन्नं शवं चैव कूपस्थं यदि दृश्यते ।
पयः पिबेत्त्रिरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतम् ॥

इति । इदं च सकृत्पाने अभ्यासेत्वाह हारीतः ।

क्लिन्ने भिन्ने शवे तोये तत्रस्थं यदि तत्पिबेत् ।
शुद्धौ चान्द्रायणं कुर्यात्तप्तकृच्छ्रमथापि वा
यदि कश्चित्ततः स्नायात्प्रमादेन द्विजोत्तमः ।
जपंस्त्रिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुध्यति ॥

इति । कामाकामाभ्यां चान्द्रतप्तकृच्छ्रयोर्व्यवस्था । चण्डालकूपादिजलपाने त्वापस्तम्बः ।

चाण्डालकूपभाण्डस्थं नरः कामाज्जलं पिबेत् ।
प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विनिर्दिशेत् ।
चरेत्सांतपनं विप्रः प्राजापत्यं तु भूमिपः ।
तदर्द्धन्तु चरेद्वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेत् ॥

इति । अकामतस्तु देवलः ।

यस्तु चण्डालभाण्डस्थमज्ञानादुदकं पिबेत् ।
स तु त्र्यहेण शुध्येत शूद्रस्त्वेकेन शुध्यति ॥

इति । श्वेच्छादिपुष्करिण्यादिजलपानेऽप्यापस्तम्बः ॥

श्वेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां ह्रदेऽपि वा
जानुदघ्नं शुचि ज्ञेयमधस्तादशुचि स्मृतम् ।
तत्तोयं यः पिबेद्विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा ।
अकामान्नक्तभोजी स्यादहोरात्रं तु कामतः ॥

इति ।

इदानीमभोज्यान्नविशेषेण तदन्नभोजन प्रायश्चित्तविशेषमाह ॥

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ॥
अपचस्य च भुक्त्वान्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ ४५ ॥

परपाकनिवृत्तादयस्त्रयोऽपि वक्ष्यमाणलक्षणाश्चकाराद्वृथापाकोप्येषामन्नं भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं कुर्यात् । इदं चात्यन्ताभ्यासविषयमवगन्तव्यम् । सकृद्भोजने तु भरद्वाज आह ।

निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।
अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम् ॥

इति । निराचारो विहितपञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः पाकनिवृत्तो निषिद्धाचरणः सर्वदा परान्नभोजनशीलः इदमपचस्याप्युपलक्षणं वृथापाकान्नभक्षणे त्वाह शातातपः ।

वृथापाकस्य भुंजानः प्रायश्चित्तं चरेद्विजः ।
प्राणायामांस्त्रिरभ्यस्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

इति ।

न केवलमपचान्नभोजने प्रत्यवायोऽपि तु तस्यान्नदानेऽपीत्याह ॥

अपचस्य च यद्दानं दातुरस्य कुतः फलम् ॥

दाता प्रतिगृहीता च द्वौ तौ निरयगामिनौ ॥४६॥

अपचस्यापचाय यद्दानं चतुर्थ्यर्थे षष्ठी बहुलानुशासनात् अस्य दातुः फलं कुतः यतस्तावुभावपि दातृप्रतिग्रहीतारौ निरयगामिनौ इति ।

परपाकनिवृत्तस्य लक्षणमाह ॥

गृहीत्वाग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न निर्वपेत् ॥
परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ ४७ ॥

दारकाले दायाद्यकाले गृहपतौ वा प्रेते योऽग्निमाधायात्मनि तमग्निंसमारोप्य तस्मिन्नग्नौ पञ्चमहायज्ञान्न निर्वपेदसौ परपाकनिवृत्तः पर उत्कृष्टो वैश्वदेवाद्यर्थं गृह्याग्नौ क्रियमाणः पाकः परपाकस्तस्मान्नि वृत्तः परपाकनिवृत्त इति मुनिभिरुच्यते । अग्नेः सर्वदात्मसमारोपणेन पञ्चमहायज्ञादिसाधनत्वाभावात् ।

परपाकरतस्य लक्षणमाह ॥

पञ्चयज्ञान्स्वयं कृत्वा परान्नेनोपजीवति ॥
सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ॥ ४८ ॥

यस्सततं प्रत्यहं प्रातरुत्थाय पञ्चमहायज्ञान्स्वयं कृत्वा परान्नेनैवोपजीवति स परपाकरत इत्युच्यते ।

परपाकरुचिर्नस्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ॥

इतिनिषेधातिक्रमात् ।

अपचस्य लक्षणमाह ॥

गृहस्थधर्मा यो विप्रो ददाति न विवर्जितः ॥
ऋषिभिर्धर्मतत्वज्ञैरपचः परिकीर्तितः ॥ ४९ ॥

यो गार्हस्थ्यमास्थितोऽप्यन्नदानादिवर्जितः केवलमुदरम्भरिरेव सोऽपच इति मुनिभिः परिकीर्तितः । तथा श्रूयते "केवलाघोभवतिकेवलादी" ति ननु इकृश्तिपौधातुनिर्देश इति वार्त्तिकाद्ददातिशब्दो धातुनिर्देशमेव

चरति न तु धात्वर्थनिर्देशमितिचेत् सत्यं। यजतिषु येयजामहं करोतीत्या- दिष्वर्थनिर्देशोयमितिप्रत्ययदर्शनात् । वृथापाकलक्षणमाह बृहस्पतिः ।

यो हि हित्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥ इति ।

नन्वेवं कलौ कस्यापि भोज्यान्नता न स्यादेवंप्रायत्वात् सर्वेषामित्यत आह ॥

युगे युगे तु ये धर्मास्तेषु तेषु च ये द्विजाः ॥
तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः॥५०॥

अयमभिसन्धिः । युगस्वभावप्रयुक्ताया अधर्मप्रवृत्तेरपरिहार्यत्वद्वि- मादालस्यादिपुरुषप्रयुक्तायास्त्ववश्यपरिहार्यत्वेन प्रायश्चित्ताभिधानस्या- र्थवत्वान्नातिप्रसङ्गः इति । पदार्थस्तूपवर्णित एव प्राक् ।

एवं केषु चिदुपपातकेषु प्रायश्चित्तमभिधाय जातिभ्रंशकरेषु ब्राह्म- णतिरस्कारप्रायश्चित्तमाह ॥

हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः ॥
स्नात्वा तिष्ठन्नहः शेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥५१॥

यो ब्राह्मणस्य भर्त्सनाय हुङ्कारं प्रयुंक्ते यो अभिवाद्ययोर्विद्यादिगरि- ष्ठस्य त्वमित्येकवचनं प्रयुङ्क्ते स तत्कालमेव स्नात्वा यावदस्तमयं निरा- हारि स्थित्वासन्ध्यायां तमभिवाद्य प्रसादयेत् । तथा च मनुः

हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्व त्वङ्कारं तु गरीयसः ।

स्नात्वा नाश्नन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥

इति । यद्यपि ब्राह्मणस्य रुजः कृत्यमिति मनुना ब्राह्मणताडन- मेव जातिभ्रंशकरेषु अभिवाद्यप्रसादयेर्दितिपरिगणितं न हुङ्कारादपि तथा मानसदुःखोत्पादकत्वात्तस्यापि जातिभ्रंशकरत्वमविरुद्धमिति ।

ब्राह्मणताडनादौ प्रायश्चित्तमाह ॥

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे बध्वापि वाससा ।

विवादे वापि निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥५२॥

तृणताडनादीनां शरीरानुपघातकत्वेपि मानसोपघातकत्वेपि प्रायश्चित्तनिमित्तत्वमित्यपिशब्दार्थः । गर्वातिशयेनैतत्करणे तूपवासोऽपि ॥ तदाह बृहस्पतिः ।

गुरुं त्वंकृत्य गर्वेण विप्रं निर्जित्य वादतः ।
ताडयित्वा तृणेनापि प्रसाद्योपवसेद्दिनम् ॥

इति । अभ्यासे तु बौधायनः ।

वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्सया ।
त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

इति । पादस्पर्शावाच्यवचनयोः प्रायश्चित्तमाह स एव ।

पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधित्सया ।
दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।
अवाच्यं ब्राह्मणस्योक्त्वा प्रायश्चित्तं विधीयते ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं जित्वा तु प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।
आक्रोशमनिशं कृत्वा कृच्छ्रं कुर्वीत मानवः ॥

इति ।

विप्रावगूर्णादौ प्रायश्चित्तमाह ॥

अवगूर्य त्वहोरात्रं त्रिरात्रं क्षितिपातने ।
अतिकृच्छ्रं च रुधिरे कृच्छ्रोऽभ्यंतरशोणिते ॥ ५३ ॥

क्रोधावेशेन ब्राह्मणताडनाय दण्डाद्युपघाताभ्यामहोरात्रमुपवसेत् । ब्राह्मणं भूमौ निपात्य त्रिरात्रमुपवसेत् । प्रहारेण रुधिरोत्पत्तावतिकृच्छ्रमभ्यन्तरशोणिते प्रवाहमन्तरेण घनीभूतरुधिरे प्रहारे कृच्छ्रं च चरेत् । त्वग्भेदादौ प्रायश्चित्तमाह बृहस्पतिः ।

काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत् ।
अस्थिभेदेऽतिकृच्छ्रस्तु पराकस्त्वगकर्तने ॥

इति । तदेतत्समानजातीयस्य विजातीयस्य तु विशेषमाह प्रजापतिः ।

द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि वा ।
क्षत्त्रविट्शूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम् ॥

इति देवाद्याक्रोशने तु सुमन्तुः । देवर्षिगोब्राह्मणाचार्यमातापितृनरेन्द्राणां प्रतिषेधने आक्रोशने जिह्वां दहेद्धिरण्यं दद्यादिति । प्रतिषेधनं निन्दनमाक्रोशो गालिदानम् ।

इदानीं चाभिमतमतिकृच्छ्रलक्षणमाह ॥

नवाहमतिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूरान्नभोजनः ।
त्रिरात्रमुपवासः स्यादतिकृच्छ्रः स उच्यते ॥५४॥

यो नवाहोरात्रं पाणिः पूर्यते यावत्तावदन्नेन तद्भोजनमस्मिन्निति पाणिपूरान्नभोजनः स्यात्प्रसृतिपरिमितान्नभोजन इति यावत् ।

यस्मिंश्च त्रिरात्रमुपवासः स्यात्स दशाहसाध्योऽतिकृच्छ्र इत्युच्यते । अतिकृच्छ्रशब्दस्यानुगतार्थतां स्पष्टयितुं पुनस्तेनैव विशेषेण ॥

नन्वन्यान्यपि जातिभ्रंशकराण्यघ्रेयघ्राणादीनि संति तत्र किं प्रायश्चित्तमित्यत आह ॥

सर्वेषामेव पापानां संकरे समुपस्थिते ।
दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनं परम् ॥ ५५ ॥

सर्वत्वमाधिवारिकर्मितिन्यायेन पूर्वाधिकृतानां जातिभ्रंशकराणामघ्रेयघ्राणादीनां पापानां संकरे संपर्के समुपस्थिते दशसहस्रवारमभ्यस्ता गायत्र्येव परं शोधनं नान्यदिति । यत्वनुक्तनिष्कृतिषु सर्वेष्वपि निमित्तेष्विदं सामान्यप्रायश्चित्तं तज्जातिभ्रंशकरेष्वेवेति । तदयुक्तम् । शास्त्रान्तरे सामान्यप्रायश्चित्तान्तराभिधानेन पौनरुक्त्यात् । तस्मादस्मदुक्तैव व्याख्या साधीयसीति ।

तपस्तप्त्वा तीव्रं यमलभत सार्द्धं सुरगणैः
सुतं साकन्देव्या विहितनियमः कश्यपमुनिः ॥

स्त्रयं स्रष्टुः स्रष्टा गतिरपि महेन्द्रस्त्रिजगता
मुपेन्द्रत्वं सोऽपि त्रिदशपतिभक्तया प्रथयति ॥ १ ॥

धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दुश्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ॥
एकादशोऽपि विवृतोऽत्र पराशरस्याध्यायः कृतोावननीयविभुक्तिमुग्धै ॥ २ ॥

इति श्रीधर्माधिकारिरामपण्डितात्मजनन्दपण्डितापरनामधेयविनायकपण्डितकृतौ पराशरस्मृतिविवृतौ विद्वन्मनोहरायामेकादशोऽध्यायः॥
शुभमस्तु ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

समाने शब्दार्थे तदनुगतवर्णेऽपि च समे
स्वरूपे सामर्थ्ये सकलपुरुषार्थौघहरणे ।
हरेर्यत्प्राथम्यं हरिहर "यदेवं" द्विजनता-
मुखाब्जेष्वासीत्तत्सकलमपि लक्ष्मीविलसितम् ॥ १॥

धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दु-
श्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ।
तद्द्वादशे विवरणं क्रियतेऽधुनात्राध्याये
महाघचयशुद्धिनिवारणाय ॥ २ ॥

एवमध्यायचतुष्टयेनोपपातकप्रायश्चित्तमभिधाय महापातकप्रायश्चित्तविधानाय द्वादशाध्यायमारभते ।

तत्रसङ्करकाण्डे प्रकान्तप्रकीर्णकप्रायश्चित्तशेषं समापयितुं तावदाह ।

दुःस्वप्नं यदि पश्येत्तु वान्ते च क्षुरकर्मणि ।
मैथुने प्रेतधूमे च स्नानमेव विधीयते ॥ १ ॥

दुस्वप्नमरिष्टसूचकस्वप्नमात्मनः चौरतैलाभ्यङ्गादिदर्शनं स्वप्नाध्यायप्रतिपादितं यदि पश्येत्प्रातः स्मरेत्तदा वान्ते भुक्तावोद्गिरणे क्षुरकर्मणि चौरे मैथुने ऋतुकालीने स्त्रीसम्भोगे प्रेतधूमस्पर्शे चकारादजीर्णोद्गारे दुर्जनस्पर्शनचितिपूयस्मशानस्पर्शेषु च स्नानमाचरेत् । तदाहुर्मनुवृद्धपराशरशातातपाः ।

अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ।
दुस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमेव विधीयते ॥
दुस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्मणि ।
चितिपूयश्मशानानां स्पर्शने स्नानमाचरेत् ॥

ऋतौ तु गर्भे शङ्कित्वा स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।
अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ॥ इति ॥ १ ॥

इदानीं पुनः संस्कारनिमित्तान्याह ।

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ २ ॥

अज्ञानतो विण्मूत्रप्राशने सुरासंसृष्टाबप्राशने च त्रयो वर्णाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः तप्तकृच्छ्रचरणानन्तरं पुनः संस्कारं पुनरुपनयनमर्हन्ति विण्मूत्रमिति समाहारद्वन्द्वः कुणपयोरपि ग्रहणं तथा च गौतमो मत्या मद्यपाने तप्तकृच्छ्रस्ततोऽस्य संस्कारो मूत्रपुरीषकुणपरेतसां प्राशने चेति । सुरात्रपैष्टीवेतरस्याः क्षत्रियवैश्ययोरनिषेधात् । तत्संसर्गोऽप्यनुपलक्ष्यमाणरसोऽविवक्षितः । रसोपलब्धौ द्रव्यान्तरसंसर्गेऽपि सुरात्वानपायात् । आज्यत्वस्येव पृषदाज्ये । अत एवाज्यपा इति निगदाः कार्या न पृषदाज्यपा इत्युक्तम् । तथा च मुख्यमेव प्रायश्चित्तं तत्रापद्येत । अज्ञानादिति चात्राप्यनुषज्यते ।

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयोवर्णा द्विजातयः ॥

इति मनुस्मरणात् । एतेनाज्ञानतः सुरापाने पुनः संस्कारः कैमुतिकन्यायेन सिद्धः । तथा च बौधायनः । अमत्या सुरापाने कृच्छ्राब्दपादं चरित्वा पुनरुपनयनमिति कामतः सुरापानेन मरणान्तिकस्यैवोक्तत्वात् । किं पुनः संस्कारेण । ब्राह्मणस्य तु कामाकामाभ्यां मद्यपानेऽपि पुनः संस्कारः अमत्या मद्यपान इति गौतमवाक्यात् । मत्या मद्यपाने त्वसुरायाश्चज्ञाने कृच्छ्रो घृतप्राशनं पुनः संस्कारश्चेति वसिष्ठस्मरणात् । चकारादुक्तानां चण्डालान्नभोजनादीनामनुक्तानामङ्गादिदेशगमनानाञ्चोपसंग्रहः । तथा च वसिष्ठः । एतदेव चण्डालपतितान्नभोजनेषु ततः पुनरुपनयनमिति । वल्लुरपि । विड्वराहग्रामकुक्कुटनगोमांसभक्षणे

तु सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारं कुर्यादिति । शातातपोऽपि ।

लशुनं गृञ्जनं जग्ध्वा पलाण्डुं च तथा शुनः ।
उष्ट्रमानुषकेभाश्वरासभीक्षीरभोजनात् ॥
उपनायं पुनः कुर्यात्तप्तकृच्छ्रञ्चरेन्मुहुः ।

पैठीनसिः । अव्युष्ट्रीमानुषीक्षीरभोजने तप्तकृच्छ्रः पुनरुपनयनमिति । आदिपुराणे ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।
विना यात्रां तु यो गच्छेत्पुनः संस्कारमर्हति ।
सौराष्ट्रसिन्धुसौवीरानावन्त्यं दक्षिणापथम् ।
एतान् देशान् द्विजो गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥
हिमवत्कौशिकीं विन्ध्यां पारं पद्मस्य पश्चिमम् ।
तीर्थयात्रां विना गच्छेत्पुनः संस्कारमर्हति ॥
कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलङ्घनात् ।
गण्डकीबाहुतरणात्पुनः संस्कारमर्हति ॥

बौधायनः ।

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान् तथा प्रत्यन्तवासिनः ।
अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति ।
रासभं महिषं मेषं बलीबर्दं क्रमेलकम् ।
आरुह्य ब्राह्मणो मोहात्पुनः संस्कारमर्हति ॥
मधुं विना चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ।

हारीतोऽपि ।

शिखां छिन्दन्ति ये मोहाद्द्वेषादज्ञानतोऽपि वा ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति ।
अज्ञाः छिन्दन्ति ये केचित् द्विजातीनां शिखां नराः ।
चरेयुस्ते दुरात्मानः प्राजापत्यं विशुद्धये ॥

इति । पुनःसंस्कारोऽत्र पुनरुपनयनं वक्ष्यमाणाजिनादिपर्युदस-

सस्यान्यत्रासम्भवात् । स च समाख्याबलादेव कर्मविशेषेण पूर्वसंस्कारनाशे पुनःसंस्काराधायको न तु शोधकः । शुद्धेः प्रायश्चित्तसाध्यत्वात् । अत एव प्रायश्चित्तान्ते पुनःसंस्कारं कुर्यादित्यादिविधिवाक्येषु द्वयोरपि स्वस्वकार्यप्रतिपादनमुखेनैव समाख्याभ्यां क्रमेणानुष्ठानप्रतिपादनं युक्तम् यत्तु यमेन ।

अमुरामद्यपाने च कृते गोभक्षणेऽपि वा ।
तप्तकृच्छ्रपरिक्लिष्टो मौञ्जीहोमेन शुध्यति ॥

इति । मौञ्जीहोमस्य शोधकत्वमुक्तम् ।

तन्मौञ्जीहोमादुत्तरकालानुष्ठेयकर्माधिकाराभिप्रायेण, न तु दोषनिवृत्त्यभिप्रायेण । तस्मात्पुनरुपनयनं पुनःसंस्काराधायकं न तु प्रकृतदोषनिवर्तकमिति स्थितम् । यत्र तु जातकर्मादीत्यादिविशेषः स्मर्यते तत्र तदादीनां सर्वेषामेवानुष्ठानम् । यथा

जीवन्यदि समागच्छेत् घृतकुंभे निमज्य तम् ।
उद्धृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

चिरप्रोषितस्य जीवद्वार्त्तानाकर्णने कृतप्रेतक्रियस्य पुनरागमनेऽयं विधिः । तथा प्रव्रज्यादिप्रत्यावृत्तस्यापि प्रायश्चित्ताचरणानन्तरं जातकर्मादीति । संस्कारमाह वृद्धपराशरः ।

जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतैः शुद्धिमाप्नुयात् ॥

इति । यद्यपि सर्वैरित्यविशेषोपादाने संन्यासिनोपि विवाहादि प्रसज्येतेत्यर्थान्तरापातः । तथा च जातकर्मादीत्यादिशब्देनापि तत्पर्यन्तानामेवोपसंग्रहः ।

पुनरुपनयननाम्ना सर्वधर्मातिदेशप्राप्तावपवादमाह ।

अजिनं मेखला दण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च ॥
निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ॥ ३ ॥

अजिनं कृष्णाजिनादि मेखला मौञ्ज्यादि दण्डः पलाशादि भैक्ष्यचर्या सायंप्रातर्विहिता व्रतानि सौम्यप्राजापत्यादीनि मधुमांसाञ्जनादि-

वर्जनानि वा, द्विजातीनां त्रैवर्णिकानां पुनः संस्कारकर्मणि निवर्तन्ते चकाराद्वपनादीन्यपि। तथा चाश्वलायनः। अथोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं च निरुक्तं परिदानं कालस्य च तत्सवितुर्वृणीमह इति सावित्रीमिति। तत्र विशेषमाह कश्यपः चीर्णप्रायश्चित्तः प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वायत्र पश्वादीनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन्देशेऽग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राज्ञप्रणीतेन विधिना पुनः संस्कारमर्हन्तीति।

इदानीं प्रसंगात्पूर्वोक्तामेध्याक्तभक्षणे प्रायश्चिते गुणान्तरमाह।

विण्मूत्रस्य च शुध्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
पञ्चगव्यं च कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥४॥

विण्मूत्रमित्यमेध्यमात्रोपलक्षणं तद्भक्षणे पूर्वोक्तं प्राजापत्यकृच्छ्रं चरेत्पञ्चगव्यं च पूर्वोक्तप्रकारेण कृत्वा तेन स्नात्वा तदेव पीत्वा शुचिर्भवेत्।

अथ विहितमरणे सङ्कल्पान्निवृत्तौ प्रायश्चित्तमाक्षिपति।

जलाग्निपतने चैव प्रव्रज्यानाशकेषु च ॥
प्रत्यावसितवर्णानां कथं शुद्धिर्विधीयते ॥ ५ ॥

जलं जलप्रवेशोऽग्निप्रवेशः पतनं भृगुपातः तेषांसमाहारस्तस्मिन् प्रव्रज्या संन्यासः अनाशकमनशनं बहुवचनान्महाप्रस्थानं गृह्यते। तेषु प्रत्या गृहीतव्रताः कृतसंकल्पा इति यावत्। ते च ते अवसिताश्च प्रत्यावृत्ता इति यावत्, तादृशानां वर्णानां कथं शुद्धिर्विधीयतइति प्रश्नार्थः। यद्यपि त्रिविधमपि जलादिमरणं सम्भवति विहितं प्रतिषिद्धमभ्यनुज्ञातं चेति, तथाप्यत्र विहितमेव विषयस्तत्रैव संकल्पादि व्रतसम्भवात्। प्रत्यशब्देन च कृतसङ्कल्पस्यैवाभिधानात्। एतेन निषिद्धमरणायोद्यम्य निवृत्तस्य प्रायश्चित्तान्तरमूह्यमित्युक्तं भवति। तदेवाह यमः।

जलाग्न्युद्बन्धनभ्रष्टाः प्रव्रज्यानाशकच्युतः।
विषप्रपतनप्रायः शस्त्रघातच्युताश्च ये।

न वै ते प्रत्यवसिताः सर्वधर्मबहिष्कृताः ।
चान्द्रायणेन शुध्यन्ति तप्तकृच्छ्रद्वयेन च ॥

इति । निषिद्धमरणविषयत्वञ्चास्योद्बन्धनविषभक्षणादिसाहचर्येण स्पष्टीकृतम् ।

इदानीं प्रायश्चित्तमाह ॥

प्राजापत्यद्वयेनैव तीर्थाभिगमनेन च ॥
वृषैकादशदानेन वर्णाः शुध्यन्ति ते त्रयः ॥ ६ ॥

क्षत्रियस्य प्राजापत्यद्वयेन वैश्यस्य प्राजापत्यचतुष्टयप्रत्याम्नायरूपतीर्थयात्रया शूद्रस्य प्राजापत्यद्वयेन वैश्यस्य प्राजापत्यचतुष्टयप्रत्याम्नायरूपतीर्थयात्रया शूद्रस्य वृषभैकादशगोदानेन च क्रमाच्छुद्धिर्भवति ।

ब्राह्मणस्य विशेषमाह ।

ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि वनं गत्वा चतुष्पथे ॥
सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥ ७ ॥
गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिं पाराशरो ऽब्रवीत् ॥
मुच्यते तेन पापेन ब्राह्मणत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

ब्राह्मणस्य शुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत्तामहं प्रवक्ष्यामीति संबन्धः । जलाग्न्यादिमरणसङ्कल्पान्निवृत्तो ब्राह्मणो वनं गत्वा चतुष्पथे सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरित्वा गोद्वयं प्रायश्चित्तसाद्गुण्याय दक्षिणां दत्वा तस्मात्पापान्मुच्यते । जलाग्न्यादिमरणसङ्कल्पान्निवृत्तस्य चण्डालत्वोत्पत्त्या यदपगतं ब्राह्मणत्वं तदपि पुनः प्राप्नोति । तदाह वृद्धपराशरः ।

अनाशकान्निवृत्तस्तु चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितः ।
चण्डालः स तु विज्ञेयो वर्जनीयः प्रयत्नतः ।
लुप्तधर्मास्तु चण्डालाः परिव्राजकतापसाः ।
तेभ्यो जातान्यपत्यानि चण्डालैः सह वासयेत् ।

जलाग्निपतने चैव प्रव्रज्यानाशने तथा।
प्रत्यावसितवर्णानां प्रायश्चित्तं कथं भवेत्।
ब्राह्मणानां प्रसादेन तीर्थाभिगमनेन च।
गवां च शतदानेन वर्णाः शुध्यन्ति ते त्रयः।
ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि गत्वारण्यं चतुष्पथे।
सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम्
सावित्र्यष्टसहस्रं तु जपेच्चैव दिने दिने।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्राह्मणत्वं च गच्छति।
भिक्षार्थी विचरेद्ग्रामे गृहान् सप्त वने वसन्।
तां च भिक्षां समश्नीयादर्द्धार्द्धेन विशुध्यति॥

इति। ननु वृद्धपराशरोक्तां शुद्धिं प्रवक्ष्यामीति मूले क्षत्रियशूद्रयोः प्राजापत्यवृषभैकादशगोदाने प्रोक्तिे साक्षिवचने तु ब्राह्मणेन तु ब्राह्मणप्रसादगोप्रदाने तथा मूले ब्राह्मणस्य गोद्वयसहितं प्राजापत्यद्वयमुक्त साक्षिवचने तु षाण्मासिकं व्रतमिति चेत्। उच्यते। युगान्तरीयनरापेक्षयापि प्रकृतकलियुगीयनराणामत्यल्पप्राणतया प्रायश्चित्तसंकोचस्य न्याय्यत्वात्।

अत एव संन्यासात्प्रत्यावृत्तौ संवर्तोऽपि षाण्मासिकमेव व्रतमाह।

सन्यस्य दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि।
स कुर्यात्कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान्प्रत्यनन्तरम्॥
इति। तथा वृद्धपराशरोऽपि व्रतांतरमाह।
यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः।
अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेच्चिकीर्षति।
स चरेत्त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च।
जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात्॥

इति। तदेषां कल्पानां शक्त्याद्यपेक्षया व्यवस्थायां न विरोधः। ततश्च संन्यासादिप्रत्यावृत्तस्य यथोक्तप्रायश्चित्तानन्तरं जातकर्मादिभिः संस्कारैः पुनः संस्कारं कृत्वा पुनः संन्यासादिपरिपालनमेव कर्तव्यं न

गार्हस्थ्यमिति प्रघट्टकार्थः । समाप्तेः शास्त्रार्थत्वात् । तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्य इति न्यायात् । ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति जाबालश्रुतावानुलोम्यविधानात् ।

त्रयाणामानुलोम्यं स्यात्प्रातिलोम्यं न विद्यते ।
प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात्पापकृत्तमः ॥

इति । दक्षेण क्रमप्रातिलोम्यनिषेधाच्च । प्रायश्चित्ताद्यकरणे तु राज्ञा स्वदास्यमामरणात्कारणीयम् । प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिक इति योगिस्मरणात् । तदशक्तावपि श्वपदेनाङ्कयित्वा निर्वासनीयः तदाह दक्षः ।

पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।
श्वपदेनाङ्कयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥ इति ।

यदुक्तं दुःस्वप्नादौ स्नानं कर्तव्यमिति तत्रापेक्षितं स्नानभेदमाह ।

स्नानानि पञ्च पुण्यानि कीर्त्तितानि मनीषिभिः ।
आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ ९ ॥

यद्यपि दुःस्वप्नादौ स्नानं मुख्यमेवापेक्षितं तथापि मुख्यस्नानासामर्थ्ये अनुकल्पो ऽप्यनुष्ठेय इति तदभिधानमर्थवदेव ।

आग्नेयादिस्नानस्वरूपमाह ।

आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य तु वारुणम् ।
आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥१०॥
यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते ।
तत्र स्नानात्तु गङ्गायां स्नातो भवति मानवः ॥ ११ ॥

ईशानादिमन्त्राभिमन्त्रितेन भस्मना शिरःप्रभृतिष्ववलेपनमाग्नेयं स्नानं भवति । तदुक्तं लैङ्गे ।

ईशानेन शिरोदेशं मुखं तत्पुरुषेण तु ।
उरोदेशमघोरेण गुह्यं वामेन सुव्रताः ॥
सद्येन पादौ सर्वाङ्गं प्रणवेन तु शोधयेदिति ।

ईशानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजातैः प्रणवादिनमोन्तैरनुलिम्पेदित्यर्थः । वारुणं जलावगाहनरूपं ब्राह्ममापोहिष्ठेति तृचेन पादहृदयमूर्धसु प्रतिपाद्य कुशोदकैर्मार्जनं तदाह कूर्मः ।

ब्राह्मं तु मार्जनं मन्त्रैः कुशैः सोदकबिन्दुभिः ।
तत्र विशेषमाह बोधायनः ।
भुवि मूर्ध्नि तथाकाशे मूर्ध्न्याकाशे तथा भुवि ।
आकाशे भुवि मूर्ध्नीति मन्त्रस्नानं विधीयतइति ॥

सायमागच्छन्तीषु गोषु समुद्धतेन गोपादरजसा प्लावनं वायव्यस्नानम् ।

वायव्यङ्गोरजः प्रोक्तमस्ते गच्छति गोपतौ ।

इति बृहस्पतिस्मरणात् । आतपयुक्तेन वर्षोदकेनाप्लावनं दिव्यं स्नानं तद्गङ्गास्नानतुल्यं भवति । अनेन यौगिकसारस्वते अपि स्नाने उपलक्ष्येते ।

तदाह बृहस्पति ।

यौगिकं स्नानमाख्यातं योगाद्विष्णुविचिन्तनम् ।
विद्वत्सरस्वतीप्राप्तं स्नानं सारस्वतं स्मृतमिति ॥
विद्वदुक्तिप्रकारमाह व्यासः ।
स्वयमेवोपसन्नाय विनयेन द्विजातये ॥
तज्ज्ञः सम्पादयेत्स्नानं शिष्याय च सुताय च ।
दात्तायणमयैः कुंभैर्मन्त्रवज्जान्हवीजलैः ॥
कृतमाङ्गलपुण्याहैः स्नानमस्तु तदर्थिनाम् ।
आदौ तावत्प्रभासे बहुगुणसलिले मध्यमे पुष्करे वा
गङ्गाद्वारे प्रयागे कनखलसलिले भद्रकर्णे गयायाम् ।
राहुग्रस्ते च सोमे दिनकरसहिते सन्निहत्याविशेषा
देवैर्विख्याततीर्थैस्त्रिभुवनविदितैः स्नानमच्छिद्रमस्त्विति ।

एतेषु वारुणमेव मुख्यमिति तद्विधिरभिधीयते । तदाह शङ्खः ।

स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौणमुख्यप्रभेदतः ।
तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं भवेदिति ॥

तान्यग्निपुराणे ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।
क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्तितम् ॥

तल्लक्षणान्याह शङ्खः ।

संस्नातस्तु पुमानर्हो जपाग्निहवनादिषु ।
प्रातः स्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥
चण्डालशवपूयादि स्पृष्ट्वा स्नातां रजस्वलाम् ।
स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हितम् ॥
पुण्यस्नानादिकं यत्तु दैवज्ञविधिचोदितम् ।
तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत्प्रयोजयेत् ॥
वसुकामः पवित्राणि तर्पयिष्यन्देवताः पितॄन् ।
स्नानं समाचरेद्यत्तु क्रियाङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ।
मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।
मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥
सरस्सु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रियेति ॥

तच्च गङ्गायां मुख्यं 'कलौ गङ्गैव केवल'मिति स्कन्दपुराणात् ।
तदभावे बृहत्पराशर आह ।

देवखातनदीस्नातः सरस्सु स्नानमाचरेत् ।
स्नानं नद्यादिवन्येषु सद्भिः कार्यं सदम्बुषु ॥

निषिद्धदेशानाह स एव ।

न तीर्थे ह्याकुले स्नायाचासज्जनसमाश्रिते ।
कदाचिद्विदुषा मत्या न स्नातव्यं पराम्भसा ॥

अम्भःसु दुष्कृतांशेन येन कर्ता विलिप्यते ।
पञ्च वा सप्त वा पिण्डान्स्नायादुद्धृत्य तत्र तु ॥

वाशब्दाच्चतुरो वा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान्पारक्ये स्नानमाचरेदिति ।

अन्यत्र स्मरणात् ।

मासे नभसि न स्नायात्कदाचित् निम्नगासु च ।
रजस्वला भवन्त्येता वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥
न स्नायात् क्षोभितास्वप्सु न स्वयं क्षोभयेच्च ताः ।
न निर्गतासु तीर्थाच्च पतन्तीष्वाहितासु च ॥
रविसङ्क्रान्तिवारेषु ग्रहणेषु शशिक्षये ।
व्रतेषु चैव षष्ठीषु न स्नायादुष्णवारिणा ॥
न स्नायाच्छूद्रहस्तेन नैकहस्तेन वा तथा ।
उद्धृताभिरपि स्नायादाहृताभिर्द्विजातिभिः ॥
स्वस्याभिश्च सहेमाभिरनुष्णाभिस्तथा द्विजः ।
नवाभिर्निर्दशाहाभिरसंस्पृष्टाभिरन्त्यजैरिति ॥

अथ चण्डालावगाहनविधिरुष्णोदकनिषेधश्च शक्तस्य जलावगाहनं नित्यं स्नानं सर्वेषु वर्णेषु शक्तैरहरहः कार्यम् ।

तस्याथ विधिरुच्यतइति तत्स्मरणात् ।

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना ।
आम्नातमातुरे स्नानं प्रशस्तं न शृतोदकमिति ॥

यमस्मरणाच्च । नद्याद्यसम्भवे तु नित्यस्नानाद्यप्यनातुरैरुष्णोदकेन कार्यम् ।

नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मलघर्षणम् ।
तीर्थाभावे तु कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैरिति ॥

तत्राप्यशक्तौ पूर्वोक्तानि गौणस्नानानि । तत्र कालविशेषं स्वयमेव विधास्यति । स्नानविधिस्तुस्वसूत्रादवगन्तव्यः । साधारणं तु विधिमाह बृहत्पराशरः ।

सोङ्कारां चैव गायत्रीं महाव्याहृतिभिः सह ।
त्रिषष्ट्यावर्तयेत्स्नायात्स्नायाद्विद्वानपि द्विजः ॥
छन्दोमुन्यमरैर्युक्तं स्वशाखास्वरसंयुतम् ।
आवृत्य प्रणवं स्नायाच्छतमष्टशतं दश ॥
चिद्रूपं परमज्योतिर्निरालम्बमनामयम् ।
अव्यक्तमव्ययं शान्तं स्नायाद्वापि हरिं स्मरन् ॥
गायत्रीं वारिसंस्नातः प्रणवैर्निर्मलीकृतः ।
विष्णुस्मरणसंशुद्धो ऽर्थ्यर्हः सर्वेषु कर्मस्विति ॥

एते चत्वारोपि पक्षाः पूर्वपूर्वासम्भवे उत्तरोत्तरइति व्यवस्थया ज्ञेयाः

स्नानानन्तरं क्रमप्राप्तं वस्त्रपरिधानं तच्च प्रथमाध्याय एव निरूपतम् । इदानीं स्नानप्रसङ्गाद्बुद्धिस्थमाचारादिकाण्डत्रयशेषं समापयितुं तर्पणनिर्णयमाह ॥

स्नातुं यान्तं द्विजं सर्वे देवाः पितृगणैः सह ॥
वायुभूतास्तु गच्छन्ति तृषार्ताः सलिलार्थिनः ॥१२॥
निराशास्ते निवर्तन्ते वस्त्रनिष्पीडने कृते ॥
तस्मान्न पीडयेद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् ॥ १३ ॥

गङ्गादौ स्नातुं गच्छन्तं द्विजं वायुभूताः सदेवाः पितरस्तृषार्त्ताः सलिलार्थिनो ऽनुयान्त्यपि निष्पीडिते स्नानवस्त्रे निराशा गच्छन्ति तस्मात्तर्पणमकृत्वा वस्त्रं न निष्पीडयेदित्यनेन तर्पणवस्त्रनिष्पीडनयोः पौर्वापर्यमुक्तं भवति । तदाह योगी याज्ञवल्क्यः ।

यावद्देवानृषींश्चैव पितृंश्चापि न तर्पयेत् ।
तावन्न पीडयेद्वस्त्रं यो हि स्नातो भवेद्द्विजः ॥
निष्पीडयति यो मोहात्स्नानवस्त्रमतर्पिते ।
निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्वा सुदारुणमिति ॥
तदुस्त्रनिष्पीडनं च स्थले कार्यम् ।
वस्त्रनिष्पीडितं तोयं श्राद्धे चोच्छिष्टभोजिनाम् ॥

भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थलइति ।
स्मृत्यन्तरात् । निष्पीडनमन्त्रस्तु ।
ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणोमृताः ।
ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकमिति ।

तिलस्थाने विशेषमाह ॥

रोमकूपे यवं स्थाप्य यस्तिलैस्तर्पयेत्पितॄन् ॥
तर्पितास्तेन ते सर्वे रुधिरेण मलेन च ॥ १४ ॥

अलोमके प्रकोष्ठे तिलानवस्थाप्य तर्पणे अयं दोषः । तदाह देवलः ।

रोमसंस्थांस्तिलान् कृत्वा यस्तु तर्पयते पितॄन् ।
पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन चेति ॥

इदमनुद्धृततोयतर्पणे उद्धृते तु विशेषमाह योगियाज्ञवल्क्यः ।

यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान्संमिश्रयेज्जले ।
अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैरिति ॥

यो ऽपि गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्बहिर्भवेदिति बौधायनीयो निषेधस्सोपि प्रत्यक्षतिलाभिप्राय एव । गृहे अनुद्धृतोदकासंभवाद् उद्धृते तु संमिश्रणाभिधानात् । तिलेषु विशेषमाह गोभिलः ।

शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्यांच्छबलैस्तिलैः ।
पितॄंस्तु तर्पयेत्कृष्णै-स्तर्पं यन्सर्वतोद्विज इति ॥

यवैर्देवर्षितर्पणमाह कूर्मः ।

देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैरिति ।
अञ्जलिनियममाह व्यासः ।
एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।
अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीं स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम् ॥
स्त्रियोमात्रादिव्यतिरिक्ताः तासां शालङ्कायनो विशेषमाह ॥
मातृमुख्यांस्त्रियस्तिस्रस्तासां दद्याञ्जलाञ्जलीन् ।
त्रींस्त्रींस्तु दद्यादन्यासां दद्यादेकैकमञ्जलिम् ॥

सन्देहेषु च सर्वेषु शिखामोचे तथैव च ।
विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेदिति ॥

वचनं तदाचमने निमित्तान्तरसंग्रहार्थं नत्वाचमनस्य शिखाबन्धादावङ्गत्वबोधनायेत्यलम् । विना यज्ञोपवीतेन यज्ञोपवीतस्य स्कन्धात्स्खलनइत्यर्थः । आचमने तीर्थनियममाह । भरद्वाजः ।

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचनेति ॥
अत्र ब्राह्मादिना पूर्वपूर्वोपघात उत्तरोत्तरं द्रष्टव्यम् ।
त्रिः पिबेद्ब्रह्मतीर्थेन जलमाचमनं चरन् ॥
पीत्वान्येन भवेत्पापमा तीर्थेनेति मतिर्ममेति ।

तत्सम्भवेऽन्यनिषेधात् । तीर्थमयविधानादेव पित्र्यनिषेधे सिद्धे पुनर्निषेधोऽनिषिद्धानां मानुषाग्नेयार्षीणामित्यर्थः। तत्स्थानान्याह याज्ञवल्क्यः।

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥

वसिष्ठोऽपि । अङ्गुल्यमूलस्योत्तरतोरेखाब्राह्यं तीर्थमङ्गुलिकनिष्ठिकामूले दैवमङ्गुल्यग्रेषु मानुषं पाणिमध्यआग्नेयं प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा पैत्र्यमिति । आश्वलायनोऽपि ।

आर्षं कनिष्ठिकामूले कायमङ्गुलीषु वै इति ।

शङ्खलिखितावपि । पूर्वेणान्तराङ्गुलिपर्वाणि दैवमिति । अत्र कनिष्ठिकामूलैर्दैवार्षप्राजापत्यानामङ्गुलीपर्वसु दैवार्षयोरङ्गुल्यग्रेव मानुषप्राजापत्यानां विकल्पोज्ञेयः । तानि च दक्षिणहस्तएव ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्चतीर्थानीति प्रचेतःस्मरणात् । किञ्च ।

जले स्थलस्थो नाचामेज्जलस्थश्च बहिःस्थले ॥
उभे स्पृष्ट्वा समाचामेदुभयत्र शुचिर्भवेत् ॥ १७ ॥

स्नात्वा शुष्कस्थल उपविष्टः प्रह्वो वा जलएवा चमनं विन्दून्यातय-

त्राचामेदुभयथाप्युभयत्राशुद्धिः । किन्तु जलस्थलयोः पादौ कृत्वाचामेत्तथा सत्युभयोरपि जलस्थलयोः शुद्धिर्भवति । तदाह दक्षः ।

स्नात्वाचामेत्सदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थले ।
उभयोरप्यसौ शुद्धः स्नातः कार्यक्षमो भवेदिति ॥

बहिराचमननिमित्तान्याह ॥

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ॥
आचान्तः पुनराचामेद्वासो ऽपि परिधाय च ॥१८॥

स्नानपानक्षुतस्वप्नभोजनरथ्याप्रसर्पणवस्त्रपरिधानेषु कृतेष्वाचान्तः पुनराचामेत् द्विराचामेदित्यर्थः । चकाराद्रोदनाध्ययनारम्भचापल्यानृतोक्त्यादिषु । तथाच वसिष्ठः । सुप्त्वा जप्त्वा स्नात्वा रुदित्वाऽऽचान्तः पुनराचामेदिति । मनुरपि ।

सुप्त्वा जप्त्वा च भुक्त्वा च ष्ठीवित्वोक्त्वाऽनृतं वचः ।
पीत्वाऽपो ऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतो ऽपि सन्निति ॥

आचमनासम्भवे तु कल्पमाह ।

क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथानृते ॥
पतितानां च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ १९ ॥

क्षुतनिष्ठीवनदन्तोच्छिष्टाशनानृतभाषणपतितसंभाषणादिष्वाचमनासंभवे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ।

तथाच वसिष्ठः ।

क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधाने-ऽश्रुपातने ।
पञ्चस्वेतेषु चाचामेच्छ्रोत्रं वा दक्षिणं स्पृशेदिति ॥

मार्कण्डेयोऽपि ।

आचम्य सम्यग्योयेन क्रियाः कुर्वीत वै शुचिः ।
कुर्वीतस्पर्शनं वापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥
यथाविभवतो ह्येतत्पूर्वाभावे ततः परम् ।
अविद्यमाने पूर्वोक्त उत्तरप्राप्तिरिष्यतइति ॥

तस्याप्यसंभवे तु कल्पान्तरमाह बौधायनः ।
नीवीं विस्रस्य परिधायोपस्पृशेदार्द्रं तृणं गोमयं भूमिङ्गामोपधीं वेति ।

अत्रार्थवादमाह ।

प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ॥
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सन्तीति मनुरब्रवीत् ॥ २० ॥
अग्निरापश्च वेदाश्च सोमसूर्यानिलास्तथा ॥
सर्व एव तु विप्रस्य श्रोत्रे तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥ २१ ॥

प्रभासादितीर्थानि गङ्गादिसरितोऽग्निरापो वेदाः सोमसूर्यानिलाश्चेत्येते सर्वेऽपि विप्रस्य दक्षिणे कर्णे तिष्ठन्तीति मनुरुक्तवानतस्तत्स्पर्श आचमनकार्यकारीतियुक्तमेव ।

स्नानकालमाह ॥

भास्करस्य करैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ॥
अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥ २२ ॥

संपूर्णादित्यमण्डलदर्शनयोग्यः कालो दिवसस्तत्र सूर्यकिरणैः पवित्रीकृते स्नानमतिप्रशस्तमन्यथा तद्विपरीते काले रात्रावप्रशस्तम् पावित्र्यहेतुसूर्यकिरणासद्भावात् । नचैतावता सन्ध्यायां स्नानमभ्यनुज्ञातं भवति पावित्र्यहेतुसूर्यकिरणसद्भावादितिवाच्यम् तस्य शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियतइतिवदर्थवादतया हेतुत्वानभ्युपगमात् । तर्हि तद्व्यतिरेकोराात्रिस्नाननिषेधे हेतुर्न स्यादिष्टापत्तिः कल्प्यस्यार्थवादत्वात् । कथन्तर्हि सन्ध्यायां स्नानप्राप्तिः वचनान्तरादिति ब्रूमः ।

तथाच चतुर्विंशतिमते ।

उषस्युषसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदितेऽपि वा ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं सर्वपापप्रणाशनमिति ॥

नन्वेवं चन्द्रग्रहणेऽपि रात्रौ स्नानं न स्यादित्यत आह राहोरन्यत्र दर्शनादिति ।

तदाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः।

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च।
स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यत इति।

आर्त्तिर्मरणम्।

ग्रहणस्नानप्रसंगाद्ग्रहणदानेऽप्यर्थवादेन पुरस्तात् प्रतिप्रसवमाह।

मरुतो वसवो रुद्रा आदित्याश्चाथ देवताः।
सर्वे सोमे प्रलीयन्ते तस्माद्दानन्तु सङ्ग्रहे॥ २३॥

सङ्ग्रहे सम्यग्राहुणा ग्रस्यमाने चन्द्रे मरुद्वसुरुद्रादित्यादयः सर्वेऽपि देवा नश्यन्ति तस्माद्दानं कृत्वा ते रक्षणीया इति। यद्यपि रात्रिदान-प्रतिषेधो न मूलवचने प्रस्तुतस्तथापि वक्ष्यमाणं तमादायायं प्रतिप्रसव इतिज्ञेयम्।

ग्रहणदृष्टान्तेनान्यत्रापि रात्रिदानमाह।

खलयज्ञे विवाहेच संक्रान्तौ ग्रहणे तथा।
सर्वथा दानमस्त्येव नान्यत्र तु विधीयते॥ २४॥

यथा ग्रहणे रात्रौ दानं प्रतिप्रसूतं तथा खलयज्ञविवाहरविसंक्रा-न्तिष्वपि रात्रौ दानं भवतीति ज्ञेयम्॥ खलयज्ञो द्वितीयाध्याये वर्णितः

किञ्च।

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथाचात्ययकर्मणि।
राहोश्च दर्शने दानं प्रशस्तं नान्यदा निशि॥२५॥

राहुदर्शनइव पुत्रजन्मनि यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ अत्ययकर्मणि मरणे च तत्तन्निमित्तं दानं रात्रावपि भवति नान्यदेति।

यदुक्तमप्रशस्तं निशि स्नानमिति तस्य प्रतिप्रसवान्तरमाह॥

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम्।
प्रदोषपश्चिमौ यामौ दिनवत्स्नानमाचरेत॥२६॥

योऽयं रात्रौ स्नाननिषेधस्स महानिशाविषयस्सच मध्यमं यामद्वयं प्रदोषपश्चिमयामयोस्तु दिनवच्छ्राद्धिष्वपि स्नानं कर्तव्यम् ॥ अयञ्च नित्यस्नानस्यैवापद्विषयः कालान्तरविधिः । काम्यनैमित्तिकयोस्तु महानिशायामप्यभ्यनुज्ञानात् ।

तथाच व्यासः ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यं यामद्वयं निशि ।
तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते इति ।

इदानीं नैमित्तिकस्नानमाह ॥

चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी ॥
एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥२७॥

चैत्यः चितियोऽग्यः श्मशानं तत्रत्यो वृक्षश्चैत्यवृक्षश्चयनोद्भवो वा वृक्षश्च चितिश्चयनं वा यूपादयः प्रसिद्धा एतान् स्पृष्ट्वा स्पर्शकालीनवस्त्रयुक्तएव जलमाविशेत् । जलमाविशेदित्यनेन उद्धृतोदकस्नानं निषेधति ।

तथाच विष्णुः

स्नानार्हो यो निमित्तेन कृत्वा तोयावगाहनम् ।
आचम्य प्रयतः पश्चात्स्नानं विधिवदाचरेत् ।

रात्रौ तु नैमित्तिकं स्नानं गृहे एव कार्यं । तदाह यमः ।

विप्रः स्पृष्टो निशायां तु उदक्या पतितेन च ।
दिवानीतेन तोयेन गृहे स्नानं समाचरेत् ।

तत्र विशेषमाह वृद्धपराशरः ।

रात्रौ स्नाने तु सम्प्राप्ते स्नायादनलसन्निधौ ।
यदि गेहे न तोयं स्यात्तदा शुद्धिः कथं भवेत् ।
धाम्नोधाम्नस्तु मंत्रेण गृह्णीयादभ्भिसन्निधौ ।

एवमपिजलग्रहणासम्भवे मरीचिः ।

दिवाहृतन्तु यत्तोयं गेहे यदि न विद्यते ।
प्रज्वाल्याग्निं ततः स्नायाच्छ्रां पुष्करणीषु च ।

अत्र स्नानाङ्गतर्पणं नास्तीत्याह वृद्धपराशरः ।

अस्पृश्यस्पर्शने जाते अश्रुपाते क्षुरे भगे ।
स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैवपित्र्यविवर्जितमिति ।

जन्ममरणचौरमैथुनेषु देवर्षिपितृतर्पणरहितमित्यर्थः ।

किञ्च ।

अस्थिसञ्चयनात्पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।
अन्तर्दशाहे विप्रस्य ह्यूर्ध्वमाचमनं स्मृतम् ॥२८॥

मृतस्य विप्रस्य दशाहाभ्यन्तरे अस्थिसञ्चयनात्प्राक् ब्राह्मण क्षत्रियादिर्वा रुदित्वा स्नानमाचरेत् । ऊर्ध्वं तस्मादाचमनमिति वर्णितं तृतीयाध्याये ।

यदुक्तं ग्रहणे रात्रिस्नानमपि प्रशस्तमिति तदुपपादयति ।

सर्वं गंगासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
सोमग्रहे तथैवोक्तं स्नानदानादिकर्मसु ॥२९॥

रविग्रहदृष्टान्तो निर्विवादता बोधनार्थः ।

तथाच भरद्वाजः ।

चन्द्रसूर्योपरागे तु यत्कर्तव्यं तदुच्यते ।
सर्वं हेमसमं दानं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः ।
सर्वं गंगासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे इति ।

इदानीमुक्तेषु स्नानादिषु गुणविशेषमाह ॥

कुशैः पूतं भवेत्स्नानं कुशेनोपस्पृशेद्द्विजः ॥
कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानसमं भवेत् ॥३०॥

पूर्वोक्तं स्नानं मार्जनाद्यङ्गसाधनेन कुशैर्निर्वर्त्यमानं पूर्वं पावित्र्यातिशयहेतुर्भवेत् नैतावता कुशोपादानं काम्यं शङ्कनीयम् ।

जपे होमे च दाने च स्वाध्याये पितृतर्पणे ॥
अशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैरिति ।

शातातपेनावश्यकत्वबोधनात् ॥

कुशहीनं तु यत्स्नानं तिलहीनं तु तर्पणम् ।
तत्सर्वं त्रिजटे तुभ्यं यच्च श्राद्धमदक्षिणमिति ॥

पुराणे कुशाभावे स्नानवैयर्थ्यबोधनाच्च । पूर्वोक्तमाचमनं कुशेन कुशहस्तेन कार्यम् यतः कुशोद्धृतं तोयं पीयमानं सोमपानसमफलकं भवति ।

तथाच मार्कण्डेयः

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।
नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेदिति ।

एतद्ग्रन्थिरहितदर्भाभिप्रायम् ।

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेदिति हारीतस्मरणात् ।

पवित्रदलसंख्योक्ता पुराणे ।

सप्तभिर्दर्भपिञ्जूलैः कुर्याद्ब्राह्मं पवित्रकम् ।
पञ्चभिः क्षत्रियस्यैव चतुर्भिश्च तथा विशः ।
द्वाभ्यां शूद्रस्य विहितमन्तरायां तथैव च ।

मार्कण्डेयोऽपि ।

चतुर्भिर्दर्भपिञ्जूलैः ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।
एकैकन्न्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् ।
त्रिभिर्दर्भैः शान्तिकर्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा ।
चतुर्भिश्चाभिचाराख्यं कुर्वन् कुर्यात्पवित्रकमिति ।
सर्वत्र सर्वेषां द्विदलमेवेति कात्यायनः ।
अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ।

कुशाभावे काशादयो ग्राह्याः । तदाह विष्णुः ।

कुशाः काशा यवा दूर्वा गोधूमाश्चाथ तण्डुलाः ।
उशीरा व्रीहयो मौञ्जा दशदर्भाश्च वल्वजा इति ।

इदानीं कृत्स्नवेदाध्ययनाशक्तावेकदेशाध्ययनमभ्यनुज्ञातुं सर्वथाध्ययनाभावं निन्दति ॥

अग्निकार्यात्परिभ्रष्टाः सन्ध्योपासनवर्जिताः ।
वेदं चैवानधीयानाः सर्वे ते वृषलाः स्मृताः ॥३१॥

अग्निकार्यं ततः कुर्यात्सन्ध्ययोरुभयोरपीत्यादिना ब्रह्मचारिणो विहितं समिदाधानं तद्रहिता ब्राह्मण्यं विहाय वृषलत्वं प्राप्नुवन्ति । एतञ्च सप्तरात्रादूर्ध्वमवगन्तव्यम् ।

तथाच मनुः ।

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् । इति ।

तथा सप्तरात्रं त्रिकालविहितसन्ध्योपासनरहिता वृषला भवन्ति।

तथाच संवर्त्तः ।

सन्ध्यातिक्रमणो यस्य सप्तरात्रं गमिष्यति ।
उन्मत्तदोषयुक्तोपि पुनः संस्कारमर्हति ।

तथावेदा वेदत्वाश्रयमृगादिकमप्यनधीयाना वृषला भवन्ति ।

तथाच श्रूयते ।

स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् यतन्दष्ट्य ब्रह्मबन्धुरिवभव वसिष्ठोपि ।

नानृग् ब्राह्मणो भवति न वणिग्न कृषीवलः ।
न शूद्रप्रेषणाकुर्वंस्तेनो न चिकित्सक इति ।

उपपादितं चैतदष्टमे

ब्राह्मणस्त्वनधीयानो ऽमन्त्रो ब्राह्मणस्तथा । तथा विप्रोऽनृचोऽफलइत्यादिना ।

तर्हि अशक्तेन किङ्कर्तव्यमित्यतआह ॥

सतस्माद्वृषलस्तेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥
अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्वं न शक्यते ॥ ३२ ॥

पठित्वा चतुरो वेदांस्त्रीन् द्वावेकमथापि वा ।
अधीत्य चाधिगम्यार्थं ततःस्नायाद्द्विजोत्तमः ॥

इत्यादिस्मृत्या चतुस्त्रिद्व्येकवेदाध्ययने समुच्चयविकल्पौ

शक्ताशक्तयोर्विहितौ तत्रान्तिमे पक्षे एकवेदाध्ययनेप्यशक्तेन ब्राह्मणेनैकदेशोप्यध्यायकाण्डादिर्वेदस्याध्येतव्योऽन्यथा वृषलत्वापत्तेः ।

अयमभिसन्धिः । स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यादिविधिर्वेदैकदेशाध्ययनेप्यात्मानं लभते वेदत्वस्यावयवावयविवृत्तित्वात्सुवर्णवत् । अन्यथा स्त्रीशूद्रौ वेदं नाधीयातामित्यादिनिषेधेषु समुदाय एव विषयः स्यात् । नचैवं वर्णमात्रोच्चारणप्रतिषेधेनातिप्रसङ्गः नित्यानुपूर्वीकः पदसमुदायो वेद इति वेदलक्षणेन नित्यायाः पदानुपूर्व्या एव वेदत्वाभिव्यञ्जकत्वात् । तर्ह्यग्निमील इति पदद्वयेनापि विधिः सिध्येत् । मैवम् । नानृग् ब्राह्मणो भवतीत्यादिना विधेः ऋङ्न्यूनविषयत्वाभावात् । तस्मादेकदेशाध्ययनेपि विधिसिद्धिः । एकदेशोपि च नित्यकर्मावबोधकएव नान्यः । तस्यैव नित्यकर्मापेक्षितत्वेन नित्याध्येयत्वात् । इतरभागाध्ययनत्वं नित्यापेक्षितत्वात्काम्यमेव । यद्यपि स्वाध्यायग्रहणेन सकलो वेदः परिगृहीतः तथापि दर्शपूर्णमासौ कुर्वाणस्य ज्योतिष्टोममन्त्रब्राह्मणं न क्वचिदुपयुज्यत इत्यसदपि नाधिकारं व्यावर्त्तयति । इष्टिवेदनेनैव योग्यतायाः सिद्धत्वात् । तेन तद्याजिनस्तावानेन स्वाध्याय इति प्रपञ्चितमेव वार्त्तिके यदपि प्रायश्चित्ताद्यर्थं सकलवेदाध्ययनमिति तदप्यनित्यत्वात्प्रायश्चित्तस्य न सर्वाध्ययननित्यतां गमयति ।

अतएवोक्तम् ।

अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थमधिगच्छति ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति कर्मानुष्ठानविद्द्विज इति ॥

अर्थज्ञानमपि तावत एव नित्यमित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

शाखाध्ययने तु स्वीयैव नित्या ॥

तथाच वसिष्ठः ।

पारम्पर्यागतो वेदः स वेदः परिबृंहणः ।
तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा ॥
यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

यच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत्।
तच्छाखाध्ययनं कुर्यान्न तेन पतितो भवेदिति॥

अत्रोपनीयवेदमध्यापयेदित्यनेनोपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वेऽप्यध्येष्यमाणशाखीयकल्पेनोपनीतस्यैव तच्छाखाध्ययनाधिकारो न शाखान्तरीयकल्पेन। पातित्यस्मरणात्। स्वशाखा च प्रथममध्येयेति तत्कल्पेनैवोपनीतस्य ब्राह्मण्यसिद्धिः। ततश्च प्रतिशाखाध्ययनं तत्तत्कल्पेनोपनयनं सिध्यति। महानाम्न्याद्यध्ययनाङ्गव्रतादेशनवत्।

तदाहाश्वलायनः।

अथोपेतपूर्वस्येत्यादि विवृणोत्येतद्गुरदत्तः। एवं ब्रुवन्नेतज्ज्ञापयति तेन तेन प्रकारेण प्रतिवेदमुपनयनं कर्तव्यमिति।

शौनकोऽपि।

यो वेदान्तरमध्येतुं तत्सूत्रविधिना ततः।
कृतोपनयनोऽधीत्य तं वेदं सकलं द्विजः॥
द्वितीयमेवमृग्वेदमध्येतुमभिवाञ्छया।
एतद्गृह्योक्तविधिना पुनरप्युपनीयतइति॥

एतेन ऋत्विजामपि मधुपर्के विवादो निरस्तः आर्त्विज्यशाखीयमधुपर्कसंस्कृतानामेव तत्तदार्त्विज्याधिकारात्।

अग्निकार्यादिषु त्रिषु नियमविशेषमाह।

शूद्रान्नरसपुष्टस्याप्यधीयानस्य नित्यशः।
जपतो जुह्वतो वापि गतिरूर्ध्वा न विद्यते॥ ३३॥

निरन्तरं शूद्रान्नभोजिनो वेदाध्ययनगायत्रीजपाग्निहोमादिजन्या पूर्ध्वगतिर्न भवतीति तेषु तत्परिहार आवश्यकः। जपहोमानन्तरभाविनोऽपि वेदाध्ययनस्य पूर्वानुकीर्तनं तु वेदाध्ययनहेतुकत्वमितरयोर्ज्ञापयितुम्।

उक्तमर्थमुपपादयति।

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण तु सहासनम्।
शूद्राज्ज्ञानागमश्चापि ज्वलन्तमपि पातयेत्॥३४॥

शूद्रान्नं पूर्वोक्तं शूद्रसम्पर्क एकगृहवासेन सङ्घर्षः, शूद्रेण सहैकासन उपवेशनं शूद्रादुपदेशाधिगमश्चेत्येते प्रत्येकं ज्वलन्तं ब्रह्मवर्चसातिशयेन दीप्यमानमपि नरके पातयन्ति ।

किञ्च

यः शूद्रया पाचयेन्नित्यं शूद्री च गृहमेधिनी ॥
वर्जितः पितृदेवेभ्यो रौरवं याति स द्विजः ॥३५॥

यः स्वीयमप्यन्नं शूद्रस्त्रिया प्रत्यहं पाचयित्वा भुङ्क्ते यस्य च शूद्र्येव गृहमेधिनी गृहव्यापारनिर्वाहिका नतु भार्या, तस्याः कलावप्रसक्ते स द्विविधोऽपि द्विजातिर्विप्रादिः देवपितृकर्मानधिकारी सन् रौरवं नरकं प्राप्नोति ।

किञ्च ॥

मृतसूतकपुष्टाङ्गं द्विजं शूद्रान्नभोजिनम् ।
अथ तं न विजानामि कां कां योनिङ्गमिष्यति ॥३६॥

य असपिण्डस्य जननमरणाशौचयोरन्नं भुक्त्वा स्वाङ्गं पुष्णाति यश्च शूद्रान्नं भुङ्क्ते स कां कां योनिं गमिष्यतीत्यहं न जानामि अनेनानेकत्वं योनीनामुपवर्णितम् ।

तदेव स्पष्टयति ।

गृध्रो द्वादश जन्मानि दश जन्मानि शूकरः ।
श्वयोनौ सप्तजन्म स्यादित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ ३७ ॥

श्वशूकरगृध्रयोनिषु क्रमेणसप्तदश दशद्वादश जन्मानि लभतइति मनुमतम् ।

नन्वेवं शूद्रान्नं मा नाम भुञ्जतां यागाद्यर्थे तद्ग्रहणे को दोष इत्यत आह ।

दक्षिणार्थं तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः ।
ब्राह्मणस्तु भवेच्छूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥३८॥

यो विप्रः शूद्रस्य दक्षिणार्थं शूद्राद्यागार्थं गृहीताया दक्षिणाया निर्वाहाय हविर्जुहोति ज्योतिष्टोमादिभिर्यजते स जीवन् शूद्रो ब्रह्मकर्मानर्हः प्रेत्य चण्डालश्च भवति ।

तथा च मनुः ।

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत धर्मवित् ।
यजमानोपि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायत इति ।

नचैतावता शूद्रस्य यज्ञार्थद्रव्यदानप्रतिषेध इत्याह शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेदिति । यः शूद्रो यज्ञफलकामनया यज्ञपर्याप्तं द्रव्यं दत्वा ब्राह्मणद्वारा यज्ञं कारयति स जात्या शूद्रोपि ब्राह्मणवद्यज्ञफलभाग्भवति ।

तथाच राजधर्मेषु ।

दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमीप्सुभिः ।
पाकयज्ञा महार्हाश्च दातव्याः सर्वदस्युभिरिति ।

दस्युभिः पूर्वोक्तैः शूद्रादिभिः सर्वैर्नीचैर्भूतिमीप्सुभिस्तत्तद्यज्ञफलकामैः सर्वयज्ञानां श्रौतस्मार्त्तानां दक्षिणा निर्वाहकं द्रव्यं दातव्यं तेनात्मनः फलसिद्धिर्भवतीत्यर्थः । तर्हि तदभावे किं न देयमित्यत आह । पाकयज्ञास्तोकयज्ञास्थालीपाकादयः महार्हा ज्योतिष्टोमादयश्च कर्तृफलसिध्यर्थमपि देयाः कारणीया इत्यर्थः ।

मौनव्रतं समाश्रित्य आसीनो न वदेद्द्विजः ।
भुञ्जानो हि वदेद्यस्तु तदन्नं परिवर्जयेत् ॥ ३९ ॥

यो मौनेन भोक्ष्य इति संकल्पं कृत्वा भोक्तुमासीनस्य यावद्भोजनसमाप्ति न वदेत्, यद्यन्तरा प्रमादाद्वदति तदाऽवशिष्टमन्नं तत्रैव परित्यजेदिति ॥

किंच ।

अर्द्धभुक्ते तु यो विप्रस्तस्मिन्पात्रे जलं पिबेत् ॥
हतं दैवं च पित्र्यं च आत्मानं चोपघातयेत् ॥ ४० ॥

ये ऽसमाप्तभोजन एव भोजनपात्रमुद्धृत्य तेन जलादि पेयम् पिबेत् तेन पूर्वानुष्ठितमात्मनो दैवं पित्र्यं च कर्मजातं हतम् आत्मा चोपहत इति ।

किंच ।

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यो ऽग्रपात्रं विमुञ्चति ॥
स मूढः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नः स खलूच्यते ॥४१॥

एकपंक्त्युपविष्टेष्वसमाप्तभोजनेष्वेव विप्रेषु यः प्रथममेव स्वपात्रं त्यक्त्वोत्तिष्ठति स मूढपापिष्ठब्रह्मघ्नादिशब्दैर्निन्द्यो भवति ।

भोजनपात्रपरित्यागप्रसंगेन श्राद्धे पात्रचालनकालमाह ॥

भोजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ॥
न देवास्तृप्तिमायांति निराशाः पितरस्तथा ॥४२॥

श्राद्धे विप्रभोजनानन्तरं भोजनपात्रेष्ववस्थितेषु यदि द्विजा स्वस्तीति वदन्ति तदा विश्वेदेवास्तृप्तिं नायान्ति पितरश्च निराशा गच्छन्ति तस्मात्स्वस्तिवाचनात्पूर्वं पात्रचालनं कार्यमिति ।

प्रकृतमनुसरति ।

अस्नात्वा नैव भुञ्जीत अजप्त्वाग्निमपूज्य च ॥
न पत्रपृष्ठे भुञ्जीत रात्रौ दीपं विना तथा ॥४३॥

यद्यपि स्नानादीनां भोजनकालात्प्रागेव विहितत्वादस्नानभोजनादि न प्रसक्तं तथा स्वकालेऽननुष्ठितानां भोजनकालेप्यनुष्ठानविधानार्थमिदम् अन्यथा स्वकालातिक्रमेण प्रधानलोपप्रसङ्गात् । तथा पत्रावल्यां भुञ्जानः पत्राणां पृष्ठभागे न भुञ्जीत किन्त्वन्तर्भागे, रात्रौ च दीपं विनान्धकारे न भुञ्जीत ।

इदानीं द्रव्यार्जनविधिविशेषमाह ॥

गृहस्थस्तु दयायुक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत् ॥
पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं न्यायवर्त्ती सुबुद्धिमान् ॥४४॥

गृहस्थः पुत्रभृत्यकलत्रादिदैन्यदर्शनाक्षमतया दयायुक्तोपि पोष्यवर्गस्य पोषणरूपार्थसिध्यर्थं धर्मं शास्त्रीयमेव याजनादिद्रव्योपार्जनोपायं चिन्तयेत् । एवं न्यायवर्त्ती सन् परलोकप्रधानत्वेन सुबुद्धिमान् तत्त्वज्ञानवान् भवति ॥

किञ्च ।

न्यायोपार्जितवित्तेन कर्तव्यं ह्यात्मरक्षणम् ॥
अन्यायेन तु यो जीवेत्सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ ४५ ॥

न्यायैर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहकृषिवाणिज्यशिल्पैः प्रथमद्वितीयाध्यायविहितैरुपायैरर्जितेन वित्तेनात्मनः सपरिवारस्य रक्षणं कर्तव्यम् ।

तथाच मनुः ।

षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवतीति ।

याजनादिभिः षड्भिर्जीवत्येकः याजनादिस्त्रिभिरन्यः याजनाध्यापनाभ्यामपरः चतुर्थस्त्वध्यापनेनैवेत्यर्थः । पूर्वोक्तस्यानुवादोन्यनिषेधार्थस्तमेवाह अन्यायेन पूर्वविहितोपायातिरिक्तेनोपायेन ।

कुशूलकुम्भीधान्यो वा त्र्याहिको श्वस्तनोपि वा ।
जीवेद्वापि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः ॥

इत्यादिना यो जीवेत्सनित्यनैमित्तिकादिद्रव्यातिशयसाध्यसर्वकर्माक्षमतया बहिष्कृतो लोकविद्विष्टो भवेत् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्ममप्याचरेन्नत्विति ।

कलिवर्ज्येपि । आपद्वृत्तिर्द्विजाग्र्याणामश्वस्तनितया तथेति ।

अथदेवपूजानन्तरकर्तव्यं मङ्गलदर्शनविधिमाह ॥

अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ॥
दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत्तु नित्यशः ॥४६॥

अग्निचिदिष्टकाचयनकृत् कपिला गौः सत्री अवसथ्यादिकर्त्ता नतु क्रतुसत्रकर्त्ता तस्य कलिवर्ज्यत्वेनाप्रसङ्गः । राजा ऽभिषिक्तः क्षत्रियो भिक्षुः संन्यासी महोदधिः समुद्रः एते दर्शनेनैव द्रष्टारं पुनन्ति तस्मा देताचित्यं पश्येत् ।

अस्य कालमाह दक्षः । देवकार्यन्ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणमिति ।

कात्यायनस्त्वन्यथाह ।

श्रोत्रियं सुभगं गां च अग्निमग्निचितं तथा ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यतइति ।

एतन्मणिमृदङ्गदर्पणरोचनाचन्दनहेमादीनां स्मृत्यन्तरोक्तानामुपलक्षणम् ।

दर्शनीयमङ्गलप्रसङ्गेन रक्षणीयमङ्गलान्याह ॥

अरणिं कृष्णमार्जारं चन्दनं सुमणिं घृतम् ।
तिलान् कृष्णाजिनं छागं गृहे चैतानि रक्षयेत् ॥४७॥

अरणिरग्नियोनिकाष्ठं कृष्णमार्जारः सर्वश्यामतनुः चन्दनं मलयजं सुमणिः पद्मरागादिः घृततिलौ प्रसिद्धौ कृष्णाजिनं कृष्णसारत्वक् छागो वस्तः एतानि गृहस्थः स्वगृहे रक्षयेदेव ।

इदानीमुक्तवक्ष्यमाणानां महापातकानां साधारणं निवृत्तिहेतुं गोचर्मदानं विधातुं तल्लक्षणमाह ॥

गवां शतं सैकवृषं यत्र तिष्ठत्ययन्त्रितम् ।
तत् क्षेत्रं दशगुणितं गोचर्म परिकीर्तितम् ॥ ४८ ॥

एकेन वृषेण सहितं गोशतं यत्रायन्त्रितं स्वच्छन्दमवतिष्ठते तस्माद्दशगुणा भूमिर्गोचर्मेत्युच्यते ।

मनुस्त्वन्यथाह ।

दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशतिं तु शतं पुनः ।
पञ्च वाभ्यधिकं कृत्वा एतद्गोचर्म कीर्तितमिति ॥

वृद्धमनुरपि ।

सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डानि वर्तनम् ।
तान्येव दश गोचर्म दाता पापैः प्रमुच्यतइति ॥

गोचर्मदानमाह ।

ब्रह्महत्यादिभिर्मर्त्यो मनोवाक्कायकर्मजैः ।
एतद्गोचर्मदानेन मुच्यते सर्वकिल्विषैः ॥ ४६ ॥

मनोवाक्कायकर्मजैर्ब्रह्महत्यादिभिः सर्वकिल्विषैरेतद्गोचर्मदानेन मर्त्यो मुच्यत इति ब्रह्महत्यादिभिरत्रादिशब्दात्सुरापानसुवर्णस्तेयगुरुतल्पगमनानां ग्रहणम् नतु तत्संसर्गस्य तस्य कलौ महापातकत्वनिराकरणात् मनोवाक्कायानां कर्माणि व्यापारास्तेभ्यो जातैरेतस्य पूर्वोक्तस्य गोचर्मणो नतु मन्वाद्युक्तस्येत्येवमर्थं प्रक्रान्तस्यापि पुनरेतच्छब्देन परामर्शः । आदिशब्देन विवक्षितग्रहणे सिद्धे पुनः सर्वशब्दोपादानं महापातकसमानामुपसंग्रहार्थं न तूपपातकादीनां तेषामतिलघुत्वात् । तेन महापातकसमैरपि किल्विषैर्मुच्यते इति । ननु मनोवाक्कायकर्मजेषु महापातकेषु तुल्यं प्रायश्चित्तमनुपपन्नं तेषां तुल्यत्वाभावात् । कलौ पतति कर्मणेत्यनेन मानसवाचिकव्यापारयोरपातकत्वबोधनाच्चेति चेत् । अत्राहुः । अत्यन्तावृत्तानां मानसानामीषदावृत्तानां वाचिकानां सकृत्कृतानां कायिकानां च समत्वमम्भवादिति । तन्न । एकेन विधिनानुद्दितेषु निमित्तेषु वैषम्याश्रयणे वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अत्रोच्यते । मनोवाक्कायकर्मजैरित्यस्यायमर्थः मनसा सङ्कल्प्य वाचाऽभिलप्य कर्मणोपपादितैरिति अनेन कामकृतत्वमुपलक्ष्यते ततश्च कामकृतेषु ब्रह्महत्यादिषु चतुर्ष्वपीदं साधारणं प्रायश्चित्तमिति सिद्धम् । नचेदमनुवादमात्रमिति शङ्कनीयम् । सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इतिवत्फलविधित्वसम्भवात् । फलोत्पत्तिश्च योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेन कामनावन्निमित्तवशेन क्रमिकैव ॥ यदापि युगपन्निमित्तसन्निपातस्तदापि प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिन्यायेनावृत्तिरिति ।

उक्ते दाने पात्रविशेषमाह ।

कुटुम्बिने दरिद्राय श्रोत्रियाय विशेषतः ।
यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम् ॥ ५० ॥

विशेषतइति कुटुम्बित्वादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते। तेन योऽतिकुटुम्बी योऽतिदरिद्रो योऽतिश्रोत्रियस्तस्मै यद्दानं तदेव शुभस्य प्रकृतपापक्षयस्य कारकमिति ।

उक्तलक्षणभूम्यपहारे शुध्यभावमाह ।

वापीकूपतडागाद्यैर्वाजपेयशतैर्मखैः ।
गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्त्ता न शुध्यति ॥ ५१ ॥

यो ब्रह्महत्यादिपापापनुत्तये स्वयमन्येन वा दत्तां गोचर्ममात्रां भूमिमपहरति स शास्त्रान्तरे प्रत्येकं शोधकत्वेन प्रसिद्धैरपि वाप्यादिभिरिह समुदितैरपि न शुद्ध्यत्यत्यन्तपतित एव भवतीति। नच सामान्यभूम्यपहारपरमिदं व्याख्येयं तस्य सुवर्णस्तेयसमत्वेनाद्धं प्रायश्चित्तसद्भावाच्छुध्यभावानुपपत्तेः । तस्माद्यथोक्तमेव साधीयः ।

इदानीं सप्तमाध्यायोक्तरजोनिर्णयस्य विशेषमाह ॥

अष्टादशदिनादर्वाक् स्नानमेव रजस्वला ।
अतऊर्ध्वं त्रिरात्रं स्यादुशना मुनिरब्रवीत् ॥ ५२ ॥

रजोदर्शननिमित्तात्स्नानादनन्तरमष्टादशदिनादर्वाक् सप्तदशेऽहनि पुनर्यदि रजस्वला भवति तदा स्नानमेवाचरेन्न त्रिरात्राशौचम् । अतः सप्तदशाहादूर्ध्वमष्टादशादिदिनत्रये रजोदर्शने क्रमेणैकाहत्रिदिनमित्येवं त्रिरात्रमाशौचं भवेदित्युशनसोमतम् ।

तथाच कश्यपः ।

ऋतुस्नाता तु या प्रौढा पुनरेव रजस्वला ।
स्नानात्सप्तदशाहे तु शौचेनैव शुचिर्भवेत् ।
अष्टादशाहे त्वेकाहं द्व्यहमेकोनविंशतौ ।

विंशतिप्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति। उपपादितमेतत्सप्तमाध्याये। तत्रैवोक्तस्य चण्डालादिस्पर्शनिर्णयस्य शेषमाह॥

युगे युगे द्वयं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम्।
चण्डालसूतिकोदक्यापतितानामधः क्रमात्॥५३॥

चण्डालादीनामधः क्रमात्प्रातिलोम्यक्रमेणैकद्वित्रिचतुर्युगमन्तरं स्पर्शनिवारणाय न्याय्यम्। तेनायमर्थः पतितस्य व्यवधानमेकेन युगेन उदक्याया युगद्वयेन सूतिकाया युगत्रयेण चण्डालस्य युगचतुष्टयेन कार्यमिति। युगं चायतौ बाहू व्यामइति यावत्।

किंच।

ततः सन्निधिमात्रेण सचैलं स्नानमाचरेत्॥
स्नात्वावलोकयेत्सूर्यमज्ञानात्स्पृशते यदि॥५४॥

उक्तव्यवधानाभावेन सन्निधिमात्रे स्पर्शाभावेपि सचैलं स्नानं कार्यम्। अज्ञानतः स्पर्शे तु स्नानं सूर्यावलोकनं च। कामतः स्पर्शे तु च्यवनः। श्वानं श्वपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजकं सोमविक्रयिणं यूपं चित्तिं चितिकाष्ठं मद्यं मद्यभाण्डं सस्नेहमानुषास्थिशवस्पृशं रजस्वलां महापातकिनं च कामतः स्पृष्ट्वा सचैलमम्भोवगाह्योत्तीर्याग्निमुपस्पृश्य गायत्र्यष्टशतं जपेद्घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा त्रिराचामेदिति। एवमन्येषामप्यस्पृश्यानां स्पर्शे स्नानं तत् स्पृष्टस्य स्पर्शे त्वाचमनम् तृतीयस्य श्रोत्रस्पर्शइत्याद्यवगन्तव्यम्। यद्यपि चण्डालस्य स्पर्शने चैवं सचैलं स्नानमाचरेदिति षष्ठे ऽभिहितं तथाप्यज्ञानविषयतां तस्य स्पष्टयितुं पुनरत्रोपन्यासः पूर्वोक्तव्यवधानासम्भवे तु व्याघ्रपादः।

चण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत्।
गोबालव्यजनादर्वाक् सचैलं स्नानमाचरेत्।

तस्याप्यसम्भवे संवर्तः।

संकटे विषमे चैव दुर्गेचैव विशेषतः।
हट्टपट्टणमार्गे च संभवं तु यथाभवेदिति।

इदानीमनन्तराध्यायोक्तनिषिद्धजलपानप्रायश्चित्तविधिशेषमाह ॥

विद्यमानेषु हस्तेषु ब्राह्मणोऽज्ञानदुर्बलः ॥
तोयं पिबति वक्त्रेण श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ॥६५॥

जलं पिबेन्नांजलिनेति निषेधस्य सार्वकालिकत्वभ्रमेण विशेषज्ञानहीनो यो ब्राह्मणो विद्यमानेष्वपि हस्तेषु गवादिवद्वक्त्रेणैव तोयं पिबेत्स जन्मान्तरे श्वयोनावभिजायते हस्तसद्भावकीर्त्तनं पात्राभावे तेनापि जलपानाभ्यनुज्ञानार्थं बहुवचनं स्वपरहस्ताभिप्रायेण तेन स्वहस्ताभावे परहस्तेनापि पेयमिति ।

एवमाचारादिकाण्डत्रयशेषं स्नानानि पञ्चपुण्यानीत्यारभ्य श्वयोनौ जायते ध्रुवमित्येतदन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण समाप्य प्रकृतं प्रायश्चित्ताभिधानमनुसरति । तत्र शपथोल्लंघने प्रायश्चित्तमाह ॥

यस्तु क्रुद्धः पुमान्ब्रूयाज्जायायास्तु अगम्यताम् ।
पुनरिच्छति चेदेनां विप्रमध्ये तु श्रावयेत् ॥६६॥
आर्त्तः क्रुद्धस्तमोऽन्धोऽहं क्षुत्पिपासाभयार्दितः ।
दानं पुण्यमकृत्वा वा प्रायश्चित्तं दिनत्रयम् ॥६७॥
उपस्पृशेत्त्रिषवणं महानद्युपसंगमे ।
तीर्थान्ते चैव गां दद्याद्ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ॥

यः क्रोधेन स्वभार्यामगम्या त्वं मे मात्रादिसमेति प्रतिजानीयात्स तां यावज्जीवं न गच्छेत् । मनसोऽनियतेच्छानिबन्धनत्वात् यदि पुनर्गन्तुमिच्छति तदा पर्षदये प्रतिज्ञाहेतुक्रोधबीजमार्त्त्यादि स्वस्य निवेदयेत् यथा तस्मिन्कालेऽहमार्त्तो व्यथितस्तमोऽन्धोभ्रान्तः क्षुधितः पिपासितो राजादिभीतो वा अासमनया कटुवचनैर्मुहुस्तुद्यमानः क्रुद्धस्सन्नेवमब्रुवमिति । तथा दानं करिष्यामीति सङ्कल्प्य पुण्यं काशीयात्रादिकं वा सङ्कल्प्य न करोति सोऽपि पर्षदये स्वस्य सङ्कल्प इति निवेदयेत् । अनन्तरं पर्षदुप-

विष्टं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तच्चैवम् । समुद्रगामिन्योर्नद्योः सङ्गमे त्रिष-वणस्नानपूर्वकं त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थेऽन्हि गां दत्वा दश ब्राह्मणान् भोज-येत् । क्रुद्ध इति विशेषणाद्वैराग्येण प्रतिज्ञाने प्रायश्चित्तेनापि न गम्येति सिध्यति । अतएव वसिष्ठः ।

यस्तु प्रव्रजितो भूत्वा पुनः सेवेत मैथुनम् ।
षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिरिति ॥

पुमानिति सामान्यनिर्देशादुक्तव्रतस्य सार्ववर्णिकत्वमुक्तम् । यमस्तु प्रतिवर्णं व्रतभेदमाह ।

स्वभार्यां तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत् ।
प्राजापत्यं चरेद्विप्रः क्षत्रियो दिवसाष्टव ।
षड्रात्रन्तु चरेद्वैश्यस्त्रिरात्रं शूद्र आचरेदिति ।

दानाख्यकरणप्रायश्चित्तं तु धर्मार्थं मतिपूर्वकसंकल्प एव नस्वार्त्त्या-दिनिमित्तकेऽपि

अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुजान्वितैः ।
तथोत्कया च परीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥
बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।
कर्त्तामममेदङ्कर्मेति प्रतिलाभेच्छया तु यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसंहिते ।
यद्दत्तं स्यादविज्ञाय तददत्तमिति स्मृतम् ।
इति नारदस्मरणात् । एव मन्यत्राप्यूहनीयम् ॥
योगाधमनविक्रीतं योगाद्दानं प्रतिग्रहम् ।
यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेद् ॥

इति साधारणस्मरणात् । बधसंयुक्ते शपथे तु प्रायश्चित्त-माह यमः ।

विप्रस्य बधसंयुक्तं कृत्वा तु शपथं नरः ।
ब्रह्महा यावकान्नेन व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥

क्षत्रियस्य पराकन्तु प्राजापत्यं चरेद्विशः ।
वृषलस्य त्रिरात्रन्तु व्रतं शूद्रहणश्चरेत् ॥
केचिदाहुरपापं तु वृषलस्य वधं मृषा ।
नैतन्मम मतं यस्माद् हतस्तेन भवत्यसाविति ॥

दुर्ब्राह्मणान्नभोजने प्रायश्चित्तमाह ।

दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य वा ।
अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम ॥ ५९ ॥

विहिताऽननुष्ठातुर्निषिद्धानुष्ठातुश्च विप्रस्य गृहे भुक्त्वा द्विजोऽहोरात्रमुपवसेत् ॥

तदशक्तौ प्रायश्चित्तान्तरमाह ।

सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवेदिनः ।
भुक्त्वान्नं मुच्यते पापादहोरात्रान्तरान्नरः ॥६०॥

यदि दुर्ब्राह्मणान्नं भुक्तं तदा सदाचारस्य वेदान्तनिष्ठस्यान्नं दिनान्तरे भुक्त्वा तस्मात्पापान्मुच्यते ।

यद्वाऽहोरात्रान्तरात्त्वहोरात्रमध्ये उत्पन्नात्पिपीलिकावधादिजन्यक्षुद्रपापाद्विशिष्टविप्रान्नभोजनेन मुच्यत इति । अतएव क्षुद्रपापान्युपक्रम्याह बोधायनः ।

भैक्षाहारोऽग्निहोत्रिभ्यो मासेनैकेन शुध्यति ।
यायावरवनस्थेभ्यो दशभिः पञ्चभिर्दिनैः ॥
एकाहधनिनोऽन्नेन दिनेनैकेन शुध्यति ।
कपोतव्रतनिष्ठस्य पीत्वापः शुध्यते द्विज इति ॥

मरणकालीनाशुद्धौ प्रायश्चित्तमाह ।

ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्ट अन्तरिक्षे मृतौ तथा ।
कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत आशौचमरणे तथा ॥ ६१ ॥

वान्त्यादिकमूर्ध्वोच्छिष्टं विण्मूत्रोत्सर्गादधरोच्छिष्टं तत्र शौचमकृत्वा मरणे अन्तरिक्षे खट्वाट्टालिकादौ आशौचे जननमरणाशौचे च मरणे

पुत्रादिः संस्कर्त्ता गवादिप्रत्याम्नायेन कृच्छ्रत्रयं तदैव कुर्यादन्यथा शव शुध्यनुत्पत्तौ संस्कारानुपपत्तेः। यत्वाशौचमरणं नाम रजस्वलासूतिकामरणमिति तत्र तत्र प्रायश्चित्तान्तरस्य सप्तमाध्याये ऽभिहितत्वात्॥

इदानीं कृच्छ्रप्रत्याम्नायानाह।

कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम्।
पुण्यतीर्थे ऽनार्द्रशिरः स्नानं द्वादशसंख्यया॥ ६२॥
द्वियोजनं तीर्थयात्रा कृच्छ्रमेकं प्रकल्पितम्।

अयुतसंख्यया गायत्रीजपः शतद्वयं प्राणायामाः द्वादशवारमनार्द्रशिरसः पुण्यतीर्थे स्नानं योजनद्वयं तीर्थयात्रायां गमनमित्येवं कृच्छ्रसमानि। अनार्द्रशिरस्त्वविशेषणात्स्नानानन्तरं तदङ्गमनुष्ठाय शिरः शोषयित्वा द्वितीयवारं स्नायादित्युक्तं भवति योजनद्वयमिति मूलोक्तषोडशाहसाध्यप्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वमभिप्रेत्य तस्य प्राजापत्यद्वयस्थानीयत्वादितरत्सर्वं द्वादशाहसाध्यप्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वाभिप्रायेणेति। न केवलमेतावदेव किन्त्वन्यदपि मुनिभिः प्रकल्पितमुदवासाद्येककृच्छ्रसमं भवति। तथा च चतुर्विंशतिमतादिपुराणयोः।

कृच्छ्रे ऽयुतन्तु गायत्र्या प्राणायामशतद्वयम्।
शिरःसंशोषणे स्नानं साङ्गं द्वादशसंख्यया।
तिलहोमसहस्रं तु घृतहोमशतद्वयम्।
रुद्रैकादशिनी वापि वेदपारायणं तथा।
विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च।
अन्या वा पावमानेष्टिरुदवासस्तथैवच।
धेनुप्रदानं विप्राय निष्कदानमथापि वा॥
निष्कार्द्धं निष्कपादं वा द्वादशांशो निवर्तनात्।
योजनं सिंधुगातीरे समान्याहुर्मनीषिणः इति।

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।
धेनोरभावे निष्कं स्यात्तदर्द्धार्द्धमथापिवेति ।

द्वात्रिंशन्मतेऽपि ।

धेनुः पञ्चभिराढ्यानां मध्यानां त्रिपुराणिका ।
कार्षापणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्तितेति ।
यत्तु, द्वात्रिंशत्पणिका गावो वृषभः षट्पुराणिकः ।
त्रिपुराणोवत्सतरोवत्सः पौराणिको मतः ॥

इतिकात्यायनीयं मूल्याध्यायस्मरणम् । तद्व्यवहारप्रकरणगतत्वा-च्चाचोपतिष्ठते ।

प्रायश्चित्तप्रकरणान्तस्य प्राबल्यात् । यच्च योजने वर्द्धमाने तु पादकृच्छ्रो विवर्द्धत इति स्मृत्यर्थसारीयं स्मरणं तत्तीर्थतारतम्यमभिप्रेत्य न सामान्यत इति ज्ञेयम् ॥

अथ रेतस्खलनप्रायश्चित्तमाह ।

गृहस्थः कामतः कुर्याद्रेतसस्खलनं यदि ।
सहस्रं तु जपेद्देव्याः प्राणायामैस्त्रिभिः सह ॥ ६३ ॥

यदि गृहस्थो बुद्धिपूर्वं रेतस्खलनं कुर्यात्तदा प्राणायामत्रयपूर्वकं सहस्रसंख्यया गायत्रीं जपेत् । अकामकृते याज्ञवल्क्य आह ।

यन्मेरेतइत्याभ्यां स्कन्नं रेतोऽभिमन्त्रयेत् ।
स्तनान्तरे भ्रुवोर्मध्ये तेनानामिकया स्पृशेदिति ॥
यन्मेरेतः पुनर्मामैत्विन्द्रियमित्येताभ्याम् ।

अनियत्योस्तु कण्व आह ।

रेतोत्सर्गं गृही कृत्वा वारुणीभिरुपस्पृशेत् ।
वानप्रस्थोयतिश्चैव चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

स्वप्ने तु कश्यप आह ।

सूर्यस्य त्रिर्नमस्कारं स्वप्ने सिक्त्वा गृही चरेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव त्रिः कुर्यादघमर्षणमिति ॥

ब्रह्मचारिणस्तु मनुराह ।

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वार्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेदिति ।

भयादौ प्रजापतिराह ।

भये रोगे तथा स्वप्ने सिक्त्वा शुक्रमकामतः ।

आदित्यमर्चयित्वा तु पुनर्मामित्यृचंज्जपेदिति ॥

नैष्ठिकस्य हारीत आह ।

उपकुर्वाणकः कुर्यात्कामतोऽकामतोपि वा ।

तदेव द्विगुणं कुर्याद् ब्रह्मचारी तु नैष्ठिक इति ॥

एवमशेषं प्रायश्चित्तविशेषं प्रकीर्णकादिष्वभिधायेदानीमध्यायार्धे-ब्रह्मवधे महापातके प्रायश्चित्तमाह ।

चतुर्विद्योपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मघातके ।

समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं समादिशेत् ॥ ६४ ॥

ऋगादयश्चतस्रो विद्याश्चतुर्विद्यास्ताभिरुपपन्नस्तदध्ययनानुष्ठा-नवानेतेन चातुर्विद्यो विकल्पी चेत्यादिपूर्वोक्तावा पर्षदुपलक्ष्यते स-ब्राह्मणघातके पुरुषे समुद्रसेतुगमनं समुद्रे लवणोदे सेतुर्वक्ष्यमाणलक्षणस्त-द्गमनं तद्याजां प्रायश्चित्तं विधिवद्वक्ष्यमाणविधिना सम्यगादेशप्रकारेण मादिशेत् । सामान्यप्राप्तायाः अपि पर्षदः पुनरनुमर्शः पूर्वोक्तेषु पर्ष-त्पक्षेष्वस्यैवात्र नियमार्थः ।

तत्र ब्रह्मघातकलक्षणमाह विष्णुः ।

रागाद्द्वेषात्प्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा ॥

ब्राह्मणं घातयेद्यस्तु स भवेद् ब्रह्मघातक इति ।

घातो नाम प्राणवियोगफलको व्यापारस्तस्य स्वयमनुष्ठाता साक्षाद्धन्ता परप्रयुक्त्यादिनानुष्ठाता परतो घातकः

तथा च मनुः ।

बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् ।
यद्यप्येको घातकस्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृता इति ॥

सचानेकविधा। अनुग्राहकप्रयोजकानुमन्तृनिमित्तिभेदात् । तत्र यः पलायमानवध्यमुपरुध्य हन्तारमन्येभ्यो वारणेन हन्तुर्दृढिमानमुपजनयति सोऽनुग्राहकः । अप्रवृत्तप्रवर्त्तकः प्रयोजकः सोऽपि त्रिविधः । आज्ञापकोऽभ्यर्थक उपदेष्टा चेति तत्र स्वशत्रु द्विव्यापादनाय भृत्यादिप्रवर्तकस्वाम्याज्ञपकः तदर्थमेव प्रार्थनादिना स्वाम्यादिप्रवर्त्तको भत्यादिरभ्यर्थकः मरणप्रकाराख्यापक उपदेष्टेति । स्वतः प्रवृत्तस्य हन्तुः राजदण्डादिभयनिवर्त्तकोनुमन्ता । आक्रोशादिना मरणहेतुमन्यूत्पादकोनिमित्तीति ।

तथा च विष्णुः ।

आक्रुष्टस्ताडितो वापि धनैर्वा विप्रयोजितः ।
यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

तथा ।

ज्ञाति मित्रकलत्रार्थे सुहृत्क्षेत्रार्थमेवच ।
यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥
अन्यायेन गृहीतस्तु न्यायमर्थयते यदि ।
यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकमिति ॥
तानेतान्सर्वान्सञ्जग्राह पैठीनसिः ।
हन्ता मन्त्रोपदेष्टाच तथा संप्रतिपादकः ॥
प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ।
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् ॥
उपेक्षकः शक्तिमांश्चेद्दोषवक्तानुमोदकः ।
आकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेदिति ॥

तच्चाग्रेवक्ष्यामः । अनाक्रुष्टादेरुन्मादादिना तदुद्देशेनापि मरणे न तस्य निमित्तत्वम् ।

अकारणस्तु यः कश्चिद्द्विजः प्राणान्परित्यजेत् ।
तस्यैव तद्भवेत्पापं न तु यं परिकीर्त्तयेदिति स्मरणात् ।

अन्यत्रापि तदपवादमाह विष्णुः ।

उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः श्रावयेत्पुनः ।
तस्मिन्मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे कृत इति ।

तथा शिक्षार्थं शास्त्रीयताडनेन मरणेऽपि न दोषस्तथाच भविष्यपुराणे ।

पुत्रः शिष्यस्तथा भार्या शासितश्चेद्विनश्यति ।
न शास्ता तत्र दोषेण लिप्यते देवसत्तमेति ।

शास्त्रीयंच ताडनमाह गौतमः । शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यामन्येन घ्नन् राज्ञा शास्य इति । तथाततायिवधे न दोषः ।

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

इतिविष्णुस्मरणात् । दोषएव नास्तीति प्राच्याः । संपूर्णो दोषो नास्ति किन्तु स्वल्प इतिदाक्षिणात्याः । नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणेभ्य इतिसुमन्तुस्मरणात् । तथोपकारार्थप्रवृत्तौ तन्मरणेऽपि न दोषः ।

तथा च याज्ञवल्क्यः । क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकमिति ।

एवमन्यत्रापि बन्धने गोश्चिकित्सार्थमित्यादिना नवमाध्यायेऽपि दोषाभाव उपपादितः । यदुक्तं यथोक्तविधिनेति तमेव विधिमाह ।

सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात्समाचरेत् ।
वर्जयित्वा विकर्मस्थान् छत्रोपानद्विवर्जितः ॥६५॥

पर्षदा यथावदुपदिष्टव्रतो ब्रह्महा छत्रोपानद्भ्यां विशेषतस्तत्स्थानापन्नाभ्यामन्याभ्यामपि विवर्जितः सेतुबन्धयात्रार्थं प्रस्थितो मार्गे विकर्मस्थान्निषिद्धानुष्ठातॄन्विहिताननुष्ठातॄंश्च गृहस्थान्वर्जयित्वा चातुर्वर्ण्यात् चतुर्भ्योऽपि वर्णेभ्यः पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरेभ्यः ब्राह्मणानां मुख्यत्वात् भिक्षां ग्रासपरिमितां सम्यग्यथोक्तविधिना आचरेत् । सच विधिः

शेषं मुनिविभावितमिति परिभाषणात्स्मृत्यन्तरोक्तो ज्ञेयः । तत्र भिक्षापात्राद्याकाङ्क्षायामाह यमः ।

मृन्मयेन कपालेन स्वकर्म श्रावयंस्तथा ।
सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसङ्कल्पितानि वै ॥
सञ्चरेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तिवर्जिते ।
एककालं चरेद्भैक्षमलब्ध्वोपवसेद्दिनमिति ॥

यद्यप्येषां द्वादशवार्षिकव्रतप्रक्रमेऽभिधानात्कर्मान्तरे अस्मिन्नुपसंहारो न युक्तः प्रतिभाति तथापि भिक्षाविध्याकाङ्क्षितत्वेनावान्तरप्रकरणाच्च भिक्षाङ्गानामेषां यत्र भिक्षाविधिस्तत्रोपसंहारो युक्त एव छत्रोपानद्वर्जनेन बृहत्पराशरोक्ता अन्येऽपि धर्मा उपलक्षिताः । यथा ।

मुण्डितस्तु शिखावर्जं सकौपीनो निराश्रयः ।
चीरचीवरवासाश्चैस्त्रिः स्नायी सन् शुचिः व्रती ॥
सम्मितावश्चरेद्धान्तश्छत्रोपानद्विवर्जितः ।
सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य स्नात्वा वा लवणाम्भसि ॥
ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षं स्वकर्म ख्यापयन् शुचिरिति ।

सशिखं तु निपातन इत्यनेन प्राजापत्याधिके सशिखवपनप्राप्तौ शिखावर्जमित्युक्तम् ।

भिक्षायाचनप्रकारमाह ।

अहन्दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः ।
गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ॥ ६६ ॥

अनेन स्वकर्मख्यापनपूर्वकमेव भैक्ष्यं चरेदितिविहितम् ।

तथा च शङ्खः । स्वकर्मख्यापयन् चरेद्भैक्षमिति ।

अप्रख्यापने "कृत्वा पापं न गूहेत गूहमानस्य वर्द्धते" इति दोषस्मरणात् । विशेषणत्रयं च सामान्यविशेषाभ्यां तस्यैव प्रख्यापनातिशयार्थम् । द्वारस्थित्यभिधानेन गृहमध्यगमनं निषिध्यते । ब्राह्मणावसथांश्चैव देवागाराणि वर्जयेदिति स्मरणात् । यथोपक्रामेत्सन्दर्शनाद्दार्यस्येतिगौतमस्मरणाच्च ।

अध्वश्रान्तस्य निवासस्थानमाह ।

गोकुलेषु वसेच्चैव ग्रामेषु नगरेषु च ।
तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु च ॥ ६७ ॥

ग्रामाद्बहिः कल्पितो गोनिवासो गोकुलं तस्मिन् वसेत् चौरव्याघ्रादिभयेन तन्निवासयोग्यं स्थानमाह शङ्खः । शून्यागारनदीपर्वतवृक्षमूलगुहानिकेतन इति । अन्यथा तपोवनादिषु वा तपोवनमुपवनं तीर्थं देवखातादि नदीप्रस्रवणौ प्रसिद्धौ तत्र च निवसेदिति प्रत्येकं सम्बन्धः ।

प्रतिनिवासमेनः ख्यापयन्नेव व्रजेदित्याह ।

एतेषु ख्यापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् ।
दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ६८ ॥
रामचन्द्रसमादिष्टं नलसञ्चयसञ्चितम् ।
सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ६९ ॥

पूर्वोक्तेषु गोकुलादिषु निवासस्थानेषु स्वकर्मख्यापयन्नेव यावत्सागरं गच्छेत् तत्र दशरथकुलनन्दनस्य श्रीमद्रामचन्द्रस्यादेशवर्त्तिना नलाभिधेन वानरराजेन विश्वकर्मापरावतारेण निबद्धं दशयोजनविस्तारं शतयोजनायामं समुद्रसेतुं दृष्ट्वा पूर्वकृतां ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति । सेतुदर्शनानन्तरकर्तव्यमाह ।

सेतुं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्ववगाहेत सागरम् ।

पूर्वोक्तं सेतुं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा पूतान्तःकरणः सन् सागरमवगाहेत ।

ननु विशुद्धात्मेत्यनेन सेतुदर्शनमात्रेणैव शुद्धिः, उत्तराङ्गानुष्ठानाभावादुत्तरविधिवैयर्थ्यापत्तेः ।

क्षत्रियस्य कामतो विप्रवधे प्रायश्चित्तमाह ।

यजेत चाश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः ॥ ७० ॥

पृथिवीपतिः सार्वभौमः नाऽसार्वभौमो यजेतेत्यसार्वभौमस्य प्रतिषेधदर्शनात् राजा क्षत्रियो ब्रह्महत्यापनोदायाश्वमेधेन यजेत ।

तथा च श्रुतिः । तरति सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उचैनमेवं वेदेति । वाशब्दात्क्रत्वन्तरोपसंग्रहः ।

तथा च मनुः ।

यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन च ।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वेति ।

दक्षिणाधिक्यपक्षाश्रयणेनाश्वमेधसमतैषामनुसन्धेया । ननु स्यादेवं यदि प्रधानतामयमाप्नुयात्सैव त्वस्य दुर्लभा । सेतुयात्राङ्गसंदंशपातित्वेन तदङ्गत्वावगमात् । यथा प्रयाजाङ्गसंदंशपातेनातिक्रमणस्येति चेत् । सत्यम् । तथापि निर्ज्ञातप्रयोजनतया प्रयोजनाकाङ्क्षाविरहेणाङ्गत्वायोगात् । यथा सामिधेनीप्रकरणमध्यवर्त्तिनां निवित्पदानामग्निसमिन्धनार्थत्वेन सामिधेनीसमानकार्याणां न सामिधेन्यङ्गत्वम् । नचाश्वमेधस्य सेतुयात्रामध्ये नियमेन पातोऽपि, स्मृत्यन्तरे तथा ऽदर्शनात् अ॑त्रैव विषये भविष्यपुराणे ।

हत्वा तु क्षत्रियो विप्रं गुणाढ्यमिह कामतः ।
प्रायश्चित्तं चरेद्वीरो विधिवत्कायशुद्धये ॥
लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।
प्रास्यदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥
यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रघातकः ।

प्रायश्चित्तत्रयं ह्येवं क्षत्रियस्य प्रकीर्त्तितमिति ।

ननु कलिधर्माभिधानप्रवृत्तस्याचार्यस्य कथं तद्विरुद्धधर्माभिधानम् । अश्वमेधस्य कलौ निषेधात् । नच निषेधस्य काम्याश्वमेधविषयत्वं वाच्यम् । निषेधश्रुतेः साधारण्येन विनिगमकाभावात् मैवम् । काम्यस्य कामनामात्रनिमित्तकत्वेनाकरणे अनिष्टान्तरानुत्पत्तेः । नैमित्तिकस्य त्वकरणे निमित्तजन्यप्रत्यवायानिवृत्तौ नरकाद्यनिष्टापत्तेरेव विनिगमकत्वात् । किंच । कलावश्वमेधनिषेधे वीजं जनमेजयशापस्तत्र च श्रूयते क्रतुधर्षणं तत्रापि फलैर्य्यैवेति स्पष्टं हरिवंशे ॥

अद्यप्रभृति देवेन्द्रमजितेन्द्रियमस्थिरम् ।
क्षत्रिया वाजिमेधेन न यक्ष्यंतीति शौनकः ॥

इति जनमेजयेनेन्द्रे शप्ते विश्वावसुनाभिहितम् ॥

बिभेत्यभिभवाच्छक्रस्तव क्रतुफलैर्नृप
तस्माच्चिवर्त्तितश्चैव क्रतुरिन्द्रेण ते प्रभो ।

भ्रंशितस्त्वं च विप्राश्च फलादिन्द्रसमादिहेत्यादि ।

तस्मात्सिद्धं निषेधस्य काम्याश्वमेधविषयत्वेन न कश्चिद्दोषो-नैमित्तिकानुष्ठान इति । सेतोः प्रत्यागतस्य कर्त्तव्यमाह ।

पुनः प्रत्यागतो वेश्म वासार्थमुपसर्पति ।
सपुत्रः सहभृत्यश्च कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ ७१ ॥
गाश्चैवैकशतं दद्याच्चातुर्विद्येषु दक्षिणाम् ।
ब्राह्मणानां प्रसादेन ब्रह्महा तु विमुच्यते ॥ ७२ ॥

सेतुं दृष्ट्वा प्रत्यागतो निमित्ती शतं चातुर्वैद्यान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा तेभ्यश्चैकैकां गामित्येवं शतं गाश्च दक्षिणां दत्वा ब्राह्मणान-शुद्धस्त्वमभूरित्यादिवाक्यप्रसादेन शुद्धः सन् सपुत्रभृत्यो वासार्थं वेश्मोपसर्प्येत् । यद्यपि क्रमेणैवास्यश्वमेधाङ्गता प्रतीयते तथाऽपि बलवता प्रकरणेन सेतुयात्राङ्गत्वमेवाध्यवसेयम् । नचास्यापि प्रकरणं यथोत्पन्नस्यैव विनियोगेनाचोत्पत्त्यभावात् । यथा सोत्येऽहन्यूत्पन्नस्य सवनीयपशोः प्रचार-विप्रकर्षाख्यगुणविधानायोपवसथ्ये ऽहनि कीर्त्तितस्य सन्निहिता अपि यूपछेदनादयो धर्मा नाङ्गम् । तत्रोत्पत्त्यभावेन प्रकरणाभावात् । किंत्वाग्नीषोमीयस्यैव स्थानप्रमाणेन उक्तं च ।

कर्मणश्च विधिर्यत्र तत्र प्रकरणं भवेत् ।
तत्तु यत्र गुणार्थेन श्रवणं तत्र विद्यत इति ॥

यद्यपि पाठक्रमेण वेश्मोपसर्पणं पूर्वमनन्तरं विप्रभोजनादीति प्रतीयते तथाप्यार्थक्रमप्राबल्याद्वैपरीत्यमवसेयम् । अतएव बृहत्पराशरेण ।

ब्राह्मणानां प्रसादेन तीर्थाभिगमनेन च ।
गोशतस्य प्रदानेन शुध्यते नात्र संशयः ॥

इत्यन्त एव शुद्धिरभिहिता ॥

सोऽयं सर्वोऽपि विधिरुक्तोभविष्ये ।
यद्वा पराशरोक्तेन प्रायश्चित्तेन शुध्यति ।
चातुर्विद्यमनुज्ञाय ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
सेतुदर्शनसंयुक्तं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात्समाचरेत् ।
वर्जयित्वा विकर्मस्थान् छत्रोपानद्विवर्जितः ॥
विख्यापयन् स्वकं कर्म यथावच्छृणु मे वचः ।
अहो दुष्कृतकर्माहमहोसाहसकारकः ॥
वेश्मद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
पर्यटंश्चैव तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ॥
सेतुबन्धं ततः पश्येल्लङ्कामार्गे महोदधौ ।
दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥
रामचन्द्रसमादेशाच्चलसञ्चयसञ्चितम् ।
सेतुं दृष्ट्वा महापुण्यं ब्रह्महत्याविनाशनम् ॥
ब्रह्महत्याविशुद्धात्माह्यवगाह्य महोदधिम् ।
गवां चैव शतं दद्याच्चातुर्विद्याय दक्षिणाम् ॥
एवं शुद्धिमवाप्नोति पराशरमतं यथेति ।
अस्य च नैमित्तिकः समाप्त्यवधिरुक्तस्तत्रैव ॥
सेतुबन्धमसम्प्राप्तौ राजानं पृथिवीपतिम् ।
यजन्तमश्वमेधेन दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥
दर्शनेनात्रावभृथस्नानं लक्षयति ।
तथाश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयादिति
योगिस्मरणात् । तथाष्टमेऽध्याये ।
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत् ॥
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य चेति ।

बृहत्पराशरीयेऽपि ।

रोगार्तां गां द्विजं वापि मार्गे वेदसमन्वितम् ।
दृष्ट्वा कृत्वा निरातङ्कं ब्रह्मघ्नः शुद्धिमाप्नुयादिति ॥

अयं च प्रक्रान्तप्रायश्चित्तस्य कथञ्चिद्ब्राह्मणत्राणादिकं कुर्वतो व्रतसमाप्त्यवधिरुच्यते। यथा सारस्वते सत्रे। ल्यात्प्रस्रवणं प्राप्योत्थानमृषभैकशतानां वा गवां सहस्राभावे सर्वस्वयाज्यानां गृहपतिमरणे चेति। न पुनः स्वतन्त्रं प्रायश्चित्तान्तरं सेतुदर्शनाय प्रस्थितस्य मार्गे गवादिविचिकित्साविधानात्। आष्टमिके वाक्ये स्वप्रमाणपरित्यागेन गवादिरक्षणमुक्तम्। बृहत्पराशरीये पुनरौषधादिदानेनेति विशेषः। प्रक्रान्तप्रायश्चित्तस्य मध्ये मरणेऽपि शुद्धिर्भवत्येव। यथाह हारीतः।

प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्ता यदि विपद्यते।
पूतस्तदहरेवासाविह लोके परत्र चेति॥

ननु यात्रापादानावध्यनिरूपणे ऽनियतः शास्त्रार्थः स्यादित्यत आह।

विन्ध्यादुत्तरतो यस्य निवासः परिकीर्तितः।
पराशरमतं तस्य सेतुबन्धस्य दर्शनम्॥ ७३॥

यदुक्तं ब्रह्महत्यायां समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तमिति तद्विन्ध्यपर्वतादुदग्देशवर्त्तिनो दक्षिणदेशवर्त्तिन इति वृद्धपराशरस्य मतम्। तथा च भविष्यपुराणे सेतुयात्रां प्रक्रम्योक्तम्॥

यद्युत्तरे वसेत्पार्श्वे विन्ध्यस्य पुरुषोत्तम।
दक्षिणे वसतश्चेदं न भवेदिति तत्क्रियावति॥

विन्ध्याद्दक्षिणदेशवर्त्तिनस्तु तत्समाना काशीयात्रा प्रायश्चित्तमिति ज्ञेयम्। तथाच ब्रह्मपुराणे।

आगमिष्यन्ति ये द्रष्टुं सज्जना योजनेन तु।
ते ब्रह्महत्यामोक्षात्तु भविष्यन्ति ममानुगा इति॥

योजनेनेति विन्ध्यादुत्तरतो यावद्योजनदूरमा आसेतोस्तावत्संख्याकेन योजनेनेत्यर्थः। अयमभिसन्धिः

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात्।

इत्यादिस्मृत्यन्तरोक्ते द्वादशाब्दे व्रते द्वादश द्वादश दिनान्येकैके

प्राजापत्यमिति गणनया षष्ट्यधिकं शतत्रयं प्राजापत्यानि भवन्ति । सेतु-यात्रायां तु

विन्ध्यादुत्तरतः सेतुयोजनानां शतत्रयं ।
दशत्रिंशच्च विंशच्चेत्येवमाहुर्मनीषिण इति ।

स्मरणात् षष्ट्यधिकं शतत्रयं योजनानि सम्पद्यन्ते । तथाच योजनं तीर्थयात्रायां प्राजापत्यसमं स्मृतमिति प्रत्याम्नायकल्पनया सेतुदर्शनं द्वादशाब्दसममेवापद्यते । अतएव द्वादशाब्दं व्रतं कुर्याद्ब्रह्महात्मविशुद्धय इत्यभिधाय यद्वा पराशरोक्तेन प्रायश्चित्तेन शुध्यतीति भविष्ये द्वादशाब्दव्रतसेतुदर्शनयोस्तुल्यकक्षत्वमाविष्कृतम् । तथा वृहत्पराशरीयेऽपि द्वादशाब्दानि विचरेद्ब्रह्महस्तु कपालधृगित्यभिधाय सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य स्नात्वा वा लवणाम्भसीति द्वादशाब्दतुल्यकक्षतयैव सेतुदर्शनमुपन्यस्तम् । ततश्चानेनैव न्यायेन वाराणसीप्रयागायोध्यामथुराद्वारकागङ्गाद्वारवदरिकाश्रमपुरुषोत्तमगङ्गासागरसङ्गमसरस्वतीसागरसङ्गमादिषु यत्र यत्र महापातकनाशनं श्रूयते तत्र सर्वत्र षष्ट्यधिकशतत्रययोजनागतस्येति-बोद्धव्यम् । अन्यथा तत्तद्वाक्यानां स्मृतिविरोधेनार्थवादत्वापत्तेः । वाक्यानि तु तत्तन्माहात्म्येषु स्पष्टानि विस्तरभियात्रनोदहृतानि । ननु स्यादेवं यदि मूलेऽपि द्वादशरात्रः प्राजापत्यो योजनञ्च तत्प्रत्याम्नायः स्यात् । अस्तितु षोडशरात्रस्तद्गणनया तु द्वादशाब्दे सप्तत्युत्तरं शतद्वयं प्राजापत्या भवन्ति तत्प्रत्याम्नायश्च योजनद्वयं तद्गणनयाशीत्युत्तरं शतमेव प्राजापत्याः सेतुयात्रायामिति कथमविरोधइति चेत् । सत्यमेवं तथापि मूलोक्तस्य प्राजापत्यस्य प्राजापत्यद्वयस्थानीयत्वमवगम्यते । योजनद्वयस्य तत्प्रत्याम्नायत्वविधानबलादिति सर्वं सुस्थम् । तदेतत्सेतुगमनमकामतो ब्राह्मणवधे द्रष्टव्यं कामतस्तुमरणान्तिकमेव । तथाच सर्वशेषतया वक्ष्यति । कामतस्तु कृतं यत्स्यान्नान्यथा वधमर्हतीति । तथाचाङ्गिराः ।

यः कामतोमहापापं नरः कुर्यात्कथं चन ।
न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृत इति ॥

अग्निपातप्रकारस्तु मनुनोक्तः । प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिरा इति । अथवा यत्र कामकृते मरणमेवादिष्टम् तत्राप्यकामकृतप्रायश्चित्तस्य सेतुदर्शनद्वादशवार्षिकादेर्द्वैगुण्यं मरणवैकल्पिकं कर्त्तव्यम् । यथा ब्रह्महत्याव्रतमभिधायाह व्यासः ।

गत्वैतदेव कुर्वीत गुरुतल्पमकामतः ।
कामतोद्विगुणं प्रोक्तं पूर्वेषु च यदुच्यत इति ॥

यदेतद्ब्रह्महत्याव्रतमुक्तं तदकामतो गुरुतल्पगमनेऽपि ज्ञेयम् । कामतो गमने तु तदेव द्विगुणं कार्यं न केवलमिदमत्रैवोच्यते । किन्तु पूर्वत्रापि ब्रह्महत्यादिष्वकामकृतेषु यद्व्रतसेतुयात्राद्वादशाब्दादिव्रतमुपदिष्टं तदपि द्विगुणं कार्यमित्यर्थः । अनेन चास्य मरणेन सह तुल्यबलत्वाद्विकल्पोऽभिहितः । सवनस्थब्राह्मणवधे तु याज्ञवल्क्य आह । द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेदिति । द्वैगुण्यप्रकार उक्तो भविष्ये ।

बालं वृद्धं गुरुं चैव स्त्रियं वा च रजस्वलाम् ।
ब्राह्मणं यजमानं च हत्वा निष्कृतिमाचरेत् ॥
चरित्वा द्वादशाब्दानि सेतुबन्धं च पश्यतीति ।
मात्रादिहनने तु विशेषस्तत्रैव ॥
मातरं पितरं हत्वा सोदर्यं भ्रातरं तथा ।
गुरुं हत्वा श्रोत्रियञ्च आहिताग्निमथापि वा ।
अन्तिमाद्ब्रावदुच्छ्वासाद् तं कृत्वा विशुध्यतीति ॥

आपस्तम्बीयेऽपि गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा एतदेव व्रतमोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेन्नास्यास्मिन्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यत इति । उत्तमादुच्छ्वासादामरणात् । प्रत्यापत्तिर्व्यवहारः । इदं च कामतः, अकामतस्तु ब्रह्मपुराणे

यज्ञसंस्थौ तु पितरौ राजानं वाप्यनागसम् ।
हत्वा चरेद्व्रतं सम्यक् चतुर्विंशतिवत्सरानिति ॥

यज्ञसंस्थौ दम्पतीति ज्ञेयं । न पितृविशेषणमविशेषापातात् जातिमात्रब्राह्मणहनने भविष्यपुराण उक्तम् ।

जातिमात्रं यदा हन्याद् ब्राह्मणो ब्राह्मणं गुह ।
वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः ॥
प्रायश्चित्तं तदाकुर्यादिदं पापविशुद्धये ।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदमिति ॥

विकर्मस्थब्राह्मणहनने तु षष्ठाध्यायोक्तं विकर्मस्थन्द्विजोत्तमम् हत्वा चान्द्रायणं कुर्यात्त्रिंशद्गाश्चैव दक्षिणामिति । षण्ढविप्रहनने तु षट्त्रिंशन्मतोक्तम् ।

षण्ढं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।
चान्द्रायणं च कुर्वीत पराकद्वयमेव चेति ॥
क्रमिकानेकब्राह्मणवधे तु विशेषमाहतुः सुमन्तुदेवलौ ।
द्वितीये प्राथमिकादस्माद्द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥
तृतीये त्रिगुणं चोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति ।

अत्र कश्चित् । क्रमिकानेकब्राह्मणवधे व्रतकालदेशकालकर्त्रैक्येण विज्ञातविशेषतया तन्त्रेणैकस्मिन् द्वादशाब्दव्रते प्राप्ते प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकविधानार्थमिदं व्रतमित्याह । तन्न आवृत्तेरपि न्यायतएव प्राप्तत्वेन वाक्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । न च नैयायिकावृत्त्यनुवादेन चतुर्थे तदभावविधायकमावृत्तिविधानेऽपि वाक्यभेदादिति वाच्यम् । अनुवादकत्वे नैरर्थक्याच्चतुर्थादिपर्युदासेनेतरत्रावृत्तिविधानेनैकवाक्यत्वाच्च । तस्मादेवं व्याख्येयम् । द्वितीयादि ब्रह्मवधे द्वादशवार्षिकाद्यावृत्तिर्न विधेया । किन्तु द्वैगुण्यादिविधेयं शब्दसामर्थ्यात् । तथाच द्वयोः क्रमिकयोर्ब्रह्मवधयोर्युगपत्प्रायश्चित्तानुष्ठाने षड्विंशदाब्दिकव्रतं कार्यमेवं त्रयाणां द्विसप्तत्यब्दमिति । एवं च चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति घटते विंशोत्तरशताब्दकालाभावात् ।

अन्यथा चतुष्वं यष्टाचत्वारिंशद्वर्षव्रतविधानसम्भवात्रिष्कृत्यभावो ऽदृष्टार्थः स्यात् । तस्माद्द्वादशादिविधानेन न तत्त्वं नाप्यावृत्तिमात्रमिति । युगपदनेकब्राह्मणवधे तु भविष्यपुराणे विशेषः ।

एवं कालं यदा हन्याद्युगपत्सुरमर्दन ।
निमित्तमेकमाश्रित्य हन्त्यनेकेन वा विभो ।
ब्राह्मणं ब्राह्मणो वीर ब्राह्मणा तु बहूनपि ॥
विहत्य युगपद्वारमेकं प्राणान्तिकं चरेत्
किन्त्वत्र सुरशार्दूल विशेषं गदतः शृणु ।
बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वविशेषं शृणु पुत्रक ।
अकामतोयदा हन्याद्ब्राह्मणान्मानवो गुह ।
चरेद्वने तदा घोरे यावत्प्राणपरिक्षयम् ।
कामतश्च यदा हन्याद्ब्राह्मणं सुरसत्तम ।
तदात्मानं दहेदग्नौ विधिना येन तच्छृणु ।
भूत्वा निष्कालको वीर वेष्टयित्वा तु वाससा ।
घृताक्तेन महाबाहो दत्वा सर्वस्वमेव हि ।
हित्वा पादौ करीषाग्नौ दहेदात्मानमात्मना ।
उत्तमाङ्गानि विधिवद्दन्तः स्यात्सुरसत्तम ।
एवमत्र महाबाहो निर्दोषः परिकीर्तित इति ।

निष्कालकः केशरोमरहितः । क्षत्रियादीनां तु तत्तदेव द्वैगुण्यादि योज्यम् । तदाहाङ्गिराः ।

पर्षद्या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता ।
वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतमिति ।

अनयैव दिशा मूर्धावसिक्तादीनामनुलोमजानां दण्डवत्प्रायश्चित्तमूहनीयम् । दण्डतारतम्यमाह याज्ञवल्क्यः । दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैरिति । ततश्च मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणाधिकं क्षत्रियान्न्यूनमध्यर्द्धद्वादशवार्षिकं ज्ञेयम् । तथा प्रतिलोमजानामपि प्रायश्चित्तमूहनीयम् । तथाश्रमिणामपि द्वैगुण्याद्याहाङ्गिराः ।

गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि ।
शौचवच्छोधनं कुर्युरर्वाक् ब्रह्मनिदर्शनादिति ।

शौचवदित्यनेन

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणाब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणमितिज्ञापितम् । शोधनं प्रायश्चित्तम् । ब्रह्मदर्शनं तत्साक्षात्कारः । ब्रह्मचारिणः प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं षोडशवर्षानन्तरम् अर्वाक् द्वयमेव ।

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः ।
प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव चेति ।

अङ्गिरस्स्मरणात् । तथा

अर्वाक् तु द्वादशाद्वर्षादशीतेरूर्ध्वमेव वा ।
अर्द्धमेव भवेत्पुंसां तुरीयं तत्र योषितामिति

षोडशद्वादशाब्दयोर्बाललक्षणयोः शक्त्यपेक्षयाविकल्पः । अशक्तौ पादः ।

स्त्रीणामर्द्धं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां तथा ।
पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिरिति ।

विष्णुस्मरणात् । बालवृद्धयोः स्त्रियोः पादोऽन्यथा सर्वत्राप्यर्द्धमेव अर्वाक्त द्वादशादित्यत्र पूर्वावधिं विशेषं चाह शंखः ।

ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधरस्य च ।
प्रायश्चित्तं चरेद्भ्राता पिता वान्यः सुहृज्जनः ।
अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।
राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तं न विद्यत इति ।

प्रायश्चित्तमेव नास्तीति प्रायः सम्पूर्णं नास्ति किन्तु पाद एवेति दाक्षिणात्याः । तदेतत्प्रायश्चित्तं हन्तुं प्रवृत्तस्य कथं चिदनिवृत्तावपि भवति । तदाह याज्ञवल्क्यः । चरेद्व्रतमहत्वापि घातार्थं चेत्समागत इति । गौतमोऽपि । सृष्टश्चेद्ब्राह्मणवधे अहत्वापीति । हननाहननयोस्तु

न्यग्रतायोगाद्वाग्यावर्णम् पादोनव्रतं चरेदित्यर्थः । तदेतद्व्रतं साक्षाद्धन्तुरेव । अनुग्राहकादीनां तु दोषतारतम्येण प्रायश्चित्ततारतम्यं कल्पनीयम् । तद्यथा । अनुग्राहकस्य नवाब्दं प्रयोजकस्य षडब्दमनुमन्तुस्सार्द्धचतुर्वार्षिकनिमित्तिकं त्र्यब्दमिति । अत एवाङ्गिराः ।

षड्भिर्वर्षैर्ब्रह्मचारी ब्रह्महा पूयते नरः ।
सुमन्तुरपि ।
तिरस्कृतोयदा विप्रो हत्वा पानं मृतो यदि ।
निर्गुणः सहसा क्रोधाद्गृहक्षेत्रादिकारणात् ।
त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात्प्रातलोमां सरस्वतीम् ।
गच्छेद्वापि विशुध्यर्थम् तत्पापस्येति निश्चयम् ।
अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि ।
क्रोधाद्वै म्रियते यस्तु निर्निमित्तं तु भर्त्सितः ।
वत्सरांस्त्रयं कुर्यान्नरः कृच्छ्रं विशुद्धय इति ।

निमित्तिनोऽत्यन्तगुणित्वे हन्तुश्चात्यन्तनिर्गुणत्वे वार्षिकव्रतमेव ।

केशश्मश्रुनखादीनां कृत्वा तु पतनं वने ।
ब्रह्मचर्यं चरन्विप्रो वर्षेणैकेन शुध्यतीति ।

स्मरणात् । एवमेवानुग्राहकादीनामपि । येऽनुग्राहकादयस्तेषामपि प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । प्रयोजयितानुमन्ताकर्त्ताचेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनो यस्त्वारभते तस्मिन् फलविशेष इत्यापस्तम्बस्मरणात् । एवमन्येषामपि पातकेष्वनुग्राहकादीनां प्रायश्चित्तमूह्यम् ।

इदानीं निमित्तान्तरेऽपि ब्रह्महत्याव्रतातिदेशमाह ।

सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्या व्रतं चरेत् ॥

सवनं सोमयागस्तत्र दीक्षितां स्त्रियं हत्वा पूर्वोक्तं ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् । अत्र स्त्रियमिति सामान्योपादानात् क्षत्रियवैश्ययोरपि ग्रहणम् तयोरपि सवनाधिकारात् । ततश्च यद्वर्णपुरुषवधोक्तं व्रतं तद् ब्रह्म-

हत्याव्रतेतिकर्तव्यतया कुर्यात् तत्र ब्राह्मणीवधे सम्पूर्णं ब्रह्महत्याव्रतं सेतुयात्रामेव कुर्यात् क्षत्रियादिवधे तु वैश्यं वा क्षत्रियं वापीत्यादिना षष्ठाध्यायाभिहितं विंशतिगो दक्षिणाकं कृच्छ्रद्वयं कुर्यात् अतिदेशस्योपदेशापेक्षित्वेन तदीक्षायां यस्यां स्मृतौ यद्व्रतमुपदिष्टं तस्यैवोपस्थितेः सवनस्थामित्यग्निहोत्रिण्यात्रेय्योरप्युपलक्षणम् । तथाचाङ्गिराः ।

आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव चेति ।

आहिताग्निभार्या आधाने सहाधिकारिणी । आत्रेय्यत्रिगोत्रोढा ऋतुमती ऋतुस्नाता गर्भिण्याजन्मसंस्कृता चेति । तथा च विष्णुः । अत्रिगोत्रं वा नारीमिति । जन्मोद्वाहाभ्यां गोत्रसम्बन्धाद्द्विविधाप्यनेनैवोक्ता । वसिष्ठोऽपि रजस्वलां ऋतुस्नातामात्रेयीमाहुरत्रह्यस्य दाम्पत्यमभवतीति । अनेनापि रजस्वलामृतुस्नातां चेति द्विविधोक्ता तत्र स्नानानन्तरं त्रयोदशदिनानि ऋतुस्नाता । अत्र ह्यस्य दाम्पत्यम्भवतीति व्युत्पत्तिप्रदर्शनं वंश्याप्युदासार्थम् अन्यथा व्यर्थं स्यादिति केचित् । तच्च तेन तद्व्रतं क्रियतइति वस्तस्यार्थवादत्वेन हेतुत्वायोगात् । यमोऽपि ।

जन्मप्रभृति संस्कारैः संस्कृता मन्त्रवच्च या ।
गर्भिणीत्वथ वा या स्यात्तामात्रेयीं विदुर्बुधा इति ।

अनेनापि द्विधे केति षड्विधात्रेयी । अत्रापि यद्वर्णामात्रेयीं हन्ति तद्वर्णपुरुषवधोक्तं व्रतं कुर्यात् । गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदक इति योगिस्मरणात् । स्त्रियमित्युपलक्षणं तेन सवनस्थयोः क्षत्रियवैश्ययोरपि हनने ब्रह्महत्याव्रतं कार्यमिति सिध्यति । तथाच याज्ञवल्क्यः । यागस्थक्षत्रविट्घाती चरेद्ब्रह्महणो व्रतमिति । यागोऽत्रसोमयागः सवनगतौ च राजन्यवैश्याविति वाशिष्ठे सवनसाध्यस्य तस्यैव निर्देशात् । तथा गर्भहननेऽपि ब्रह्महत्याव्रतं कार्यम् । तदाह स एव । गर्भहा च यथावर्णमिति विवाहितासु भर्तृनिहितं गर्भं स्त्रीपुंनपुंसकत्वेना-

निर्णीतं हत्वा तत्तद्वर्णपुरुषवधोक्तं प्रायश्चित्तं कुर्यात्। हत्वा गर्भमविज्ञातमिति मानवात्। अविज्ञाताहि गर्भाः पुमांसो भवन्तीति वचनाच्च विशेषान्तरं चतुर्थाध्याय एव निरूपितमिति नेहोच्यते।

इदानीं मद्यपानप्रायश्चित्तमाह।

मद्यपश्च द्विजः कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥ ७४ ॥
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम्।
अनडुत्सहितां गां च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥७५॥

पनसादिजन्यं मदकारणं द्रवद्रव्यं। मद्यं तदाह पुलस्त्यः,

पानसन्द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम्।
मधूत्थ सैरमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम्।
सामान्यानि विजानीयात्मद्यान्येकादशैवत्विति।

एषामेकादशानामन्यतमं मद्यं पीत्वा द्विजः त्रैवर्णिकः समुद्रगां महानदीं गत्वा तस्यास्तीरे पूर्वोक्तविधिना चान्द्रायणं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोमिथुनं दक्षिणां दद्यात्। इदमेव प्रायश्चित्तमाह वृद्धपराशरः।

अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे।
शुध्यै चान्द्रायणं कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम्
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम्।
अनडुत्सहितां गां च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणामिति।

एतच्चाकामतः पाने, कामतस्तु चान्द्रायणमेव अभ्यसनीयं तथाच भविष्यपुराणे।

सुरामद्यपाने च कृते विप्रस्तु कामतः।
चान्द्रायणं समभ्यस्येच्छुद्धिकामः स्वशुद्धय इति।

अकामतोऽभ्यासे महापातकप्रायश्चित्तं सेतुदर्शनमेव कामतोऽत्यन्ताभ्यासे मरणान्तिकमिति ज्ञेयम्। मद्यपानस्यापि।

ब्रह्महा मद्यपस्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ।
एते महापातकिन इति ।
महापातकित्वस्मरणात् । अतएव व्याघ्रः ।
मत्या मद्यममत्या वा पुनः पीत्वा द्विजोत्तमः ।
ततोऽग्निवर्णां तत्पीत्वा मृतः शुध्येत्सकिल्विषादिति ।
यद्यपि, माधूकमैक्षवं सैरं तालखार्जूरपानसम् ।
मधूत्थंचैव माध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ।
अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्यत्विति ।
विष्णुना ब्राह्मणस्यैव मद्यनिषेधाद्

वृहद्याज्ञवल्क्येन च

कामादपि च राजन्यो वैश्यो वापि कथं च न ।
मद्यमेवासुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यत इति ।

क्षत्रियवैश्ययोरनिषेधाच्च द्विजपदं ब्राह्मणमात्रपरमिति प्रतीयते । तथापि नराश्वमेधौ मद्यं चेत्यनेन कलौ क्षत्रियवैश्ययोरपि मद्यनिषेधाच्चैवर्णिकसाधारणमिदं प्रायश्चित्तमिति बोधयितुं द्विजपदोपादानम् । अतएव मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्द्विज इति यमवसिष्ठादिवाक्येष्वपि तदेवोपात्तम् । अन्यथासर्वत्रविशेषलक्षणाप्रसङ्ग इत्यलम् । दशेति प्रचयशिष्टसङ्ख्यानुवादो न परिसङ्ख्या ।

यक्षरक्षः पिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नतांहविरिति मानवात् ।

यद्यपि च द्विजपदोपादानसामर्थ्यादुपनयनानन्तरमेवेदं प्रायश्चित्तमिति प्रतीयते तथापि नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेदिति निषेधस्य जात्याश्रयत्वेनानुपनीतस्यापि तद्भवत्येव । अतएव तस्य प्रायश्चित्तमाह जातूकर्ण्यः ।

अनुपेतस्तु यो बालो मद्यं मोहात् पिबेद्यदि ।
तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यान्माता भ्राताथवापितेति ।
अनुपेतत्वस्य पूर्वावधिमाह कुमारः ।
मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन ।

दोषस्तु वत्सरात् पञ्च ऊर्ध्वं पित्रोः सुहृद्गुरोरिति ।

शंखोऽपि । पञ्चवर्षमुपक्रम्य अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकमिति । तत्रापि कृच्छ्रत्रयस्य पादः प्रायश्चित्तमित्यपरे । अत्रापि स्त्रीणामर्द्धादि पूर्ववदेव ज्ञेयम् । तासामपि ब्राह्मणत्वजातिसमवायात् । एवं बालवृद्धयोरपि मद्यवासितशुष्कभांडोदकस्याज्ञानतः पाने वृद्धमनोक्तं ज्ञेयम् ।

मद्यभाण्डं स्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्द्विजः ।
कुशमूलवियस्तेन त्र्यहन्तोरेणवर्तयेदिति ।
ज्ञानतः पाने तु वासिष्ठः ।
मद्यभाण्डस्थितंतोयम् यदि कश्चित्पिबेद्द्विजः ।
पद्मोदुम्बरबिल्वानां पलाशस्य कुशस्य च ।
एतेषामुदकं पीत्वा षड्रात्रेण विशुध्यतीति ।
अज्ञानतोऽभ्यासे विष्णूक्तम् ।

पंचरात्रं शंखपुष्पीशृतपयः पानम् । ज्ञानतोऽभ्यासे शंखोक्तम् सप्तरात्रं गोमूत्रयावकपानम् । अत्यंताभ्यासे हारीतोक्तम् । द्वादशाहं ब्राह्मीशृतपयः पानमिति । द्विजोऽत्र त्रैवर्णिकः । क्षत्रियादेरपि तन्निषेधादित्युक्तम् प्राक् ।

अथसुरापानप्रायश्चित्तमाह ।

सुरापानम् संकृत्कृत्वा अग्निवर्णां सुरां पिबेत् ॥
स पावयेदथात्मानमिह लोके परत्र च ॥ ७६ ॥

अन्नविकारोद्रवद्रव्यविशेषः सुरा । तथाच मनुः ।
सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यत इति ।

तेन पैष्टेव मुख्या सुरा । गौडी माध्वी तु गौणी । तथाच भविष्ये । सुरातु पैष्टीमुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरा समा इति । तत्र पैष्टी त्रयाणामपि वर्णानां निषिद्धा ।

गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा नपातव्या द्विजोत्तमैरिति मनुस्मरणात् ।

यद्यपि क्षत्रियवैश्ययोर्गौडीमाध्वीनिषेधो न प्रतीयते । प्रत्युतउभौ मध्वासवक्षीवौ दृष्टौ मे केशवार्जुनावित्यादिलिङ्गदर्शनात्पानमेव प्रतीयते तथापि द्विजातिमात्रस्य कलौ मद्यमात्रनिषेधाद्गौडीमाध्वीनिषेधोऽपि सिध्यति तथाच भविष्ये । सकृत्पीत्वा द्विजो गौडीमिति द्विजमात्रस्य गौडीपानप्रायश्चित्तमपि संगच्छते । अन्यथा विशेषलक्षणापातात् । ब्राह्मणाद्युद्देशेन च सुरापाननिषेधादुद्देश्यगतत्वेन लिङ्गमविवक्षितम् तेन च तत्स्त्रीणामपि सानिषिद्धेति सिध्यति । अतएव कुमारः । सुरापाननिषेधोऽयं जात्याश्रयइति स्थितिरिति जन्मप्रभृत्यामरणम् तत्तज्जातीयव्यक्तिमात्रस्यैव सुरानिषेधमाह । प्रायश्चित्ते तु शेषं वक्ष्यामः । तद्यथा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः सकृदपि पैष्टीं सुरां पीत्वा शुध्यर्थं तामेव क्वथनेनाग्निसमस्पर्शां पिबेयुः तेनैहिकामुष्मिकयोः शुध्यन्ति । अथवात्रापि च मरणवैकल्पिकम् चतुर्विंशतिवार्षिकम् प्रायश्चित्तं कार्यम् ब्रह्महत्याव्रतानुवृत्तौ कामतो द्विगुणं प्रोक्तं पूर्वेषु च यदुच्यत इति व्यासवचनात् । तदेतदग्निवर्णसुरापानमार्द्रवाससा कार्यम् । तथाच पैठीनसिः । सुरापआर्द्रवासाअग्निवर्णां सुरां पिबेदिति । तथा लोहेन पात्रेण । सुरां योऽग्निवर्णामायसेन पात्रेणाताम्रेण वा पिबेदिति प्रचेतःस्मरणात् । सुरेति पयोजलगोमूत्राज्यानां सुरालक्षणम् । अतएव वृहत्पराशरः ।

सुरापस्तु सुरां तप्तां पयोवा जलमेव वा ।
तप्तगोमूत्रमाज्यं वा पीत्वा मृत्वा विशुध्यतीति ।

गोमूत्रसाहचर्यादृगव्यएव घृतपयसी ग्राह्ये घृतपयः साहचर्याच्चस्त्रैणमेव गोमूत्रम् इदम् च कामकृते सुरापाने । तदाह वृहस्पतिः ।

सुरापानं कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिक्षिपेत् ।
मुखे तया विनिर्दग्धे मृतः शुद्धिमवाप्नुयादिति ।

यद्यपि मूले महदिति वचनात्सकृत्पान एवेदं प्रायश्चित्तमिति गम्यते । तथाप्यांगिरसे सुरापानं सकृत्कृत्वाप्यग्निवर्णां सुरां पिबेदित्यपि-नाभ्यासेऽप्येतदेवेत्युक्तम् । अतएव वसिष्ठः । अभ्यासे तु सुरापाय्यग्नि-वर्णां तां पिबेद्द्विजइति । तथा कामतो गौडीमाध्व्योरसकृत्पानेऽप्येतदेव । तथा भविष्ये ।

गौडीमाध्व्योस्तथाभ्यासे प्राणान्तिकमुदाहृतम् ।
अभ्यासेत्वसुरापाने तामेवाग्निनिभां पिबेदिति ।

तथाज्ञानत इत्यर्थः । असुरापात्रिविधसुराव्यतिरिक्तस्य मद्यस्या-प्यभ्यासेतदेवाग्निवर्णां पिबेदित्यर्थः । तदेतन्माघवचनेनोपपादितमध-स्तात् । अकामतः सकृत्सुरापाने तु महापातकसामान्यप्रायश्चित्तं सेतु-दर्शनमेव कार्यम् । तथाच पद्मपुराणे ।

एवं संस्तूयमानस्तु देवदेवो महेश्वरः ।
उवाच राघवं वाक्यं भक्तिनम्रं पुरःस्थितम् ।
त्वयाचेह कृते स्थाने मदीये रघुनन्दन ।
आराध्यमाना ये रामं पश्येयुरिह सागरे ।
महापातकयुक्ता ये तेषां पापं विनंक्ष्यतीति ।

अत्रापि पूर्वोक्तरीत्या सेतुयात्रा तुल्यकृच्छ्रद्वादशाब्दव्रतं वा कार्यम् । तदाह वृहत्पराशरः ।

जटी वा वालवासा वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।
यद्यज्ञानात्पिबेद्विप्रो द्विजातिर्वा सुरां पुनरिति ।

अकामतोऽभ्यासे तु विधे प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं भवे-दिति न्यायेनास्यैव द्वैगुण्यादि कल्प्यम् । अज्ञानतः पानोत्तरं छर्दने तु त्रैवार्षिकव्रतं कार्यम् ।

एतदेव व्रतं कुर्यान्मद्यपः छर्दने कृते ।
पञ्चगव्यं च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनमिति व्यासवचनात् ।

मध्यमच पैष्टी सुरा एतदेव प्रक्रमात्त्रैवार्षिकमित्यर्थः । कामतो-गौडीमाध्व्योः सकृत्पाने विशेषो भविष्ये ।

सकृत्पीत्वा द्विजोगौडीमज्ञानात्सुरसत्तम ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ विहितौ घृतप्राशनमेव च ।

द्विजोऽच त्रैवर्णिकस्त्युक्तं प्राक् अचाप्यकामतोऽभ्यासे विधेः प्राथमिकादिति न्यायेन कृच्छ्रातिकृच्छ्रघृतप्राशनानामेवं द्वैगुण्यादि कल्पनीयम् । अनन्यौषधसाध्यव्याध्युपशमार्थं पाने तु बृहस्पतिः ।

गौडीमाध्व्यौ सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।
तप्तकृच्छ्रं पराकं च चान्द्रायणमनुक्रमादिति ।
सुरासंसृष्टशुष्करसावभक्षणे तु मनुः ।
अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णाद्विजातय इति ।

सुरासंसृष्टोपलभ्यमानवन्यरसावभक्षणे तु सुरापानप्रायश्चित्तमेव । संसर्गेऽपि सुरास्वादापायात् । प्राज्यत्वस्यैव पृषदाज्ये । शुष्कसुराभाण्डोदकपाने छर्दनं घृतप्राशनमहोरात्रोपवासश्चेति शातातपोक्तं ज्ञेयं तस्यैव पर्युषितस्य पाने बौधायनः ।

सुरापानस्य यो भाण्डेष्वपः पर्युषिताः पिबेत् ।
शंखपुष्पीविपक्वं तु क्षीरं स तु पिबेत्त्र्यहमिति ।

तस्यैवाकामतोऽभ्यासे मानवं पञ्चरात्रं शंखपुष्पीशृतपयःपानम् । कामतः पाने बैष्णवम् सप्तरात्रं शंखपुष्पीशृतपयःपानम् । कामतोऽभ्यासे बृहस्पाम्यं द्वादशाहं क्षीरेण ब्राह्मीसुवर्चलापानमिति सोमपस्य सुरापमुखगंधाघ्राणे मनुः ।

ब्राह्मणस्तु सुरापस्यगन्धमाघ्राय सोमपः ।
प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुध्यतीति ।

असोमपस्य तु गौतमः । गन्धाघ्राणे सुरापस्य प्राणायामो घृत प्राशनंचेति । साक्षात्सुरागन्धाघ्राणस्य तु घ्रातिरघ्रेयमद्ययोरिति जातिभ्रंशकरत्वात् ।

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।
चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छयेति ।

मनूक्तं द्रष्टव्यम् । स्त्रीणां त्वर्द्धव्रतविधानान्मरणांते चार्द्धत्वासंभवान्मरणवैकल्पिकचतुर्विंशतिवार्षिकव्रतार्द्धं द्वादशवार्षिकं कल्प्यम् । विशेषान्तरं त्वत्र दशमाध्याये निरूपितम् । एवं बालवृद्धयोरप्यर्द्धपादादि ज्ञेयम् । द्वादशवार्षिकस्यैवाप्यर्द्धपादादीत्यन्ये । अन्यत्र तूक्तव्रतस्यैवार्द्धपादादीति । तथा ब्रह्मचार्यादीनामाश्रमिणां पूर्ववद्द्विगुणादि ज्ञेयम् । प्रयोजकादीनां चात्र प्रायश्चित्तं पूर्ववदेव । पतितोपक्रमे पातकसंयोजकाश्चेति गौतमेन सामान्यतः सर्वपातकप्रयोजकानां पतितत्वाभिधानात् ।

अथ सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह ॥

अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयम् ।
गच्छेन्मुसलमादाय राजानं स्ववधाय तु ॥ ७७ ॥
हतः शुद्धिमवाप्नोति राज्ञाऽसौ मुक्त एव च ॥

ब्राह्मणस्वामिकं सुवर्णमपहृत्य स्वयमेव स्ववधाय मुसलमादाय राजानं गच्छेत्तेनैव मुसलेन राज्ञा हतो मुक्तो वा शुद्धिं प्राप्नोति । तदेतत्सविशेषमाह शंखः सुवर्णस्तेनः प्रकीर्णकेश आर्द्रवासा आयसं मुसलमादाय राजानमुपतिष्ठेदिदं मया पापं कृतमनेन मुसलेन घातयस्वेति स राज्ञः शिष्टः पूतो भवतीति । मुसलमित्युपलक्षणम् । अतएव बृहत्पराशरः ।

असिं वोभयतस्तीक्ष्णमायसं दण्डमेव वा !
खादिरं लगुडं वापि हन्यादेकेन तं नृप इति ।
हननं च राज्ञा सकृत्कार्यं तेन मृतो जीवन्वापि शुध्यतीति ।

तथाच यमः ।

तस्मात्तन्मुसलं गृह्याक्ष्यापाप्रायेन भूपतिः
सकृद्धन्यान्मृतो वापि जीवन्वापि विशुध्यतीति ।

यदा त्वशक्त्या राजा हन्तुमसमर्थस्तदा वसिष्ठः । स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत ततस्तस्मै राजौदुम्बरं शस्त्रं दद्यात्तेनात्मानं प्रमापयेन्मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायते निष्कालको वा घृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानमभिदाहयेन्मरणात्पूतो भवतीति

पयेन्मरणात्पूतो भवतीति श्चौदुम्बरं ताम्रमयं यदि तु कथञ्चित्स्तेयपालुना राज्ञा पुनर्मैवं कार्षीर्गच्छेत्युक्त्वा मुच्यते तदाप्यसौ शुद्ध्यत्येव । हतो मुक्तोऽपि वा शुद्धिरिति योगिस्मरणात् । पूतो भवतीत्यश्वमेधावभृथस्नानमिति गौतमस्मरणाच्च । नचैवमकारणिकशुध्यापात इति वाच्यम् । विप्रवाक्ययप्राजवाक्यस्येव शुद्धिकारणत्वात् , यतोऽस्य सर्वदेवमयत्वमाह मनुः ।

इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ।
यस्मादेषा सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ।
बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठतीति ।

अतएव सद्यः शौचमकमे यस्य चेच्छति पार्थिव इति मनुनैव राजवाक्यस्य शोधकत्वमाक्षिप्तं तद्गुरुकृतेऽपीति । नच तत्रानुबन्धापेक्षया तथैव्याख्यातं सत्यं मृतेऽपि तथा ताडनमात्रेऽपि मुक्तस्य शुध्युपपत्तेः । न चानघ्नेनस्वी राजेति गौतमवाक्यविरोधात्तस्य लोभादिविषयत्वात् । स्वयमिति वचनात् स्वयं गमने ताडनमेव दण्डार्थं प्रायश्चित्तार्थं च भवति । अतएव भविष्ये ।

स्वयं गमनपक्षे तु ब्राह्मणस्य नृपं प्रति ।
दण्डस्ताडनमेव स्यादशक्तौ तत्तयोर्गुरुरिति ।
बलादानयने तु दण्डताडनयोः समुच्चयः ।

तथाच तत्रैव ।

आनीयते बलाद्यस्तु स्तेनोवै पार्थिवं प्रति ।
प्रायश्चित्तं तु तस्य स्याद्दण्डश्च सुरसत्तमेति ।

दण्डस्वरूपमाह कात्यायनः । सुवर्णस्य शतं स्तेनो वधार्हो दण्डम-

हंतीति। यद्यपि सुवर्णस्तेयकृद्विप्र इति मनुना ब्राह्मणसुवर्णहरणं विप्रादीनां महापातकमिति व्यवनेन च क्षत्रियादय इति शूद्रस्य परिहृतः तथापि ब्राह्मादयस्त्रयो वर्णा इति भविष्यवचनात्सर्वेषामिदं महापातकम्। तत्र ब्राह्मणस्य वधतपसोर्विकल्पः। सुवर्णस्तेयकृद्विप्र इत्युपक्रम्य सकृद्धन्यात्तु तं स्वयमिति सर्वनाम्ना प्रकृतविप्रपरामर्शेनैव मनुना वधविधानात्। ब्राह्मणस्तपसैव वेति तयोर्विधानाच्च नच वधेन शुध्यति स्तेनइति सामान्यविषयेण वधेन ब्राह्मणस्तपसैववेति विशेषविषयस्य तपसो विकल्पानुपपत्तिः ब्राह्मणेभ्यो वधि दीयतां तक्र कौण्डिन्याय वेतिवदिति वाच्यम्। स्तेनो ब्राह्मण इति विशेषणविशेष्यभावेनैकवाक्यतया विकल्पोपपत्तौ सामान्यविशेषतया वाक्यभेदानङ्गीकारात्। वधतपसोर्द्वयोरपि सामान्यविषयत्वे ब्राह्मणपदानर्थक्याच्च। नचैकवाक्यतायामपि स्तेनपदानर्थक्यम्। निमित्तविशेषसमर्पणेन सार्थक्यम्। विकल्पश्च व्यवस्थितः। तथाच भविष्ये।

निर्गुणस्तु यदा विप्रः स्वयं स्तेयं करोति च।
प्रायश्चित्तमिदं कुर्यात्तदा शुध्यर्थमात्मनः॥
गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम्।
वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव चेति॥

अत्र मुसलघातस्यनिर्गुणविषयत्वात्तपः सगुणविषयमर्थात एव सिद्धम्। श्रेष्ठविप्रसुवर्णहरणे तु मरणे प्रकारविशेषस्तत्रैव।

श्रेष्ठविप्रसुवर्णं तु प्रभूतमपहृत्य च।
सविशेषानुबंधं च ब्राह्मणोकृतवल्लभः॥
प्रायश्चित्तमिदं कुर्याच्चिवोध गदतो मम।
लोभहीनोघृताक्तश्च चात्मानं पावके दहेदिति॥
क्षत्रियादीनां तु वध एव। तथाच तत्रैव।
अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य सुराधिप॥
पञ्च निष्कप्रमाणं तु राजानं क्षत्रियो व्रजेत्।
तस्मादौदुंबरं शस्त्रं प्राप्यात्मानं हनेद्बुध॥

निमीलिताक्षो जठरे स्वशक्त्या मरणाच्छुचिः ।

इदं तु जातिमात्रब्राह्मणसुवर्णहरणे गुणाढ्यस्य तु हरणे विशेष-स्तत्रैव ।

क्षत्रादयस्त्रयो वर्णा निर्गुणाः भूततत्पराः ।
गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य पञ्च निष्कान् हरन्ति ये ॥
निष्कालकादिविधिना दग्ध्वात्मानं तु पावके ।
शुध्येयुर्मरणाद्वीर तत्रियात्य नु तस्य वै इति ॥

अनेन क्षत्रियादीनां पञ्चनिष्कप्रमाणविप्रसुवर्णहर एव महापातकं नार्वागिति सिद्धम् । चतुःसौवर्णिको निष्कः । निष्कं सुवर्णाश्चत्वार इति स्मरणात् । नचापकर्तुः सगुणनिर्गुणत्वाभ्यां परिमाणभेदो व्यवस्थाप्य इति वाच्यम् । तस्य प्रायश्चित्ततारतम्यप्रयोजकत्वात् पूर्ववाक्ये गुणविशेषाश्रवणाच्च नचोत्तरेणोपसंहारो निमित्तभेदे नैमित्तिकभेद प्रतिपादनेनोभयोरपि विशेषरूपत्वात् । ब्राह्मणस्य तु सुवर्णाधिकहरण एव महापातकम् ।

सुवर्णमात्रहरणे वत्सरः परिकीर्तितः ।
ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयं ब्राह्मणे नचतद्व्रतमिति ।

षड्विंशन्मते सुवर्णाधिकहरणएव प्राणान्तिकव्रतविधानात्सुवर्णहरणे वार्षिकव्रतविधानाच्च। नच शूले मन्वादिमहास्मृतिषु च सुवर्णशब्दस्यैव प्रयोगादत्र सुवर्णशब्दः किञ्चिन्न्यूनसुवर्णपरस्तदधिकश्च सुवर्ण एवेति न विरोधइति वाच्यम् । तस्य जातिमात्रवचनत्वे सकृदुच्चारितस्यानिलिङ्गद्वयविरोधात्परिमाणविशिष्टहेमवचनत्वे पलादिशब्देष्वप्यतिप्रसङ्गेनाऽन्यत्र प्रयोगविरोधात् । नच गौणत्वं प्रमाणाभावात् । या तु मनुयाज्ञवल्क्यादीनां हेमरजतताम्राण्यभिप्रेत्य सुवर्णधरणपरादिशब्दपरिभाषा सापि नात्रोपतिष्ठते । सुवर्णशब्दप्रयोगानियमाभावात् । तथाहि याज्ञवल्क्यएव तावत्स्वकृतपरिभाषापरिहारेण ब्राह्मणस्वर्णहारी तु राज्ञे

मुसलमर्पयेदिति स्वर्णशब्दं प्रयुक्तवान्सुवर्णशब्दम् । अतएवाङ्गिरानिमित्तवाक्येऽपि गुरुतल्पीसुरापश्चरुक्मस्तेय्यथ विप्रहेति रुक्मशब्दमेव प्रयुक्तवान् । विश्वामित्रोऽपि ब्राह्मणस्वर्णहरणं न कर्तव्यं कदाचनेति । शंखेऽपि । रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पग इति । न च परिमाणविशेषाऽनाकलितानां सामान्यानामेषां विशेषेण सुवर्णशब्देनोपसंहारः। सुवर्णस्तेयकृद्विप्र इत्यादौ समासेनास्पष्टलिङ्गस्पष्टलिङ्गस्य विशेषत्वानवधारणात्। एतेन मूलस्थमपि द्वितीयान्तं सुवर्णपदं व्याख्यातम्। तस्माज्जातिवचनानामेषां परिमाणाकांक्षायां षड्त्रिंशन्मतेन तत्पूरणमिति साधीयः। तथाच परिमाणभेदेन प्रायश्चित्तभेदोऽपि तत्रैव ।

बालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत्
लिक्षामात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ।
राजसर्षपमात्रे च प्राणायामचतुष्टयम् ।
गायत्र्यष्टसहस्रं च जपेत्पापविशुद्धये ।
गौरसर्षपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत् ।
यवमात्रसुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ।
सुवर्णकृष्णलं ह्येकमपहृत्य द्विजोत्तमः ।
कृच्छ्रं सांतपनं कुर्यात्तत्पापस्य विशुद्धये ।
अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजाधमः ।
गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुध्यति ।
सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावको भवेत्
ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्महव्रतमिति ।

सान्तपनं द्वितीयदिनं पूर्वोक्तं तदेव कृष्णलचतुष्टयपर्यन्तं द्विगुणयादिनावर्त्तनीयम् । त्रैमासिकमेव च प्रतिमाषकमष्टादशाष्टादशदिनवृध्यायोज्यम् । इदं च स्तेयप्रायश्चित्तमपहृतधनमेकादशगुणं स्वामिने दत्वैव कार्यम् ।

स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः ।
स्वामिनेऽपहृतं देयं हृता त्वेकादशाधिकमिति स्मरणात् ।

अत्राशक्तावपहृतमेव देयम् । तथाभविष्ये ।
यद्यस्यापहृतं द्रव्यं तत्तस्यैव निवेदयेत् ।
प्रायश्चित्तं ततः कुर्यादेवं शुद्धिमवाप्नुयादिति ।
स्वाम्यभावे विशेषमाह नारदः ।
ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य च नास्ति चेत् ।
निर्वपेत्तत्सकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु ।
यदा तु न सकुल्यः स्यात्स्व सम्बन्धिबान्धवाः
तदा दद्याद्द्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेदिति ।
अपहृतद्रव्यनाशे तु तत्सम द्रव्यान्तरं तन्मूल्यं वा दद्यात् ।
प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् ।
तस्याऽनुरूपं मूल्यंचेति ।

गोवधे लिङ्गदर्शनात् । सर्वथाऽशक्तौ यथाकथंचित्स्वामितुष्टिमुत्पादयेत् ।

यो यस्य हिंस्याद्द्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिमिति मानवात् ।

स्वाम्यभावेन तुष्टमनुत्पादने द्रव्याभावे च व्रतमेव चतुर्गुणं कार्यम् । अभावे कांचनस्य स्याद्व्रतमेव चतुर्गुणमिति विष्णुस्मरणात् यस्तु चर्तुविंशतिमते ।

आत्मतुल्यसुवर्णं वा दद्याद्विप्रायवापुमात् ।
तीर्थानि वा भ्रमेद्विद्वान्स्वतस्तेयाद्विमुच्यतइति ।

तत्सार्वभौमविषयं तत्राधिकारकाश्वमेधसमभिव्याहारात् । क्रतुशब्देन च तस्यैवोक्तत्वात् । तथाच विष्णुः ।

अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्वमे ।
पृथिव्यां सर्वतीर्थानां तथाऽनुसरणेन चेति ।
एतच्च मरणान्तिकं कामकृतसुवर्णस्तेयविषयम् ।
मरणान्तं हि यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ।
तत्तु कामकृते पापे विज्ञेयं नात्र संशय इत्यङ्गिरः स्मरणात् ।

तत्रैव मरणवैकल्पिकं चतुर्विंशति वार्षिकं वा कार्यम् । ब्रह्महत्याव्रतानुवृत्तौ "कामतो द्विगुणं प्रोक्तं पूर्वेषु च तदुच्यत इति" व्यासवचनात् । अकामकृते तु सेतुदर्शनं द्वादशाब्दव्रतं वा ।

त्वया चेह कृते स्थाने मदीये रघुनन्दन ।
आराध्यमानं मां राम पश्येयुरिह सागरे ।
महापातकयुक्ता वै तेषां पापं विनंक्ष्यतीति पाद्मवचनात् ।
नित्यं त्रिषवणस्नायी कृत्वा पर्णकुटीं वने ।
अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः ।
ग्रामं विशेत भिक्षार्थी स्वकर्म परिकीर्तयन् ।
एककालं तु भुञ्जानो वर्षे तु द्वादशे गते ।
रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
व्रतेनैतेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्वम इति शङ्खस्मरणाच्च ।
नच लोभैकमूलस्य चौर्यस्याकामकृतत्वमेवासम्भवतीति वाच्यम् ।

वस्त्राद्यपहरतस्तत्प्रान्तग्रथितं सुवर्णमजानतो रजतत्वादिना वा जानतोऽपहारानन्तरमेव च नाशयतोऽन्यस्मै ददतो वा स्वाभिप्रायेण भावेनाकामतोऽप्यपसंहारसम्भवात् । कृत्रिमसुवर्णे तु न सुवर्णत्वं रसवेधापादितसुवर्णसाभ्यासदपहारे नेदं प्रायश्चित्तं सुवर्णस्तेयाभावात् । द्रव्यान्तरसंसृष्टसुवर्णापहारे तु भवत्येव सुवर्णस्तेयं, संसर्गेऽपि सुवर्णत्वानपायात् पृषदाज्ये आज्यत्ववत् तेन तत्रापि कामाकामाभ्यां व्रतव्यवस्था कल्प्या सगुणस्य निर्गुणसुवर्णहरणे वैवार्षिकम् । यथा भविष्ये ।

विशिष्ट गुणवान्विप्रो निर्गुणस्यापहृत्य तु ।
चतुर्थकाले भुञ्जानस्त्रिभिर्वर्षैर्विशुध्यतीति ।

मानससुवर्णस्तेये तु सुमन्तुः । सुवर्णस्तेयी द्वादशरात्रं वायुभक्षः-पूतो भवतीति । रजतादिस्तेये तु प्रायश्चित्तं चतुर्विंशतिमते ।

रूप्यं हृत्वा द्विजो मोहाच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।
गव्यापादशकादूर्ध्वमाषतान्द्विगुणं चरेत् ।

आसहस्राच्च त्रिगुणमूर्ध्वं हेमविधिः स्मृतः ।
सर्वेषां धातुलोहानां पराकं तु समाचरेत् ॥
धान्यानां हरणे कृच्छ्रन्तिलानामैन्दवं स्मृतम् ।
रत्नानां हरणे विप्रश्चरेचान्द्रायणव्रतमिति ॥

इदानीं ब्रह्मवधादित्रयप्रायश्चित्तशेषमाह ।

कामतस्तुकृतं यत्स्यान्नान्यथा वधमर्हति ॥

कामकृतेष्विव ब्रह्मवधसुरापानसुवर्णस्तेयेष्वग्निप्रवेशाग्निवर्णसुरापानमुसलाभिघातादिना वधमर्हति नान्यथा अकामकृतेष्वपीति । तथाचाङ्गिराः ।

य: कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथञ्चन ।
न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृत इति ।

प्रतिपदोक्तवधप्रकारोपलक्षणमेतत् इत्थं महापातकत्रयप्रायश्चित्तमत्रोक्तम् । गुरुतल्पप्रायश्चित्तं तु दशमाध्याये मातरं यदि गच्छेत्वित्यादिना पूर्वमेवोक्तं तदेतत्सर्वं प्रायश्चित्तं विख्याते रहस्ये च दोषे समानम् । न विख्यातमात्र एव । तस्मात् प्रकाशयेत्पापमित्यादिना रहस्यस्यापि प्राकाश्यत्वाभिधानात् प्रच्छादने नरकस्मरणात् । कलौ रहस्यप्रायश्चित्तनिषेधाच्चेत्युक्तं प्रथमतृतीययोः स्तेयान्त्येति विशेषणात् सुवर्णस्तेये तु रहस्यव्रतमपि वर्तते । तदाह याज्ञवल्क्यः ब्राह्मणस्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थित इति । त्रिरात्रोपोषित इत्यनुवर्तते शुध्यति इति शेषः । रुद्रजपश्चैकादशकृत्वः कार्यः ।

एकादशगुणान्वापि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् ।
महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशय इत्यत्रिस्मरणात् ।

इदानीं स्मृत्यंतरप्रसिद्धस्य पतितसंसर्गस्य महापातकत्वाभावमभिप्रेत्य पापमात्रोत्पादकत्वं प्रपञ्चयितुमाह ।

आसनाच्छयनाद्यानात्संभाषात्सहभोजनात् ।
संक्रमन्तीह पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ७९ ॥

सहशब्दोऽत्रासनादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । पतितादिभिः सहासनात्सहशयनात्सहयानात्सहसंप्रभाषणात्सहभोजनादिह संसर्गकर्तृषु सङ्क्रामन्ति यथाम्भसि तैलबिन्दुरिति । तत्र च कालविशेषेण प्रायश्चित्त-तत्पापानां विशेषो ऽभिहितश्चतुर्थेऽध्याये संसर्गमाचरन्विप्रः पतितादिष्वकामत इत्यादिना ।

एवं विवक्षितविशेषेषु निमित्तेषु स्वयमेव प्रायश्चित्तविरोधमभिधायाऽन्यत्र तु शेषं मुनिविभाषितमित्यनेन स्मृत्यन्तरोक्तमेवाभ्युपगम्येदानीं स्वयमन्यैश्चानुक्तप्रायश्चित्तेषु निमित्तेषु साधारणप्रायश्चित्तमाह ।

चान्द्रायणं यावकं च तुलापुरुष एव च ॥
गवाञ्चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ८० ॥

चान्द्रायणं पूर्वोक्तं तस्य सर्वपापनाशकत्वमाह याज्ञवल्क्यः ।

अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन च ।
धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकतामिति ।

यावकमाह शंखः ।

गोपुरीषयवाभ्यासो मासमेकं समाहितः ।
व्रतं तु यावकं कुर्यात्सर्वपापापनुत्तये इति ।

यावकमिति प्रसृतयावकस्याप्युपलक्षणम् । तदाह हारीतः अथात्मकृतैः कर्म यदा कृतैर्गुरुमात्मानं पश्येदथात्मार्थं प्रसृतयावका श्रपयेत्स्नातः शुचिर्भूत्वोदितेषु नक्षत्रेषु ताम्रपात्रे प्रसृतयावकं श्रपयेद्यथ यवागूर्भवति तस्य श्रपणकाले रक्षां कुर्यान्नमो रुद्राय भूताधिपतये पर्वतानां पतये त्वामम रक्षस्वेति । शृतेवरावणेनाग्नौ जुहुयाद्देवबलिकर्म देवस्यत्वेत्युत्पूय सावित्र्याभिमन्त्रयेत् ।

यवोऽसि धान्यराजोऽसि वारुणो मधुसंयुतः ।
निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृतम् ।
वाचा कृतं कर्मकृतं मनसा दुर्विचिन्तितम् ।

अलक्ष्मीं कालकर्णीं च सर्वं पुनत मे यवाः ।
महापातकसंयुक्तं दारुणं राजकिल्बिषम् ॥
बालवृत्तमधर्मं च सर्वं पुनत मे यवाः ।
सुवर्णस्तैन्यमव्रतमयाज्यस्य च याजनम् ॥
ब्राह्मणानां परीवादं सर्वं पुनत मे यवाः ।
श्वशूकरावधूतं च काकाद्युच्छिष्टमेव च ॥
मातापित्रोस्तु शुश्रूषां सर्वं पुनत मे यवाः ।
गणान्नं गणिकान्नं च शूद्रान्नं श्राद्धसूतकम् ॥
चौरस्यान्नं तथाभक्ष्यं सर्वं पुनत मे यवाः ।

इत्येतैः षड्भिस्तनो ब्रह्मादेवानामिति प्राश्य ततः प्राणाय स्वाहेत्यादिभिर्यथोक्तं सर्वं प्राश्नीयात् षड्रात्रं सतो नियमातिक्रमजात्प्रति-षिद्धसेवनजाद्भक्ष्याभक्ष्यभक्षणजाच्च सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते सप्तरात्रं पीत्वा भ्रूणहत्यां गुरुतल्पं सुवर्णस्तेयं सुरापानं च पुनाति एकादशरात्रं पीत्वा पूर्वकृतं पापं तुदति एकविंशतिरात्रं पीत्वा गणान् पश्यति गणाधिपतिं विद्याधिपतिं पश्यति एवमहरहरनन्याहारो यावकं प्राश्नीयाद्योऽश्नीया-द्यावकं वा चितं गोमूत्रे सोंऽहसः प्रमुच्यत इत्याह भगवान्मैत्रावरुणि-रिति । तुलापुरुषमाह याज्ञवल्क्यः ।

पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥
एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।
तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिक इति ॥

तत्प्रकारमाह हारीतः । अथातस्त्रिनयनोक्तस्य तुलापुरुषस्य कल्पं व्याख्यास्यामः ।

अयाज्ययाजनं कृत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषके ।
अप्रतिग्रहमादाय भोजयित्वा तु निन्दितान् ॥
विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिहतस्य च ।
सकलकृत्तुलापुरुषं महापातकनाशनम् ॥

स्वर्गद्वारमिदं पुण्यं महादेवेन निर्मितम् ।
आचाममर्थपिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् ।
त्र्यहं त्र्यहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहं परम् ।
वाचा कायेन मनसा कृतानि विकृतानि च ।
आचामस्तानि निर्हंति नच श्राद्धं च सूतकम् ।
तैलस्य दाहणं किञ्चित्केशकीटहतं तु यत् ।
आखोर्मूत्रं पुरीषं च श्वानहस्तस्पृष्टमेव च ।
पिण्याकस्तानि निर्हन्ति अस्थिमित्वा तु यत् स्थितम् ।
आहारेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये क्वचित् ।
खरोष्ट्रमुखसंस्पृष्टं मद्यसंस्पृष्टमेव च ।
तक्रेण तानि निर्हन्ति यच्चाप्याश्वावलोकितम् ।
कनकाश्च तिलागावो भूमिराच्छादनं स्त्रियः ।
सर्वं पुनाति धर्मात्मा गूढं चोदकसक्तुभिः ।

ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुवर्णस्तेयं सुरापानं गुरुदाराभिगमनं कन्यादूषणं क्लीबाभिगमनं वायुभक्षः पुनाति ।

गन्धोशीरमयौ कार्यौ पुरुषौ पलसंमितौ ।
नदीमृत्तिकया वापि पुरुषौ द्वौ तु कारयेत् ।
महापशुर्येन शरेण विद्धो यद्गाशस्त्रमुभयोर्लब्धलक्षम् ।
तेनायसीं सुकृतां कारयित्वा प्रादेशमात्रामुभयोः क्रान्तशिक्यां ।
सौवर्णीं राजतीं वापि तुलां देवीं तु कारयेत् ।
अपि चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ।
तस्यालाभे तुला कार्या यथा वाप्युपपद्यते ।

यः पुरुषः पिङ्गलो बभ्रुर्हलमुसलचक्रपाणिस्तमहं पिङ्गलं बभ्रुं हलमुसलचक्रपाणिमावाहयिष्यामि स्तुत एहि नाग एहि कृष्णाजिन एहि स्वागतमनुस्वागतं भवते तुलापुरुषाय महादेवायेदमासनमिदं पाद्यमिदमर्घ्यमिदं गंधमाल्यधूपदीपं प्रतिगृह्णीष्व प्रसीद देव तुभ्यं नमोऽस्तुः सुमना भव । अथ तुलामभिमन्त्रयेत ।

अलक्ष्मीं कालकर्णीं च सर्वं पुनत मे यवाः ।
महापातकसंयुक्तं दारुणं राजकिल्बिषम् ॥
बालवृत्तमधर्मं च सर्वं पुनत मे यवाः ।
सुवर्णस्तैन्यमव्रतमयाज्यस्य च याजनम् ॥
ब्राह्मणानां परीवादं सर्वं पुनत मे यवाः ।
श्वसूकरावधूतं च काकाद्युच्छिष्टमेव च ॥
मातापित्रोस्तु शुश्रूषां सर्वं पुनत मे यवाः ।
गणान्नं गणिकान्नं च शूद्रान्नं श्राद्धसूतकम् ॥
चौरस्यान्नं तथाभक्ष्यं सर्वं पुनत मे यवाः ।

इत्येतैः षड्भिस्तन्त्रैः ब्रह्मादेवानामिति प्राश्य ततः प्राणायस्वाहेत्यादिभिर्यथोक्तं सर्वं प्राश्नीयात् षड्रात्रं सततनियमातिक्रमणाद्यतिपिण्डसेवनादभक्ष्यभक्षणाच्च सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते सप्तरात्रं पीत्वा भ्रूणहत्यां गुरुतल्पं सुवर्णस्तेयं सुरापानं च पुनाति एकादशरात्रं पीत्वा पूर्वकृतं पापं तुदति एकविंशतिरात्रं पीत्वा गणान् पश्यति गणाधिपतिं विद्याधिपतिं पश्यति एवमहरहरनन्याहारो यावकं प्राश्नीयाद्योऽश्नीयाद्यावकं वा चितं गोमूत्रे सोंऽहसः प्रमुच्यत इत्याह भगवान्मैत्रावरुणिरिति । तुलापुरुषमाह याज्ञवल्क्यः ।

पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥
एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।
तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिक इति ॥

तत्प्रकारमाह हारीतः । अथातस्त्रिनयनोक्तस्य तुलापुरुषस्य कल्पं व्याख्यास्यामः ।

अयाज्ययाजनं कृत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषके ।
अप्रतिग्रहमादाय भोजयित्वा तु निन्दितान् ॥
विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिहतस्य च ।
सकलकृत्तुलापुरुषं महापातकनाशनम् ॥

स्वर्गद्वारमिदं पुण्यं महादेवेन निर्मितम् ।
आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् ।
त्र्यहं त्र्यहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहं परम् ।
वाचा कायेन मनसा कृतानि विकृतानि च ।
आचामस्तानि निर्हन्ति नव श्राद्धं च सूतकम् ।
तैलस्य दाहणं किञ्चित्केशकीटहतं तु यत् ।
आखोर्मूत्रं पुरीषं च श्वखरस्पृष्टमेव च ।
पिण्याकस्तानि निर्हन्ति चास्थिमित्वा तु यत् स्थितम् ।
आहारेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये क्वचित् ।
खरोष्ट्रमुखसंस्पृष्टं मद्यसंस्पृष्टमेव च ।
तक्रेण तानि निर्हन्ति यच्चाण्डालावलोकितम् ।
कनकाश्च तिलागावो भूमिराच्छादनं स्त्रियः ।
सर्वं पुनाति धर्मात्मा गूढं चोदकसक्तुभिः ।

ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुवर्णस्तेयं सुरापानं गुरुदाराभिगमनं कन्यादूषणं क्लीबाभिगमनं वायुभक्षः पुनाति ।

गन्धोशीरमयौ कार्यौ पुरुषौ पलसंमितौ ।
नदीमृत्तिकया वापि पुरुषौ द्वौ तु कारयेत् ।
महापशुर्येन यष्टिं विद्वा यद्वा शस्त्रमुभयोर्लब्धलक्षम् ।
तेनायसीं सुकृतां कारयित्वा प्रादेशमात्रामुभयोः क्रान्तशिक्यां ।
सौवर्णीं राजतीं वापि तुलां देवीं तु कारयेत् ।
अपि चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ।
तस्यालाभे तुला कार्या यथा वाप्युपपद्यते ।

यः पुरुषः पिङ्गलो बभ्रुर्हलमुसलचक्रपाणिस्तमहं पिङ्गलं बभ्रुं हलमुसलचक्रपाणिमावाहयिष्यामि स्तुत एहि नाग एहि कृष्णाजिन एहि स्वागतमनुस्वागतं भवते तुलापुरुषाय महादेवायेदमासनमिदं पाद्यमिदमर्घ्यमिदं गंधमाल्यधूपदीपं प्रतिगृहाण प्रसीद देव तुभ्यं नमोऽस्तु ते सुमना भव । अथ तुलामभिमन्त्रयेत ।

ऋषिसत्यं देवसत्यं यत्सत्यं तेन सत्येन सत्यवादिनि ।
देशानां सम्पदं ब्रूहि किं वीजं वर्द्धयिष्यसि ।
राज्ञां च सम्पदं ब्रूहि कं नृपं वर्द्धयिष्यसि ।
अस्माकं सम्पदं ब्रूहि किमस्माकं भविष्यति ।
यदा तु गुरुमात्मानमसकृत्तुलया धृतम् ।
परं चैव लघुं मन्ये तदा कर्म समारभेत् ।

अग्नये पृथिव्यधिपतये स्वाहा वायवेऽन्तरिक्षाधिपतये स्वाहा सूर्याय दिवोऽधिपतये स्वाहा सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा ब्रह्मणे त्रैलोक्याधिपतये स्वाहा देव्यै नगाधिपतये स्वाहा शालकटङ्कटाय स्वाहा कुष्माण्डराजपुत्राय स्वाहा विनायकाय स्वाहा महाविनायकाय स्वाहा वक्रतुण्डाय गणानां पतये स्वाहा धर्माय स्वाहा अधर्माय स्वाहा तुलायै स्वाहा तुलापुरुषाय स्वाहा प्रजापतिदेवाय मरुद्भिः सहैव पुनरागमनाय स्वाहा सकृच्चरित्वा पूतः कर्मण्यो भवति द्वितीयं चरित्वा गाणपत्यं प्राप्नोति त्रिः कृत्वा महादेवस्यार्द्धासनं प्राप्नोति आषाढ्यां कार्तिक्यां फाल्गुन्यां पुण्ये वा नक्षत्रे एवंविहितो धर्म इति । अर्गलियहमप्रतिग्राह्यमेषां कृष्णाजिनादि निन्दितात्पतितान्, आचामो मण्डः । पिण्याकन्तिलखलिः । तक्रम्पादाम्बु । उदकमिश्राः सक्तवो भृष्टयवचूर्णानि । एतानि चत्वारि त्र्यहं त्र्यहमावर्त्य त्र्यहमुपवसेदेवं पञ्चदशदिनानि भवन्ति। ननूदकस्य सक्तूनां च पृथगुपभोगेनोपवासनिवृत्या पञ्चदशत्व मिश्राणामेवफलसाधनत्वश्रवणादुपवासश्रवणाच्च विवृतानि प्रकाशानि । तैलस्य दारुणं निषिद्धाह.सु भोजनाभ्यङ्गादिजन्यमलक्ष्मीकरं पापम् । केशकीटाखुब्रह्मघ्नाद्युपहतान्नभोजनजन्य अस्थिरस्थं चिरसञ्चितम् । आहारदोषा अभक्ष्याचभक्षणजन्याः अभक्ष्येह भक्षणजन्याः सुवर्णाश्वादिप्रतिग्रहजन्यं पापम् । स्त्रीवाभिगमनं नपुंसकेषु मैथुनम् ।

इदानीमुक्तव्रतानुष्ठाननिमित्तनिश्चयार्थं पूर्वकर्त्तव्यमाह ॥

गन्धोशीरमयाविति । गन्धश्चन्दनकाष्ठम् । उशीरं वीरणमूलं ताभ्यां पलपरिमिते द्वे पुरुषप्रतिमे कार्ये तदभावे नदीतीरद्वयमृत्तिकया वा । तत्र गन्धमयी स्वतटमृन्मयी वा स्वप्रतिमा स्वर्गसंज्ञा । उशीरमयी परतटमृन्मयी वा परप्रतिमा नरकसंज्ञा ।

प्रतिमा चान्दनी कार्या एकैव स्वर्गसंज्ञिता ।
उशीरस्यापरा कार्या तथा नरकसंज्ञितेति यमस्मरणात् ।

महापशुर्गजस्तद्बधकशरेण यद्वोभयतोधारस्य शस्त्रस्यास्यादेः खण्डेन सुवर्णरजतचन्दनखदिराणामन्यतमेनान्येन यथालाभोपपन्नेन वा प्रादेशमात्रां सुदृढां पार्श्वद्वये शिक्यद्वयोपेतां तुलां कारयेत् तस्यां यः पुरुषः पिङ्गलइति मन्त्रेण महादेवमावाह्य भगवते तुलापुरुषाय महादेवायेति मन्त्रेण इदमासनमित्यासनादीनि प्रदाय तानि प्रतिगृहाणेत्यादि सुमनाभवेत्यंतानुषङ्गेण दद्यात् । त्वमिसत्यमिति तुलामभिमन्त्रयेत् । देवानामित्यादि मन्त्रलिङ्गेन देशबीजराजेष्टानिष्टपरीक्षास्वप्ययं प्रकार इति दर्शितम् । बीजपरीक्षायां तु बीजानामेव तोलनम् । तत्र बीजानि स्थापयेदिति यमस्मरणात् । अन्यत्र प्रतिमाया एव स्वतोलने ऽमाक्रमितिमन्त्रः । तुलारोहणानन्तरं स्वगौरवे परलाघवे च ज्ञाते व्रताधिकारी भवति एवं साम्येऽपि तुलादिव्ये तथादर्शनात् तोलनं वा सकृद्वारत्रयं किञ्चित्कालविलम्बेन कार्यं तत्र वारत्रयमपि स्वगौरवे दोषाधिक्यं वारद्वयं गौरवे दोषमाध्यस्थं एकवारं गौरवे दोषाल्पत्वं साम्येऽल्पतरत्वमिति ज्ञेयम् ।

गौरवं तु पापपरीक्षायामेवानिष्टमन्यत्रेष्टमेव । अग्नय इत्यादि त्रयोदशाहुतीर्हुत्वा व्रतारम्भ इति । गवां वनं गच्छन्तीनामागच्छन्तीनां वानुगमनम् । तथाच हारीतः ।

चान्द्रायणं यावकं च तुलापुरुष एव च ।
गवां चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनमिति ।
चकारात्कृच्छ्रातिकृच्छ्रादीनामपि ग्रहणम् ।

तथाच षट्त्रिंशन्मते ।

यानि कानि च पापानि गुरोर्गुरुतराणि च ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रैस्तु शोध्यते मनुरब्रवीदिति ।

मनुरपि । पराकोनामकृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनइति । जन्मप्रभृत्य-नेकपापानुवृत्तौ षडब्दकृच्छ्रं कुर्यात् । तथा चतुर्विंशतिमते ।

जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च ।
कृत्वावीक्ष ब्रह्महत्यायाः षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ।
प्रत्याम्नाये गवां देयं साशीति धनिना शतम् ।
तथाष्टादशलक्षाणि गायत्र्या वा जपेद्बुध इति ।

ब्रह्महत्येति महापातकोपलक्षणम् । सर्वोऽघौक्षतानि विनेति । महापातकावृत्तौ तु प्रत्येकप्रायश्चित्ताशक्तावेकं प्राणान्तिकमेव कार्यम् । तथाच विवस्वान् ।

धर्मार्जनासमर्थस्य कर्त्तुः पापाङ्कितस्य वा ।
व्याख्यातस्याप्यनुज्ञातं तीर्थे प्राणविमोक्षणमिति ।

धर्मार्जनासमर्थस्य प्रत्येकं महापातकप्रायश्चित्तासमर्थस्य पापैर्म-हद्भिरङ्कितस्य युक्तस्यैकतीर्थे मरणमेव शोधकमित्यर्थः । तीर्थं वाराणस्यादि तथाच कूर्मः ।

अस्मिन्कलियुगे घोरे लोकाः पापानुवर्त्तिनः ।
भविष्यन्ति महाबाहो वर्णाश्रमविवर्जिताः ।
नान्यत्पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् ।
सर्वपापप्रशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युग इति ।
मरणप्रकारमप्याह विवस्वान् ।
सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वव्यापाराक्षमस्य च ।
प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातो महापथ इति ।

इदमित्थमेव व्याख्येयम् । उपपातकावावृत्तावपि षडब्दविधानेन मरणाभावात् । स्वधर्मानुष्ठानासमर्थपरत्वे तु पापाङ्कितप्रायश्चित्त-पदयोरसङ्गतत्वापत्तेः ।

एवं काण्डत्रयेण कलिप्रधानान् धर्मानभिधायेदानीं स्वकृतश्लोकसंदर्भस्य संख्यावर्णनेनावापोद्वापशङ्कामपाकुर्वन्पराशरत्वोक्त्या च स्वोत्प्रेक्षामात्रमूलत्वशङ्कामुन्मूलयन् कर्त्ता शास्त्रमुपसंहरति ॥

एतत्पाराशरं शास्त्रं श्लोकानां शतपञ्चकम् ॥
द्विनवत्या समायुक्तं धर्मशास्त्रस्य संग्रहः ॥ ८१ ॥

एतन्मदुक्तं नतुसुव्रतोक्तं श्लोकानामष्टोनषट्शतं पराशरस्यैव शास्त्रं शासनं पराशरोक्तिमूलकमेव नान्योक्तिमूलकम् । ननु सुव्रतोक्तं बृहत्पराशरीयमेवात्रार्थशास्त्रमुज्जृम्भते किन्त्वत्प्रयासेनेत्यत आह । धर्मशास्त्रस्य संग्रहइति । तस्य युगान्तरीयधर्मस्याप्यनुवादकत्वेनासाधारण्याभावादनेकत्र विप्रकीर्णानां कलिधर्मवचनानामेकत्र सङ्कलनमसाधारणं प्रयोजनं मत्प्रवृत्तेरित्यर्थः ।

ननूक्तकलिधर्मानुष्ठानमेतच्छास्त्राध्ययने सम्भवति तत्प्रापकमेव तु-प्रमाणं नास्तीत्यतआह ॥

यथाध्ययनकर्माणि धर्मशास्त्रमिदं तथा ॥
अध्येतव्यं प्रयत्नेन नियतस्वर्गकामिना ॥ ८२ ॥

अध्ययनक्रियाकर्माणि वेदादीनि तत्तद्विधिभिर्नियतं नित्यं यथाध्येतव्यानि तथा धर्मशास्त्राध्ययनविधिना शौचाचारांश्चशिक्षयेदित्यादिना इदमप्यध्येतव्यम् । नित्यस्याप्यतदध्ययनस्य काम्यत्वप्रतिपादनायाह । प्रयत्नेन स्वर्गकामिनेति । स्वर्गश्च

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं नचग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वः पदास्पदमिति ।

एव माद्युक्त लक्षणास्य कामतोऽभिलाषः सोस्यास्तीति स्वर्गकामी तेन प्रयत्नेन यथोक्त ब्रह्मचर्यादियत्नवतोपनयनानन्तरं वेदाध्ययनोपक्रमात्प्रागिदमध्येतव्यम् । अनेन द्विजानामेवैतदध्ययनमुक्तम् । तथाच बृहत्पराशरीये ।

पराशरोदितं शास्त्रं चतुर्वर्णाश्रमाय च ।
वेदितव्यं प्रयत्नेन सदाध्येयं द्विजातिभिरिति ।
अध्यापने तु ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । तथाच मनुः ।
विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।
शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यग्नान्येन केनचिदिति ।
तस्य पर्वमात्रेऽनध्यायो नान्यत्र तथाच कौर्मे ।
अनध्याया नचांगेषु नेतिहासपुराणयोः ।
न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वाण्येतानि वर्जयेदिति ॥

श्रीवत्सं निजवक्षसोद्वहति यस्तं दर्शयित्वाश्रियं
सन्धातुं किमु रक्षणे व्रजगवां विज्ञानतत्त्वः पुरा ॥
येनाम्भोनिधिमन्थने सुरवरांस्त्यक्त्वा परा न्वत्सला
श्रीरेवाभ्युगमत्स्वयं पतिमसौ कृष्णः क्रियान्मङ्गलम् ॥ १ ॥

धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दु-
श्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ।
तद्द्वादशे विवरणं विहितं तथात्राध्याये
महाघचयशुद्धिविचारणाय ॥ २ ॥

व्यर्थं प्रार्थनमेतयोरुभयथेत्यस्मान्निवृत्तं मया
यच्छीलं सहजं सदा सदसतोः सत्कोऽन्यथा त्वं नयेत् ॥
कस्य प्रार्थनया पुनाति सकलं दुष्टं जनं जान्हवी
कस्य व्यर्थनया निहन्ति सुकृतं सा कर्मनाशापि वा ॥ ३ ॥

उच्चावचेषु विषयेषु परिभ्रमन्ती
गौश्चेदियं स्खलति कुत्रचिदप्यगाधे ।
सन्तः स्वधर्ममनुरुध्य निरुध्य
चेर्ष्यामुद्धर्तुमेव तदिमां तरसा यतध्वम् ॥ ४ ॥

पराशरस्मृतेर्व्याख्या जाताभिरव्याप्रकाशिका ।
येनान्तरात्मना सोऽयमनया प्रीयतां हरिः ॥ ५ ॥

इति श्रीधर्माधिकारिरामपण्डितात्मजनन्दपण्डितापरनामधेयविनायकपण्डितकृतौ पराशरस्मृतिविवृतौ विद्वन्मनोहरायां द्वादशोऽध्यायः ॥

शुभमस्तु ।